

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMET BEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

Eski Çağ Bilim Dalı

MS 4. YÜZYIL

ROMA – SASANİ İLİŞKİLERİ

Şerife Yılmaz

1804711024

Tarih

PROF. DR. MEHMET KURT

KARAMAN – 2021

ENSTİTÜ TEZ ONAY FORMU

Doküman No	FR-285
İlk Yayın Tarihi	05.02.2018
Revizyon Tarihi	27.10.2020
Revizyon No	01
Sayfa No	1/1

MS 4. YÜZYIL ROMA - SASANİ İLİŞKİLERİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 22 / 11 / 2021

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 04/11/2021 tarih ve 45/1084 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Hazırlayan

Kalite Sistem Onayı

ÖNSÖZ

“*MS 4. Yüzyıl Roma – Sasani İlişkileri*” adlı çalışmada belirlenen zaman aralığında Antik Dünyanın iki süper gücü olan Roma ve Sasani İmparatorluğu’nun siyasi, ticari, dini ve kültür-sanat ilişkileri incelenmiştir. Ancak MS 1. ve 3. yüzyıl Roma-Parth, Roma-Sasani ilişkilerini açıklamadan MS 4. yüzyılı incelemek mümkün değildir. Bu bağlamda kültür, politika, ideoloji bakımından atalarına sıkı sıkıya bağlı Sasani İmparatorluğu, Pers ve Parth tarihinden ayrı değerlendirilememektedir. Zira Sasaniler kendilerini Perslerin halefleri olarak kabul etmişlerdir. Genel çerçevede Roma’nın Doğu sınırını koruma politikası ve paylaşılamayan Armenia toprakları üzerindeki çatışmalar savaş alanını ve süresini genişletmiştir.

MS 4. yüzyıl Roma-Sasani çatışmalarının yoğun olduğu yüzyıldır. Yapılan çalışmada bu yüzyıl Roma İmparatorlarının saltanat dönemi ile kronolojik olarak değerlendirilmiştir. MS 3. yüzyıl, yapılan savaş isimleri hakkında fikir verse de MS 4. yüzyıl için bazı kısımlar yetersiz ve belirsiz kaldığından böyle bir yöntem uygulanmıştır. Roma-Sasani ilişkilerinin incelenmesinde Roma açısından dönemin antik kaynakları, Sasaniler açısından epigrafik kaynaklar yol göstermiştir.

“*MS 4. Yüzyıl Roma – Sasani İlişkileri*” başlıklı bu çalışmanın hazırlanmasında desteğini esirgemeyen, bana yol gösteren ve örnek almaktan gurur duyduğum değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Mehmet KURT ile bazı kaynaklara ulaşmamda yardımlarını benden esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Esra ATCI ve Doktorant Eray KARAKETİR hocama teşekkürlerimi iletmeyi bir borç bilirim. Bu çalışma için birlikte çeviri yaptığımız arkadaşlarım Ebru ARICI, Gerta HEBOVİJA ve Seda GÖKER’e şükranlarımı sunarım. Ayrıca çıktığım bu yolda maddi manevi desteğiyle yanımda olan sevgili eşim Numan Burak YILMAZ ve eğitim hayatım boyunca en büyük destekçim annem Senem ÇUKURBAŞ’a minnettarım.

Şerife YILMAZ

KARAMAN/2021

ÖZET

MS 3. yüzyılda Sasaniler, Pers ve Parth devletlerinin kurulduğu coğrafya olan İran'da yeni bir devlet kurmuştur. Yeni oluşan bu yapının yanında, haleflerinden devraldıkları miras ile Roma'nın Doğu sınırında tehdit haline gelmişlerdir. Bu mirasa göre, İran toprakları ile sınırlı kalmayıp, Batı Anadolu'ya kadar olan Roma topraklarını ele geçirmeyi amaçlamışlardır. Aynı devirde Roma, Goth ve German saldırıları ile Batı'da yorgun düşmüş, bitmeyen savaşlar İmparatorluğu ekonomik krize sürüklemiştir. Bu durumdan faydalanan Sasan sülalesi Doğu sınırında aktifleşerek, Parth hâkimiyetini sonlandırmış ve I. Ardeşîr liderliğinde yeni devlet bir kurmuştur.

En büyük çarpışmalar Sasani İmparatoru I. Şapur ve II. Şapur döneminde gerçekleşmiştir. Bu çarpışmalar Sasani ve Roma arasında sınırlı kalmamış Palmyra ve Armenia Krallığını da etkilemiştir. İpek Yolu güzergâhı üzerinden kurulan ticari ilişkiler ve üretilen politikalar siyasi çatışmaya mecbur etmiştir. II. Şapur'un ölümüne kadar yapılan savaşlarda genelde Sasani üstünlüğü ön plandadır. Ancak Şapur'un ölümünden sonra MS 387 yılında yapılan Akilisene antlaşması ile yıllardır paylaşılamayan zengin Armenia toprakları iki taraf arasında taksim edilmiştir. Akilisene antlaşması ile bitmek bilmeyen Roma-Sasani savaşlarında üstünlük çabası son bulmuş, eşitlik politikası benimsenmiştir. MS 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun bölünmesi, II. Şapur'un haleflerinin zayıflığı ve iktidarsızlığı MS 4. yüzyılın sonlarını barış içerisinde geçirmelerini sağlamıştır. Ancak MS 5. yüzyılda ortaya çıkan Nasturî mezhebi ile siyasi ve dinî çatışmalar başlamıştır. MS 7. yüzyılda zayıflayan Roma ve Sasani İmparatorlukları kurdukları siyasi, ticari ve dinî ilişkiler sonucunda Doğu-Batı sentezinden oluşan kültürel bir miras bırakmışlardır.

Anahtar Kelimeler: *I. Şapur, II. Şapur, Armenia, Nisibis, Amida, Bezabde, Akilisene.*

ABSTRACT

In the 4. century after Christ the Sassanids created a new state in Iran, the geography in which the Persian and Parthian states were founded. In addition to this newly formed construction, they have become a threat on the Eastern border of Rome with the heritage they inherited from their letters. According to this heritage, they were not limited to the Iranian lands, but sought to seize the Roman lands up to Western Anatolia. At the same time, Rome was exhausted in the West by the Gorth and German attacks, and the endless wars dragged the Empire into an economic crisis. Taking advantage of this situation, the Sasanian tribe became active on the eastern border, ending the rule of Parth and he established a new state under the leadership of I. Ardeshir.

The biggest clashes were between the Sassanid emperor and I. and II. Shapur. It took place during the Shapur period. These conflicts were not limited to the Sassanids and Roma, but also affected the kingdom of Palmyra and Armenia. The commercial relations established on the Silk Road route and the policies produced forced political conflict. In the wars until the death of II. Shapur, Sassanid supremacy is usually at the forefront. However, after the death of Shapur, the rich lands of Armenia, which could not be shared for many years, were decoupled between the two sides by the treaty of Akilisene in 387 AD. With the treaty of Akilisene, the effort for supremacy in the endless Roman-Sassanid wars ended, and the policy of equality was adopted. The division of the Roman Empire in 395 AD. The weakness and impotence of the successors of II. Shapur in the 4. century AD, it allowed them to spend the end of the century in peace. However, political and religious conflicts started with the Nestorian sect that emerged in the 5. century AD. The weakening Roman and Sassanid Empires in the 7. century AD left a cultural legacy consisting of an East-West synthesis as a result of the political, commercial and religious relations they established.

Key Words: *I. Shapur, II. Shapur, Armenia, Nisibis, Amida, Bezabde, Akilisene.*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
KISALTMALAR	ix
1.GİRİŞ.....	1
2.KAYNAKLAR	9
3. MS 4. YÜZYIL ÖNCESİ ROMA-SASANI İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ12	
3.1. Nisibis Kuşatması (MS 230-232/3)	13
3.2. Resaena Savaşı (MS 243).....	15
3.3. Meshiche Savaşı (MS 11 Şubat 244)	16
3.4. Barballisos Savaşı (MS 252-53).....	17
3.5. Edessa Savaşı (MS 260)	19
4. MS 4. YÜZYIL ROMA-SASANI İLİŞKİLERİ.....	29
4. 1. Askerî ve Diplomatik İlişkiler	30
4. 1. 1. I. Constantinus (MS 307-337).....	30
4. 1. 2. II. Constantius (MS 337-361)	32
4. 1. 3. Iulianus (MS 361-363).....	42
4. 1. 4. Iovianus (MS 363-364).....	49
4. 1. 5. Valens (MS 364-378).....	53
4. 1. 6. I. Theodosius (MS 379-395)	58
4. 2. Ekonomik, Dinî İlişkiler ve Kültür - Sanat Etkileşimi.....	69
4. 2. 1. Ekonomik İlişkiler	69
4. 2. 3. Dinî İlişkiler	74
4. 2. 2. Kültür - Sanat Etkileşimi.....	77
5. ROMA - SASANI İLİŞKİLERİNDE YAPI KOMPLEKSLERİ	79
5.1. Bişapur Kenti.....	79
5.2. Nakş-ı Rüstem ve Nakş-ı Recep	80
5.3. Tak-ı Bostan	81
SONUÇ	82
KAYNAKÇA.....	85

ANTİK KAYNAKLAR.....	85
MODERN KAYNAKLAR.....	87
ELEKTRONİK KAYNAKLAR.....	103
EKLER.....	104
EK-1: HARİTALAR.....	104
EK-2: RESİMLER.....	113

HARİTALAR LİSTESİ

Harita-1: Pers İmparatorluğu'nun Batı eyaletleri.

Harita-2: Parth İmparatorluğu ve Armenia Krallığı.

Harita-3: Parth İmparatorluğu döneminde Armenia Krallığı.

Harita-4: 3. Yüzyılda Roma İmparatorluk sınırları.

Harita-5: Sasani İmparatorluğu.

Harita-6: MS 4. Yüzyılda Roma İmparatorluğu.

Harita-7: Roma Mezopotamya'sı.

Harita-8: Roma'nın Doğu sınırında bulunan eyaletler.

Harita-9: Iulianus'un Ctesiphon'a ulaştığı güzergâh.

Harita-10: Roma'nın Doğu sınırında bulunan eyaletler ve bölgeler.

Harita-11: MS 4. Yüzyılda, Roma'nın Doğu sınırında bulunan başlıca garnizon ve şehirler.

Harita-12: Kuzey Mezopotamya ve Palmyra Krallığı.

Harita-13: Cholcis, Hiberia/Iberia ve Albania.

Harita-14: MS 298 yılında yapılan Nisibis antlaşmasına göre Hiberia, Armenia ve eyaletlerin durumu.

Harita-15: MS 387 yılında yapılan Akilisene antlaşmasına göre PersArmenia ve Roma Armeniası.

RESİMLER LİSTESİ

Resim-1: Nakş-ı Rüstem’de bulunan Kâbe-i Zerdüş.

Resim-2: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefi.

Resim-3: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefinin çizimi

Resim-4: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefi.

Resim-5: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefinin çizimi.

Resim-6: Tak-ı Bostan’da bulunan; tanrı tarafından onurlandırılan II. Şapur ve yerde ölü olarak tasvir edilen imparator Iulianus.

Resim-7: İmparator Iulianus.

Resim-8: II. Şapur ve Iulianus rölyefinin çizimi.

Resim-9: Bişapur sütunları.

Resim-10: Dara (Anastasiupolis/Mardin/Oğuz), ordugâh sınır kenti.

Resim-11: Dara (Anastasiupolis), ordugâh sınır kenti.

Resim-12: Dara (Anastasiupolis), ordugâh sınır kenti.

Resim-13: Dara (Anastasiupolis), ordugâh sınır kenti.

KISALTMALAR

Sürekli Yayınlarla İlişkin Kısaltmalar

AÜSBD Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

CAH The Cambridge Ancient History Cambridge.

JRS The Journal of Roman Studies.

FHG Fragmenta Historicorum Graecorum

PLRE Prosopography of the Later Roman Empire.

SHA Scriptores Historiae Augustae

TAD Tarih Araştırmaları Dergisi.

TİD Tarih İncelemeleri Dergisi.

TOD Tarih Okulu Dergisi.

Diğer Kısaltmalar

Amm. Marc. Ammianus Marcellinus

Çev. Çeviren

Bkz. Bakınız

Ecc. Hist Ecclesiastical History

Ed. Editör

MÖ Milattan Önce

MS Milattan Sonra

S. Sayfa

TTK Türk Tarih Kurumu

Vd. Ve Devamı

Yay Haz. Yayına Hazırlayan

1.GİRİŞ

Parthların ve Sasanilerin istikrarlı rakiplerinden olan Roma; bugünkü İtalya topraklarında kurulmuştur. Akdeniz'e uzanan üç yarımadadan birisi olan İtalya, Avrupa'nın güneyinde yer almaktadır. Kuzeyde Apenin ve kuzeyden güneye Alp dağları ülkeyi bir kale gibi korumaktadır. Batıda Tyrhen, doğuda Adriatik, güneyde İon denizleri ile çevrilidir¹. Perslerin, Parthların ve Sasanilerin kurulduğu coğrafya olan İran platosu, kuzeyde Hazar denizi ve Harezmi bölgesi, güneyde Umman denizi, güney-batıda ise Basra körfezi ile çevrili alanı teşkil etmektedir². İran, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla Anadolu, Mezopotamya, Orta Asya ve Kafkasya gibi dört kadim coğrafyanın kesiştiği noktada yer almaktadır. Baharat ve İpek yolu gibi önemli Ön Asya ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı Ön Asya dünyasının etnik, siyasi, medeni yapısının oluşmasına katkı sağlamıştır³.

Persler, Parth ve Sasani İmparatorluklarının öncüsüdür. Seleukoslar, Parthlar ve Sasaniler İran platosunun merkezini yurt edinmiş, batısında ve doğusunda bulunan bölgeleri istila etmişlerdir⁴. Perslerden ilk kez MÖ 9. yüzyıla tarihlenen Asur metinlerinde bahsedilmektedir. Hazar'ın doğusundan gelen Perslerin ilk yerleşim yerleri Urmiye Gölü çevresidir. Asurluların ve İskitlerin saldırılarıyla Medler (Medyalılar) ile birlikte, MÖ 9. yüzyılın başlarında Zagros vadilerine inmişlerdir. Daha sonra Elam Krallığı'nın merkezi Susa şehri yakınlarında bulunan Anşan/Anzan şehri (Tell Malyan) civarına yerleşmişlerdir. Elam Krallığı'nın Asurlular tarafından yıkılması sonucunda Basra Körfezine doğru ilerlemişler ve zamanla farklı bölgelere yayılmışlardır⁵. Med İmparatorluğu'nun sınırları Ermenistan ve İran'dan başlayarak Kızılırmak'a kadar Anadolu'nun doğusunu kapsamaktadır. Perslerin kurucu hanedanı Ahamenit (Ahameniş, Ahameni) hanedanı bir süre Med hâkimiyeti altında kalmıştır. Daha sonra Persler, II. Kyros'un liderliğinde (MÖ 559-530) isyan etmişlerdir. Med kralı Astyages, Perslerin zamanla farklı bölgelere yayılmasından duyduğu rahatsızlık ile MÖ 550 tarihinde II. Kyros'a savaş açmıştır.

¹ Freeman, 2003: 348-349; Demircioğlu, 2011: 2-6; Bahar, 2016: 362-363.

² Günlaltay, 1987: 1.

³ Wiesehöfer, 2003: 21; Günaşdı - Özgül, 2015: 105-109; Karaketir, 2016a: 68-77.

⁴ Memiş, 2018: 23-28.

⁵ Karaketir, 2016a: 69.

Savaşı II. Kyros kazanmış ve Pers İmparatorluğu'nun (MÖ 550-330) temelini atmıştır⁶. Persler, vasalı olduğu Med devletinden kültürel birikimin yanında siyasi meseleleri de devralmıştır. Bu doğrultu da yönlerini ilk olarak Anadolu'ya daha sonrada Mezopotamya'ya çevirmişlerdir. Batı Anadolu'nun güçlü devletlerinden olan Lydia ile Medlerin arasında gerçekleşen Halys savaşından sonra Kızılırmak iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiştir⁷. Daha sonra Medler ve Persler arasındaki hâkimiyet mücadelesinden faydalanan Lydia, sınırlarını genişletmek maksadıyla Kappadokia'yı işgal etmiştir. Bu sırada Medlere karşı üstünlüğü elde eden Kyros, MÖ 547/546'da Lydia ordusunu takip ederek Lydia'nın başkenti Sardeis'i ele geçirmiştir. Bunun yanında, Ionia ve Phrygia gibi Batı Anadolu'da birçok kenti egemenliğine katmıştır⁸. Böylelikle Mezopotamya'da ve Anadolu'da dengeleri değiştirmiştir. Ege Denizi'ne ulaşan Persler, Kyros'tan sonraki dönemlerde Thrakia ve Yunanistan'a düzenleyecekleri seferlerde Sardeis'i bir üs olarak kullanmışlardır⁹.

Bundan sonra komşusu Mezopotamya ve Mısır ile ilgilenmişlerdir. MÖ 539 yılında Kyros Babil üzerine yürümüştür. Babil kralı Nabonidus, direnmeye çalışmış ancak kısa sürede Kyros'a yenik düşmüştür. Böylelikle Babil tarih sahnesinden silinmiştir¹⁰. Mezopotamya ve çevresi Perslerin idaresine geçmiştir. Kyros'un ölümünden sonra tahtı devralan Kambyzes (MÖ 529-522) Mısır'ı da Pers egemenliğine katmıştır. Persler, Anadolu'da Efes'ten başlayıp, Mezopotamya'da son bulan Kral Yolu'nu ustaca kullanmaları ve satraplık yönetimi ile ekonomik ve kültürel anlamda azami ölçüde zenginliğe ulaşmışlardır. Bütün Anadolu'yu ve Mezopotamya'yı ele geçiren Persler'in hâkimiyeti MÖ 333 yılına kadar yaklaşık iki yüz yıl sürmüştür¹¹.

MÖ 513 yılında Batı Anadolu'da Pers hâkimiyetine karşı isyanlar başlamıştır. Pers kralı Darius, ilk olarak Thrakia üzerinden Tuna'ya geçerek İskitler üzerine bir sefer düzenlemiş ve başarılı olamamıştır¹². Ancak Thrakia ve Makedonia'da siyasi ve ticari etkileri ağır hissedilmiştir. Perslerin Thrakia'yı işgal etmesi ile Karadeniz ticareti

⁶ Diodorus Sicilius, IX, 20-23; Rawlinson, 2006: 202-214; Kuhrt, 2009: 352-377; Karaketir, 2016b: 133-250.

⁷ Herodot, I, 74; Günaşdı - Özgül, 2015: 108-109.

⁸ Aiskhylos, 765-770; Herodot, I, 75-92; Sevin, 2003: 268-270; Karaketir, 2018: 1-23; Wiesehöfer, 2020: 32-33.

⁹ Sarıkaya, 2011: 195-207; Karaketir, 2018: 18.

¹⁰ Köroğlu, 2006: 208; Sarıkaya, 2016: 83-84.

¹¹ Köroğlu, 2006: 208; Eroğlu, 2016: 41-45; Sarıkaya, 2016: 83-84.

¹² Bahar, 2016: 322-323; Tekin, 2018: 99-100.

engellenen Ionia kentlerinden Milet’de, büyük yankı uyandıran ve tarihe Ionia İhtilali olarak geçen isyan başlamıştır¹³. Ionia ihtilaline Hellenler destek vermiştir. Persler altı yıl sonra bu isyanı bastırmış ve destek veren Helenleri cezalandırmak üzere Maraton Savaşı ile Pers-Hellen savaşlarını başlatmıştır (MÖ 490)¹⁴. Maraton Savaşını kaybeden Persler, Thermopyae Savaşını kazanmıştır. Ardından Salamis Deniz Savaşı ve Plate, Mikale Savaşlarında yenilerek geri çekilmeye mecbur kalmışlardır. MÖ 449 yılında yapılan Kallias Barışı’yla Pers – Hellen savaşı son bulmuştur¹⁵. Hellenler, Perslere karşı Panhellenizm fikri ile Attika-Delos Deniz Birliğini oluşturmuşlardır. Ancak birlik içerisinde Atina ve Sparta şeklinde kutuplaşmanın başlaması birliğin dağılmasına, bu iki grup arasında 27 yıl sürecek olan Peloponnesos savaşlarına neden olmuştur. Savaşın Atina galip ayrılmış ancak Hellenler bu iç savaşla güçten düşmüştür¹⁶.

Hellenler arasında zayıflayan birlik ve beraberliği Makedonya Kralı II. Philip tekrar inşa etmiştir (359-336). Hellenler bu dönemde Müttelikler Savaşı ile meşgulken II. Philip sınırlarını genişletme fırsatı bulmuştur. Yunan kent devletleri ve Atina ile uzun süren savaşlardan sonra Khaironeia (Haironeia) Savaşı ile Atina’ya gücünü kabul ettirmiş, Hellenlerin kurtarıcısı olarak ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda Philip Korinthos Birliğini oluşturmuştur. Korinthos Meclisi Perslere karşı büyük bir sefer yapılacağını ilan etmiştir. Ancak II. Philip hayatını kaybetmiş bu önemli görev ise oğlu Büyük İskender’e (III. Alexandros) kalmıştır¹⁷.

MÖ 336 yılında Makedonia kralı olan İskender, ilk olarak Yunanistan ve Thrakia’da ki kargaşaları önlemiş, Atina gibi bağımsızlık mücadelesi veren birkaç şehir devletini itaat altına almıştır. MÖ 334 yılının baharında Thrakia üzerinden Gelibolu’ya ve buradan Anadolu içlerinde ilerlemiştir. İlk Pers-Makedon karşılaşması Granikos (Biga Irmağı) savaşı İskender’in yaralanmasına rağmen Pers yenilgisi ile sonlanmıştır. Daha sonra Sardeis, Ephesos, Miletos, Halikarnassos gibi önemli kentleri ele geçirerek, Karia-Lydia güzergâhından Kilikia’ya ulaşmıştır¹⁸. Kilikia’da ilerleyerek Issos mevkiinde Pers kralı III. Dareios ile savaşmıştır. Pers kralı mağlup olarak kaçmış, ailesi ise esir düşmüştür.

¹³ Bahar, 2016: 322-323; Tekin, 2018: 99-100.

¹⁴ Tekin, 1998: 73-76; Martin, 2012: 182-190.

¹⁵ İplikçioğlu, 2007: 35-42; Mansel, 2014: 318-319.

¹⁶ Williams, 1993: 134-148; İplikçioğlu, 2007: 35-42.

¹⁷ Kaya, 2012: 135-145; Mansel, 2014: 411-422.

¹⁸ Plutark, *B.İskender*, XVI-XXIV; Yurdkoru, 1961: 42-67; Lendering, 2009: 60-142, 193-195.

İskender, Issos galibiyetinden sonra Dareios'a karşı tekrar savaşmak için hazırlık yapmıştır¹⁹. İskender, MÖ 331 yılında Pers ordularının bulunduğu Babil'e gelmiştir. İki ordu Arbela'da (Erbil) bulunan Gaugamela ovasında karşılaşmışlardır. Dareios yine mağlup olarak Ekbatana içlerine kaçmış Baktria Satrabı Bessos tarafından öldürülmüştür²⁰. Büyük İskender, MÖ 326 yılında Syria, Mısır ve Pers İmparatorluğunu ele geçirdikten sonra Hindistan'a yönelmiş, Pencap gibi önemli şehirleri almış ve yeni şehirler kurmuştur²¹. Hindistan seferinden sonra Babil'e dönen İskender burada hayatını kaybetmiştir. Yunanistan'dan Hindistan'a toplamda 5 milyon kilometre kareyi kapsayan imparatorluk için herhangi bir halef bulunmamaktadır. Buna göre İskender'in komutanları kendi aralarında bu devasa coğrafyayı paylaşmışlardır. Genel olarak Pers İmparatorluğundan kalan toprakların yönetimini ise Seleukoslar üstlenmiştir. Nihayetinde Pers İmparatorluğundan kalan ve Seleukoslara devrolan bu coğrafya MÖ 64 yılında Roma hâkimiyet sınırları içerisine girmiştir²².

Seleukoslar, taht kavgaları ve Suriye savaşları ile meşgulken Arsaklı/Parthlar Seleukoslar'ın Syria topraklarını işgal etmeye başlamıştır. MÖ 129 yılından sonra Babil, Susa, Media ve Euphrates'in (Fırat Nehri) doğusundaki bütün Syria topraklarını ele geçirmişlerdir. Seleukoslar'ın son halefleri kaybedilen bölgeleri geri alamamışlardır. MÖ 64 yılında Roma Generali Pompeius'un Syria eyaletini oluşturmasına kadar geçen sürede başkent Antiocheia'da yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Parthlar, tıpkı Persler gibi İranlı yerel bir hanedandır. MÖ 247 yılında Seleukos ve Pers coğrafyasında Arsakes tarafından yeni bir devlet oluşturmuştur. Kabaca Mezopotamya bölgesinde gelişimini tamamlayan Parthlar zamanla Anadolu içlerinde bulunan krallıklar ile iletişime geçmiş batıya doğru genişleme politikası gütmüşlerdir²³.

Parthlar'ın Armenia üzerinde hâkimiyet mücadelesi vermesi ve Anadolu içlerinde ilerlemeye çalışmaları Roma'nın dikkatini çekmiştir. Parthlar Armenia tahtına Tigranes'i oturtmuşlardır (MÖ 94). Zamanla güçlenen Tigranes, Pontus kralı Mithridates ile birleşerek Kappadokia'ya saldırmış ve kral Ariobarzanes'i tahttan indirmiştir. Ariobarzanes Roma'ya sığınmış, Roma senatosu ise tahtının iade edilmesi kararını alarak

¹⁹ Plutark, *B. İskender*, XVI-XXIV; Yurdkoru, 1961: 42-67; Lendering, 2009: 60-142, 193-195.

²⁰ Arrian, III, XV, 15, 3-6, 6-16; Tekin, 1998: 103; Sezer, 2019: 235-236.

²¹ Yılmaz, 2016: 501.

²² Arslantaş - Yılmaz, 2017: 361-367.

²³ Kaya, 2012: 226-229; Memiş, 2018: 123- 132.

Sulla'yı görevlendirmiştir. Ariobarzanes Roma yardımı ile tahtına kavuşmuştur²⁴. Roma, vasiyet yolu ile sahip olduğu Pergamon topraklarında MÖ 129 yılında Provincia Asia eyaletini kurmuştur. Kilikia eyaleti ise (Sulla'nın görev alanı) bu dönemde oluşturulmuştur²⁵. Mithridates'e karşı görevini başarı ile tamamlayan Sulla sınır komşusu Parthlar ile bu süreçte bir antlaşma yapmıştır. Parthlar, Armenia ve Pontus ittifakından rahatsız olmuş, müttefik arayışına girerek Roma ile antlaşma yapma gereği duymuşlardır. Böylelikle iki tarafın ilk etkileşimi gerçekleşmiştir. MÖ 92 yılında Kilikia Valisi Sulla ile Parth Kralı Arsakes'in elçisi Orobazos, Euphrates Nehri kıyısında muhtemelen Melitene'de (Malatya) bu nehrin sınır olması hususunda resmi bir metin olmadan sözlü olarak anlaşmışlardır²⁶.

Sulla'nın bu antlaşma sırasında Parth elçisine karşı aşağılayıcı davranması, Parth İmparatorluğuna antlaşmanın tatmin edici olmadığını düşündürmüştür. Bu düşünceden hareketle Parth-Armenia ittifakı kurulmuş ancak Parth kralı II. Mithridates'in ölümü ile ittifak son bulmuştur. Bu sırada Roma ile Pontus Kralı Mithridates'in savaşları devam etmektedir. Parthlar ile sınır muhafaza edilmiş, Romalı komutanlar Lucullus ve Pompeius ayrı ayrı antlaşmalar yapmışlardır. Ancak Roma-Parth savaşlarının temel sebeplerinden birisi olan Armenia²⁷, sorun olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır. Armenia kralı Tigranes, Pontus kralına verdiği destek ile Roma'nın dikkatinden kaçmamıştır²⁸.

MÖ 69 yılında Lucullus Armenia'yı işgal etmiştir, MÖ 66 yılında ise Pompeius Armenia'nın taht kavgalarına müdahale etmiştir. Armenia'nın baba oğul arasında ki taht kavgası ile ilk olarak Parthlar daha sonra ise Pompeius ilgilenmiştir. Pompeius'un Armenia'yı ele geçirip taht üzerinde tayin yapması ve komutanlarının Tigris'i (Dicle) geçerek sınır ihlali yapması Roma ve Parth ilişkilerinde krize sebep olmuştur²⁹. Diğer yandan Roma Cumhuriyeti MÖ 53 yılında Crassus ve Pompeius'u konsül seçmiştir. Pompeius ve Caesar birbirlerini rakip görerek çeşitli zaferler ile ünlerini duyurmuşlardır. Ancak Crassus yeterli zenginliğe sahip olmasına rağmen önemli bir askeri başarısı yoktur.

²⁴ Wiesehöfer, 2020: 106-107; Kaya, 2004: 73-74.

²⁵ Kaya, 2005a: 13-19.

²⁶ Kaya, 1998: 163; Magie, 2001: 63-69; Kaya, 2005a: 14-19.

²⁷ Genel olarak Roma-Pers savaşlarına sebebiyet veren Armenia bölgesi Batıda Euphrates, Kuzeyde Kafkas dağları, Doğuda Azerbaycan ve İran, Güneyde Mezopotamya'dan teşkil olan bölgedir. Önemli ticaret ve göç yollarının kavşağı konumundadır. Siyasi teşkilatlanması bağımsız olarak Tigranes saltanatına dolayısıyla MÖ 65-66 yıllarına rastlamaktadır. Cöhce, 2014: 2-4.

²⁸ Kaya, 2004: 73-77.

²⁹ Orosius, 6. 3. 6; Grousset, 2005: 88-98; Yavuz, 2014: 5-6.

Bu doğrultuda çokta acele olmayan Parth seferine girişmiştir³⁰. Altmış yaşında ve deneyimsiz olan Crassus yedi *lejyona* (40.000 kişilik) komuta ederek Anadolu içlerinde ilerlemiştir. MÖ 54'te Mezopotamya'da kısmi başarılar elde ederek MÖ 53'te Euphrates yakınlarında, Parth okçular tarafından kuşatılmıştır. Carrhae kasabasında Parth generali Surena tarafından bozguna uğratılan Crassus, yaklaşık 4.000 yaralı askerini ölüme terk etmiştir. Ordusunun aldığı ağır yenilgilerden sonra, Crassus'un kafası gövdesinden ayrılmak suretiyle Parth kralının önüne atılmıştır³¹.

Bu savaşta *lejyonerlik* armaları da yitirilmiştir. MÖ 44 yılında Caesar'ın ölmesi ile Aemilius Lepidus, Marcus Antonius ve Octavianus Roma'nın ikinci Triumvirliğin kurmuşlardır. Marcus Antonius Roma'nın Doğu eyaletlerinden savaş vergisi toplamak ve eyaleti düzenlemek üzere görevlendirilmiştir. Antonius, bu sırada Mısır kraliçesi Kleopatra ile tanışıp onun etkisine girmiştir. Diğer yandan Labienus önderliğinde bir Parth ordusu Syria eyaletini işgal ederek Batı Anadolu'ya doğru diğer şehirleri de ele geçirmiştir (MÖ 40-39). MÖ 40 yılında Antonius, *proconsul* Ventidius Bassus'u Parthları durdurmak ile görevlendirmiştir. Ventidius Bassus MÖ 40 ve MÖ 38 yılında kuvvetli bir savunma ile yapılan muharebelerde Parthları yenilgiye uğratmıştır. Parthlar Fırat'ın gerisine çekilmişlerdir. Antonius, MÖ 37'de eyaletler ve bölgeler ile yaptığı düzenlemeler ile yerli krallar veya otoriteler ile anlaşarak Parth tehdidine karşı tampon bölgeler oluşturmuştur. MÖ 37 yılından önce Parth tahtında yapılan değişiklik ile IV. Phraates kral olmuş, taht kavgaları ve katliamlar başlamıştır. Roma'nın bunu fırsat bilmesi veya Parth soylularının yardım istemesi ile Parthlar üzerine bir sefer düzenlemiştir. Media Atropatane kralı ve Armenia Kralının desteği ve 100.000 *lejyoneri* ile MÖ 36'da Parthia'ya doğru yola çıkmıştır. Üstün galibiyet ile tamamlanabilecek savaş Media Kralının geri çekilmesi ile hezimete dönüşmüştür. Antonius ağır kayıplarla Mısır'a dönmüştür³².

MÖ 20'de Augustus döneminde Tiberius önderliğinde Parthlar ile antlaşma yapılmıştır. Yapılan antlaşma ile Crassus döneminde yitirilen Armalar alınabilmiş ve iki İmparatorluk arasında Euphrates tekrar sınır kabul edilmiştir. Ayrıca Armenia Roma hâkimiyetine girmiştir³³. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmemiş Augustus'un ölümü ile

³⁰ Freeman, 2003: 421-422; Kurt; 2015: 153-154.

³¹ Cassius Dio, XL, 16-30; Livius, CVI; Plutark, *Crassus*, XXII-XXXIII; Kennedy, 1996: 77-78; Memiş, 2018: 135-137.

³² Taşdöner, 2012: 209-235; Kurt, 2015: 157-163.

³³ Suetonius, II, XXI; Taşdöner, 2014: 63; Akıncı Öztürk; 2018: 8-11.

imparator olan Claudius (MS 41-54) son dönemlerinde Armenia Parthların eline geçmiştir. Claudius döneminde elden çıkan Armenia, Nero (MS 54-68) döneminde Parthlar ile önemli bir sorun olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Galatia Eyaleti valisi Gnaeus Corbulo komutasında vassal krallıkların desteğiyle Parthlar ile mücadele edilmiştir. Roma, MS 58 ve MS 64 yılında iki başarılı savaş ile Armenia üzerinde tekrar hak sahibi olmuştur. MÖ 66 yılında ise Parthlar ile elli yıl sürecek barış antlaşması yapılmıştır³⁴. MS 113 yılına gelindiğinde İmparator Traianus, Parthların Armenia'ya muhalefeti sonucunda Doğuya ilerlemiş, Parthları yenilgiye uğratarak Armenia, Assyria ve Mezopotamya eyaletlerini kurmuştur³⁵. Bu durumda Euphrates sınır çizgisi işlevini kaybetmiştir. İmparator Hadrianus (MS 117-138) ise Traianus'un ele geçirdiği üç eyaletten vazgeçmiş orada bulunan orduları geri çağırıştır³⁶.

Hadrianus, Parth Kralı I. Osroes ile antlaşma yapmış ve Euphrates'i tekrar sınır kabul etmiştir³⁷. Ardından, Lucius Verus ve Marcus Aurelius döneminde Parthlar; Syria, Armenia ve Kappadokia eyaletlerini işgal etmiştir. Aurelius, Parthları yenmesine rağmen veba salgınından dolayı MS 166 yılında barış yapmak zorunda kalmıştır³⁸. Daha sonraki yıllarda Septimius Severus'un iç savaşlar ile ilgilenmesini fırsat bilen Parthlar, Nisibis'i (Nusaybin) işgal etmişlerdir. Severus MS 197 yılında ikinci kez çıktığı Doğu seferinde, Nisibis, Syria, Mezopotamya, Babylon ve Parth başkenti Ctespion'u elde etmiştir. MS 199 yılında tamamlanan bu seferde Parthların, iç dinamiklerdeki sorunlardan dolayı sürekli kaçışta olduğu ve ciddi anlamda direnmedikleri görülmektedir³⁹.

Septimius Severus döneminde Doğu sınırı Euphrates nehrinden güneye doğru Kuzey Mezopotamya'ya kadar ulaşmıştır⁴⁰. MS 211 yılında Caracalla ise Armenia üzerinde Roma hâkimiyetini kurmuştur. Caracalla'nın Armenia topraklarına sefer düzenlemesi Parthları daha güç bir duruma düşürmüştür. Roma ile sonu gelmeyen çatışmalar ve iç dinamiklerde rekabet, idari ve ticari sorunlar, sınırlardan sürekli tehdit edilmesi Parth devletinin sonunu getirmiştir⁴¹. Caracalla'nın ardılı Macrinus MS 217

³⁴ Yıldırım, 2012b: 52-53; Emir - İnan, 2018: 62-65.

³⁵ Bivar, 2006: 87; Çiğdem, 2011: 100-103; Baker, 2013: 295.

³⁶ Eutropius, VIII, VI, III.

³⁷ SHA. *Hadrian* V, IX. XXI; Kaya ve Özcan, 2016: 495.

³⁸ Freeman, 2003: 541-542; Schwertheim, 2009: 94.

³⁹ Grousset, 2005: 110; Kaya, 2008: 219-229.

⁴⁰ Honigsmann, 1970: 2.

⁴¹ Garthwaite, 2016: 75.

yılında Caracalla'yı öldürtüp Parth seferine devam etmiştir. Ancak, Nisibis yakınlarında yenilgiye uğratılmıştır. IV. Artabanus'a yüklü miktarda tazminat ödeyerek barış yapmıştır. Macrinus'dan sonra Parth meselesi ancak Severus Alexander döneminde gündeme gelmiştir⁴². Severus hanedanlığının son üyesi olan Severus Alexander, kuzeni Elagabalus'un halefi olarak MS 222 yılında imparator ilan edilmiştir⁴³. Septimius Severus'tan sonra Parthlar dağılmaya başlamış ve bölgesel isyanlar artmıştır. Parth Krallığı'nda bu isyanların en önemlisini MS 204/205 yılında Fars eyaletinde yerel bir yönetici olan Papak (Papag) çıkarmıştır. Parth kralı IV. Artabanus (MS 216-224) ile kardeşi VI. Vologases arasındaki hanedanlık mücadelesinin yarattığı kargaşa ortamından faydalanan Papak, Parth coğrafyasındaki nüfusunu arttırmıştır. MS 220 yılında ölümünden sonra oğlu I. Ardeşîr de babasının politikasını devam ettirmiştir⁴⁴.

⁴² Kaçar, 2012: 157.

⁴³ Akşit, 1970: 81-83.

⁴⁴ Bilgiç, 2012: 27.

2.KAYNAKLAR

Antikçağın iki büyük İmparatorluğu Roma ve Sasanilerin askeri, siyasi çatışmalarını ele aldığımız bu çalışmada öncelikle döneme ait birinci elden kaynaklar kullanılmıştır. Bu doğrultuda, Sasani İmparatorluğunun öncülleri olarak bilinen Pers ve Parthlar farklı sülaleler olmasına rağmen aynı ideolojiyi taşıyan İmparatorluklardır. O halde Roma ile bir ilişkisi olmamasına rağmen Persler ile başlamak doğru olacaktır. Persler ve Pers-Hellen savaşları hakkında bilgiye dönemin yazarlarından; Herodotos'un "*Historia*" isimli eseri, Aiskhylos'un "*Persler*" isimli eseri, Diodoros Sicilius'un "*Bibliotheca Historica*" isimli eserlerin de ulaşmak mümkün olmuştur.

Perslerin yıkılış süreci ve İskender döneminden; Arrianus'un "*Anabasis*" isimli eseri bahsetmektedir. Parthlar ve Parth-Roma ilişkisine dair bilgi veren bazı antik kaynak yazarları; Cassius Dio "*Historiae Romanae*", Plutarkhos "*Bioi Paralelloi*", Appianus "*Appiani Historia Romana*", Titus Livius "*Ab Urbe Condita*", Suetonius "*De Vita Caesarum*" ve Scriptores Historia Augusta'dır. Genel çerçevede Pers-Parth tarihini çalışan Modern kaynak yazarları ise; George Rawlinson "*Medya Krallığı*", "*Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*" ve Josef Wiesehöfer "*Antik Pers Tarihi*", Amelie Kuhrt "*The Persian Empire*", Neilson Debevoise "*A Political History Of Parthia*", Şemsettin Günaltay "*İran Tarihi*", Ekrem Memiş "*Eski İran Tarihi*", Arif Müfit Mansel "*Ege ve Yunan Tarihi*", Mehmet Ali Kaya gibi yazarların spesifik bazı çalışmaları ön plana çıkmaktadır.

Türkiye'de Pers-Parth-Sasani tarihi hakkında yapılan çalışmalar Batı literatürün de yapılan çalışmalara göre azınlıktadır. Ayrıca, Batı'da modern literatürün çoğunda Sasani-Parth-Pers ayrımı yapılmadığı için Sasani kaynaklarına vereceğimiz örnekler Pers ve Parth tarihine de örnek teşkil etmektedir. MS 2.-4. Yüzyıl arası Roma-Sasani ilişkileri yoğunlaşmıştır. MS 3. ve 7. Yüzyıl antik kaynak yazarları; Aurelius Victor "*Epitome de Caesaribus*", Agathias "*Histories*", Herodianus "*Imperium Romanum*", Scriptores Historia Augusta, Zosimus "*Historia Nova*", Procopius "*De Bellis*", Ioannes Malalas "*Chronographia*", Eusebius "*Vita Constantini*", Rufius Festus'un "*Breviarium Rerum Gestarum Populi Romani*", Eutropius'un "*Breviarium Historiae Romanae*", Lactantius'un "*De Mortibus Persecutorum*", Theophanes'in "*Theophanis Confessoris*

Chronica”, Theoderet’in “*Historia Ecclesiastica*”, Pawstos Buzands’ın (Faust) “*Patmut’iwn Hayoc*”, Ammianus Marcellinus “*Res Gestae*’si ve Orosius’un “*Historiarum Adversum Paganos Libri VII*” eseri Roma-Sasani ilişkilerine yer vermektedir. Ortaçağ yazarlarından Taberi’nin “*Tarihu’l-Ümem ve’l-Mülûk (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)*”, İbnü’l Esir’in “*El-Kamil Fi’t-Tarih*”, Mesudi’nin “*Murûc Ez-Zeheb-Altın Bozkırlar*” isimli çalışmaları ile Sasani ve Roma imparatorları hakkında bilgiye yer vermişlerdir. Ayrıca Ephraemi Syri “*Carmina Nisibena*”, Siirt Vakayinamesi, Erbil Vakayinamesi MS 337-350 yıllarında gerçekleşen Nisibis kuşatmaları hakkında bilgi aktarmaktadır.

Sasani-Roma ilişkileri Batı literatüründe daha fazla yer edinmiştir. Buna göre *The Cambridge Ancient History*’nin (CAH) on ikinci cildin 2008 baskısında Richard N. Frye’nin “*The Sassanians*” adlı makalesi ve I. bölümü dikkate değerdir. Aynı eserin on üçüncü cildinde David Hunt’un “*The Successors of Constantine*” ve “*Julian*” gibi makalelerinin bulunduğu I. bölüm ve IV. bölümü, *Cambridge History of Iran* isimli eserin üçüncü cildinde bulunan Richard N. Frye’nin “*The Political History Of Iran Under The Sasanian*” isimli makale ve bazı bölümler Roma-Sasani savaşları üzerine fazlaca bilgi barındırmaktadır.

Bu eserlerin yanı sıra; Touraj Daryaee’nin “*Sasanian Persia, the Rise and Fall of an Empire*” ve Beate Dignas-Engelbert Winter’in “*Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*”, M. H. Dodgeon ve S. N. C Lieu, “*The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226–363)*”, Parvaneh Pourshariati “*Decline and Fall of the Sasanian Empire, The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*”, M. P. Canepa’nın “*The Two Eyes of The Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*”, “*Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity*”, P. M. Edwell’in “*Between Rome and Persia*”, G. Greatrex and S. N. C. Lieu’nun, “*The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars II*”, D. S Potter’in “*The Roman Empire at Bay AD 180-395*”, Richard N. Frye’nin, “*The History of Ancient Iran*”, Arthur Christensen’nin “*L’Iran Sous Les Sasanides*”, isimli eserler konu için kapsamlı bilgi vermektedir. Bunların yanında R. C. Blockley’in “*The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363*” isimli makalesi ve Blockley’in konu ile alakalı birçok çalışması, S. C. Lightfoot’un “*Facts and Fiction: The Third Siege of Nisibis (A.D. 350)*” makalesi ve bu konu ile bağdaşan diğer makaleleri yapılan çalışmalar için temel

niteliktedir. Rene Grousset “*Ermenilerin Tarihi*”, Josef Wiesehöfer “*Antik Pers Tarihi*”, E. Honigmann “*Bizans Devletinin Doğu Sınırı*”, Gene Ralph Garthwaite “*İran Tarihi*” isimli eserler Türkçeye çevrilen bazı modern kaynaklardandır. Ammianus Marcellinus’un “*Res Gestae*” eseri “*Roma Tarihi*” adı altında Türkçeye çevrilmiştir. Türkçe literatürde ise Turhan Kaçar’ın konu ile alakalı makaleleri özellikle “*Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ’da İran ve Roma*”, “*Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar: MS 226-363 Emperyal İdeoloji ve Kriz*” isimli makalesi, Emine Bilgiç’in “*M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur’un Roma İmparatoru Valerianus’u Esir Alması*” isimli makalesi ve “*Geç Roma İmparatorluk çağında Roma - Sasani İhtilafları: Roma’nın Doğu Sınırları*” isimli Yüksek Lisans tezi muhakkak incelenmelidir.

3. MS 4. YÜZYIL ÖNCESİ ROMA-SASANI İLİŞKİLERİNE GENEL BİR

BAKIŞ

MS 204/205 yılında Fars eyaletinde yerel bir yönetici olan Papak (Papag) Parth Krallığı'nda isyan çıkarmıştır. Parth Kralı IV. Artabanus (MS 216-224) ile kardeşi VI. Vologases arasındaki taht kavgasını fırsat bilen Papak, Parth coğrafyasındaki nüfusunu arttırmıştır. MS 220 yılında Papak'ın ölmesi ile oğlu I. Ardeşîr de babasının politikasını devam ettirmiştir⁴⁵. Sasan hanedanı, Parthların hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemde, Fars eyaletinin merkezi İstahr'da Anahita ateşgedesinin koruyuculuğunu yapmışlardır. I. Ardeşîr, İstahr şehrinin yöneticisi olan Gozihr'i ortadan kaldırmış ve ilk isyan hareketini başlatmıştır. Yaklaşık yirmi yıllık bir çatışma ve isyan ortamından sonra Kral IV. Artabanus'un (Ardawan) komuta ettiği, Parth ordularını Huzistan'ın Hormizdgan mevkiinde MS 224 yılında mağlup etmiştir. Böylelikle, Sasani ismi ile anılacak bir devlet kurmayı başarmıştır. I. Ardeşîr, on altı yıl hüküm sürmüştür. MS 224 yılında krallık tacını taktıktan sonra MS 240 yılına kadar krallık yapmıştır. Ancak bu tarih ile birlikte saltanatına oğlu I. Şapur'u da ortak etmiş veya varis ilan etmiştir⁴⁶.

MS 28 Nisan 224 yılında yaklaşık beş yüz yıllık Arsaklı hanedanının oluşturduğu Parth devleti yıkılmış ve Sasani devleti kurulmuştur. Başlangıçta Persepolis yakınlarında bulunan İstahr, daha sonra diğer bağımlı krallıklar, bütün Parth topraklarını ve zamanla Kuzeydoğu Arabistan'ı elde etmişlerdir. Bu elde edişle, atalarından iktisadi, toplumsal ve kültürel fikirlerin yanı sıra, İran üzerindeki iç ve dış politik sorunlarını, Doğu ve Batıdaki düşmanlar ile rekabeti de miras almışlardır⁴⁷. Öyle ki ilk olarak, ataları olan Perslerin ulaştıkları sınırlara ulaşmak istemişlerdir. Ardeşîr'in şu sözleri onun ideolojisinin anlaşılması için yeterli olacaktır:

*“Ben, Dara'nın (Darius) intikamını almak isterim. Çünkü onun mülkünü, İskender zulümle alıp tayfalar meliklerine vermişti. O ili meliklerden alırım, Arapları sürerim, İskender'in zulmünü kaldırırım, mülkü yine kendi saray halkıma aileme veririm”*⁴⁸.

⁴⁵ Debevoise, 1938: 265-269; Memiş, 2018: 141.

⁴⁶ Yücel, 2016: 80-81, 85.

⁴⁷ Mesûdî, Murûc Ez-Zeheb-Altın Bozkırlar, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, 137; Wiesehöfer, 2003: 219.

⁴⁸ Taberî, Tarih-i Taberî II. , (Çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2010, 426.

I. Ardeşîr, bu iddia ile Severus Alexander'e elçiler gönderip, eski Pers eyaletleri olan; Mısır, Yakındoğu, Küçük Asya ve Yunanistan'ın iadesini istemiştir. Onun bu isteği Roma-Sasani savaşlarının temel sebeplerinden bir tanesini oluşturmuş ve yeni bir savaşa işaret etmiştir⁴⁹. Roma-Parth, Roma-Sasani savaşlarının bir diğer nedeni ise İpek Yolunun İran'dan geçmesi dolayısıyla bu ticaretten büyük bir kar elde eden Parth ve Sasaniler'in zaman zaman ticareti sekteye uğratmalarıdır. Armenia, Iberia/Hiberia (Gürcistan) ve Albania İpek Yolunun kuzeybatı güzergâhını oluşturmaktadır. Bu sebeple iki taraf arasında çekişmeli bölgeler olarak nitelendirilmektedir⁵⁰. I. Şapur'un MS 240 yılında tahta çıkması ile MS 272 yılında hayatını kaybetmesine kadar olan savaşlar silsilesi ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. Ancak, MS 240 yılında gerçekleşen olayların daha iyi anlaşılması ve sorunların temelini irdeleyebilme amacı ile MS 230-232 yıllarında gerçekleşen Nisibis kuşatmasından başlamayı uygun bulduk.

3.1. Nisibis Kuşatması (MS 230-232/3)

Parth ile Roma ilişkilerinin dönüm noktası, İmparator Traianus'un MS 113 yılında Parthlar üzerine düzenlediği sefer olmuştur⁵¹. Bu sefer ile Roma, İran içlerine kadar ilerlemiş, daimi sınırı ilk kez Euphrates'in doğusuna kadar yaymış ve Nusaybin'i de ele geçirmiştir. Traianus bu bölgeleri ele geçirip, Tigris (Dicle Nehri) ve Euphrates arasında Mezopotamya isminde yeni bir eyalet oluşturmuştur. Ancak çizilen bu sınır, İran tarafından hiçbir zaman tanınmamış, 2.-4. yüzyılları kapsayan İran-Roma savaşlarının gerçek sebebini teşkil etmiştir. Traianus'un Doğu fetih politikası, ardılı Hadrianus tarafından terk edilmiş, Nisibis Parth Krallığının kontrolüne geçmiştir. MS 162-66 yıllarında Aurelius ile birlikte ortak imparator olan Lucius Verus'un seferi ile bölge tekrar Roma kontrolü altına alınmıştır⁵². Septimius Severus döneminde de Doğu sınırı Euphrates nehrinden güneye doğru Kuzey Mezopotamya'ya kadar ulaşmıştır⁵³. Daha önce bahsettiğimiz gibi Caracalla ise MS 211 yılında Armenia üzerinde Roma hâkimiyetini kurmuştur⁵⁴. Caracalla'nın ardılı Macrinus MS 217 yılında Caracalla'yı öldürtüp Parth seferine devam etmiştir. Ancak, Nisibis yakınlarında yenilgiye uğratılmıştır. IV.

⁴⁹ Ball, 2018: 204; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 40-43.

⁵⁰ Tezcan, 2014a: 103-106.

⁵¹ Çiğdem, 2011: 100-103; Baker, 2013: 295.

⁵² Kaçar, 2006: 132; Yıldırım, 2012a: 476.

⁵³ Honigmann, 1970: 2.

⁵⁴ Garthwaite, 2016: 75.

Artabanus'a yüklü miktarda tazminat ödeyerek barış yapmıştır⁵⁵. Severus Alexander döneminde, yeni kurulan Sasani hanedanı krallarından Ardeşîr, MS 230 yılında Euphrates'i geçerek ilk sınır ihlalini yapmıştır. Böylelikle ilk Roma-Sasani savaşı başlamıştır⁵⁶. I. Ardeşîr, atalarının ulaştığı sınıra ulaşmak istemesi sebebi ile MS 230-233 yılları arasında Alexander Severus ile karşı karşıya gelmiştir⁵⁷. MS 230 yılında Mezopotamya'yı ve Nisibis'i işgal ederek, Syria ve Kappadokia'yı tehdit etmiştir⁵⁸.

Nisibis, önce Parthlar sonra Sasaniler'in, zaman zaman Roma ile karşı karşıya kaldığı stratejik bir sınır şehridir. I.Ardeşîr'in MS 230 yılında Nisibis'i kuşatması da tesadüf değildir. Kuşatmanın sebebi doğal olarak Nisibis'in ticaretin kavşağında bulunması ve sınırdaki en güçlü kaleye sahip olmasıdır⁵⁹. Ayrıca Nisibis ve Carrhae ilerleyen dönemlerde Roma-Sasani arasında mal değişim merkezleri olmuştur⁶⁰. Ardeşîr'in tacizleri doğrultusunda, Severus Alexander MS 231 yılı baharında, Annesi Iulia Mamaea ile birlikte Doğu seferi için Antiocheia'ya hareket etmişler ve kışı burada geçirmişlerdir⁶¹.

Antiocheia'ya gelirken Illyricum ve geçtiği eyaletlerden bir ordu teşkil etmiştir. Antiocheia'da savaş hazırlıklarına devam etmiş askerlerini talim ettirmiştir. Daha sonra, Severus iki kez durumu müzakere etmeyi teklif etmiş ve elçi göndermiştir ancak sonuç alamamıştır. Buna karşın Sasaniler, atalarından kalan miras topraklardan çekilmelerini bildirmiştir. Böylelikle Severus, Tigris ve Euphrates nehirlerini geçerek taarruza hazırlanmıştır. Bu sırada Roma'nın Doğu orduları ayaklanma çıkarmış, Syria ve Mısır'da askerler isyan etmiştir. Buna rağmen, Severus MS 232'de ordusunu üçe bölerek savaşa girişmiştir. Sol kanat Armenia'ya orta ve merkez kanat Kuzey Mezopotamya'ya, sağ kanat Güneydoğuya ilerlemiştir⁶². Kuzey ve merkez ordusu Avrupalı kuvvetlerin mevsim şartlarından etkilenmesi ile felakete uğramıştır. Sadece, Armenia'ya giden ordu zaferle dönmüştür. Fakat bundan sonra savaşın seyri hakkında kesin yargıya varmak güçtür. Kesin olan tek bilgi bu kuşatma sayesinde, Roma Mezopotamya'sı ile birlikte Nisibis

⁵⁵ Grousset, 2005: 110; Kaçar, 2009: 8; Tekin, 2018: 269-272.

⁵⁶ Herodian, VI, 2, 1-2; İpek, 2017: 92.

⁵⁷ Herodian, VI, 2, 1-2; Bilgiç, 2012: 27.

⁵⁸ Brauer, 1975: 80; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 40-41.

⁵⁹ Demir ve Keçiş, 2017: 3-4.

⁶⁰ Tezcan, 2014a: 106.

⁶¹ Gibbon, 1987: 232-233; Tekin, 2018: 272.

⁶² Dodgeon - Lieu, 2002: 16-17, 20.

Sasaniler'den geri alınmıştır⁶³. Bazı kaynaklar Romalılar ve Sasaniler'in bu savaştan herhangi bir üstünlük elde etmediğini, sadece Sasaniler'in hayatta kalan insan sayısı bakımından üstün gibi görüldüğünü bildirmektedir⁶⁴. Buna rağmen birçok Roma kaynağı ise Alexander Severus'un Roma'ya zaferle döndüğünden bahsetmektedir. Anlaşılan ilk Roma-Sasani savaşı, her iki taraf için de büyük bir etkiyle sonuçlanmamıştır⁶⁵. Ardeşîr MS 240 yılında yerine oğlu I. Şapur'u Kral olarak atamıştır⁶⁶. Roma-Sasani savaşlarının askeri ve siyasal açıdan yeni bir ivme kazanması da Sasani Kralı I. Şapur'un artarda zaferleriyle mümkün olmuştur⁶⁷.

3.2. Resaena Savaşı (MS 243)

MS 235 yılında Severus Alexander Germanlara karşı çıktığı seferde annesi ile birlikte öldürülmüştür. Ardından Maximius Thrax'ın imparator ilan edilmesi ile Asker İmparatorlar dönemi başlamıştır. Maximius'tan sonra imparatorların sürekli taht mücadelesi ve Batıda Got saldırıları Doğuda ise Sasani saldırıları devleti krize sürüklemiştir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan ve *Praetorian* muhafızları tarafından on üç yaşında imparator ilan edilen III. Gordianus'a kadar Doğu sorunu askıya alınmıştır⁶⁸.

Bu durumda fırsat kollayan I. Ardeşîr ve I. Şapur, MS 237-40 yılında Mezopotamya'ya girmiş, Nisibis, Carrhae ve Hatra'yı (Irak Al-Hadr) kuşatmıştır. Kuzey Mezopotamya'da bulunan İpek Yolunun önemli merkezlerinden Hatra'yı kuşatmaları Roma karşısında stratejik olarak üstünlük sağlamıştır. Bu kadar önemli bir kalenin kuşatılması III. Gordianus'u endişeye düşürmüştür⁶⁹. Edessa ve Dura Europos ile diğer birkaç kasaba Roma hâkimiyetinde kalmıştır⁷⁰. Gordianus'un *Praetor Praefectus*'u olan Timesitheus, Thrakia'da Got saldırısını durdurmuş ve Doğu seferini tasarlamıştır⁷¹. Got ve Germanlardan oluşan bir ordu ile Antiocheia ulaşmıştır⁷². Gordianus'un izlediği güzergâh şöyledir; Byzantion (İstanbul), Nikomedia (İzmit), Nikaia (İznik), Pisidia Antiocheia

⁶³ Akşit, 1970: 89; Garthwaite, 2016: 84.

⁶⁴ Bilgiç, 2012: 27; Cinemre, 2016: 702.

⁶⁵ SHA, *Alexander Severus*, LIV-LVII; Eutropius, VIII, XXIII, XIV; Bilgiç, 2012: 27; Cinemre, 2016: 702.

⁶⁶ Yücel, 2016: 85.

⁶⁷ Brown, 2000: 8; Yıldırım, 2012a: 456.

⁶⁸ SHA, *III. Gordianus*, XXII; Rogers, 1989: 1513; Faulkner, 2017: 274-276; Tekin, 2018: 274.

⁶⁹ Kaçar, 2012: 157; Tezcan, 2014a: 106.

⁷⁰ Frye, 2008: 468.

⁷¹ Tekin, 2018: 275.

⁷² Frye, 1984: 371; Daryee, 2009: 7; <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-6> (13.06.2019, 12.00)

(Yalvaç), Ikonion (Konya), Tarsos (Tarsus), Antiocheia (Antakya)⁷³. MS 243 yılında Antiocheia'dan doğuya doğru ilerlemiştir. Carrhae ve Nisibis'i ele geçiren Gordianus, bu kuşatmada yardımı olan Edessa'nın yerli sülalelerinden Abgarlar'ı ödüllendirmiştir. Böylelikle Edessa'da (Urfa) Roma'ya bağlı bir krallık oluşturulmasına müsaade edilmiştir. Edessa'dan doğu istikametinde ilerleyerek Resaena⁷⁴ kentine ulaşmışlar ve burada I. Şapur ile savaşmışlardır⁷⁵. Resaena Savaşından galip ayrılan Gordianus senatoya mektup yazarak zaferini duyurmuştur. Bu zaferden sonra Euphrates boyunca daha ileriye gitmeyi planlarken Timesitheus hastalanmış ve ölmüştür⁷⁶.

3.3. Meshiche Savaşı (MS 11 Şubat 244)

Zafer sevincini yaşayamayan Gordianus için Timesitheus'un ölümü ile dengeler değişmiştir. Kendine güveni azalan imparator, Philippus Arabus'u, Timesitheus'un yerine tayin etmiştir⁷⁷. Kötü bir tercih olarak değerlendirilen Philippus, askerlerin imparatora olan güvenini kırmış, ordunun erzaksız kalmasını sağlayarak askerleri isyana sürüklemiştir⁷⁸. Hububat gemilerini geri çevirmiş, askerler arasında Gordianus'un çocuk olduğunu ve imparatorluğu yönetemeyeceğini dile getirerek komplo çalışmalarına girişmiştir. Gordianus ise öldürülmemek için Philippus'a *Caesar* olarak ortak imparatorluk teklif etmiştir. Romalı yazarlara göre Gordianus, Philippus veya askerleri tarafından öldürülmüştür. Circesium (Zaitha) yakınlarında imparator adına boş mezar inşa edilmiştir⁷⁹.

Sasani kralı I. Şapur, İstahr ve Persepolis yakınlarındaki Nakş-i Rüstem'de Pers Krallarının mezarlarıyla birlikte inşa edilen Kâbe-i Zerdüşt olarak isimlendirilen binaya icraatlarını (Res Gesteae) yazdırtmıştır. Bu yazıt Persçe(Avesta), Parthça ve Yunanca olarak üç dilde yazılmıştır⁸⁰. Literatürde ŞKZ (Shapur Ka'ba-i Zerdüşt) olarak adlandırılan yazıtta Şapur, Roma İmparatorluğu ile yaptığı üç savaştan bahsetmektedir. Ancak Roma'nın kazandığı Resaena zaferinden söz edilmemektedir. Yazıtta Roma'nın kaybettiği üç savaş olan Meshiche savaşı, Barbalissos savaşı ve Edessa savaşı yer almaktadır.

⁷³ Kaya, 2005b: 160-161.

⁷⁴ Mezopotamya eyaletinde bir kent. Amm. Marc. XXIII, V, 17; Kaya, 2005b: 157-164.

⁷⁵ SHA, III. Gordianus, XXVI-XXVII; Kaya, 2005b: 157-164; İpek, 2017: 92.

⁷⁶ Amm. Marc. XXIII, V, 17; Eutropius, XI, II; Akşit, 1970: 114.

⁷⁷ Grant, 1996: 150.

⁷⁸ Zosimos, I, 18.

⁷⁹ SHA, III. Gordianus, XXIX; Akşit, 1970: 114; Millar, 1993: 154; Faulkner, 2017: 276.

⁸⁰ Wiesehöfer, 2003: 221-222.

Anlaşılan I. Şapur Roma'nın zaferlerini kayda değer bulmamış, kendi zaferlerini yazdırmıştır⁸¹. Daha önce bahsettiğimiz gibi, ele alacağımız III. Gordianus ile yapılan Meshiche (Irak-Felluce) savaşını Roma kaynakları yenilgiden dolayı ele almamış, onun Philippus tarafından öldürüldüğünü iddia etmişlerdir⁸². I. Şapur Res Gestae'de imparatorluğa egemen olduğu ilk yıllarda Gordianus'un Roma, German ve Gotlardan topladığı bir ordu ile üzerlerine yürüdüğünü Asur yakınlarında ki Meshiche de iki taraf arasında çok büyük bir savaş olduğunu nakletmektedir. Ardından Gordianus'un Zaitha mevkiine yakın bir yerde öldürüldüğünü ve ordusunun imha edildiğini bildirmektedir. Meshiche şehrinin ismini de Peroz-Shapur (Victorious-is-Shapur) olarak değiştirmiştir⁸³.

Resaina'daki savaştan sonra Timesitheus Euphrates ile Habur Nehri arasında bir yerde hayatını kaybetmiştir. Anlaşılan Gordianus MS 244 yılı sonbaharında Euphrates ile Habur Nehirleri boyunca güneye inerek savaşı sürdürmüştür. Doura (Dura/Al Salihyah) içinden geçerek, Sasani eyaleti ve Meshiche kentine de yakın olan Assyria'ya girmiştir. MS 11 Şubat 244 yılında yapılan bu savaşı şüphesiz Şapur kazanmıştır⁸⁴. Gordianus'un mezarı da Meshiche kentine yakın bir yerde bulunmaktadır. 4. yüzyılda yapılan Roma-Sasani savaşları sırasında da Zaitha kentinde bu mezar görülmüş ve teyit edilmiştir⁸⁵.

3.4. Barballisos Savaşı (MS 252-53)

Gordianus ölünce yerine Arap Philippus imparator olmuştur. Philippus imparator olduktan hemen sonra devlet işlerinin aksamaması için Roma'ya gitmeyi düşünmüştür. Fakat yenilgi ile sonuçlanan bir savaşın içinden çıkabilmek adına barış yapmayı uygun görmüştür. Bu nedenle Şapur ile MS 244 yılında, küçük düşürücü şartları olan sözlü bir anlaşma yapmıştır. Anlaşma gereğince Gordianus tarafından ele geçirilen Nisibis ve Carrhae I.Şapur'a verilmiştir. Böylelikle Armenia üzerindeki Roma etkisi kırılmıştır⁸⁶. Nitekim Şapur'da Philip'in barış teklif ettiğini ve 500.000 *denarius* savaş tazminatı ödediğini bildirmektedir. Roma lehine ağır kayıplar içeren bu anlaşma uzun sürmemiştir⁸⁷. Philippus Roma'ya dönerken Doğu eyaletlerinin idaresini kardeşi Priscus'a bırakmıştır.

⁸¹ Frye, 1984: 371-373; Fisher, 2011: 31.

⁸² Bilgiç, 2012: 28.

⁸³ Maricq, 1958: 306; Frye, 1983: 371; Daryee, 2009: 7; <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/7-8>. (23.09.2021, 16.02)

⁸⁴ Kaya, 2005b: 164; Howard-Johnstone, 2006: 161; Frye, 2008: 468.

⁸⁵ Amm. Marc. XXIII, V, 7; Eutropius, IX, II.

⁸⁶ Zosimos, III, 32, 4; Bilgiç, 2012: 28.

⁸⁷ Maricq, 1958: 308; Millar, 1993: 153-154; Edwell, 2007: 173-174; Garthwaite, 2016: 84.

Kendisi Roma’da Dac kabilelerinin saldırıları ve iç savaşlar ile uğraşmıştır. MS 249 yılında Philippus, Kuzey İtalya’nın Verona kentinde Decius ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve Decius imparator ilan edilmiştir⁸⁸. Decius’un Sasani sorunu ile ilgilenmeye fırsatı kalmamış, MS 251 yılında Goth seferinde öldürülmüştür. Decius’un hayatını kaybetmesi ile askerler tarafından Gallus imparator ilan edilmiştir. Gallus, MS 253’de Got seferini başarıyla tamamlayan Moesa valisi Aemilianus tarafından oğlu ile birlikte öldürülmüştür⁸⁹. Onun hüküm sürdüğü yıllar arasında Got saldırıları ve veba salgını imparatorluğu güç bir duruma düşürmüştür. MS 252 yılında gerçekleştiği düşünülen Barballisos savaşı da Gallus dönemine tarihlendirilmektedir. Nitekim bu yıllarda I. Şapur Küçük Asya ve Mezopotamya’nın büyük bir kısmını işgal etmiştir⁹⁰.

Muhtemelen MS 249 yılında Philippus’un ölmesi ile veya daha sonra, Roma, Philippus’un, barış yapmak için verdiği sözü ihlal ederek Armenia’ya saldırmıştır. Aslında Sasaniler’in böyle bir sebebe ihtiyacı yoktur. Çünkü Armenia, Sasaniler’in Roma ile savaşında kuzeyde bulunarak direniş göstermiştir. Bu bakımdan ele geçirilmesi gereken bir bölgedir⁹¹.

Bir diğer görüşe göre MS 244 yılında yapılan anlaşmadan Philippus pişman olmuş, *lejyonların* baskısı ile anlaşmadan vazgeçmiştir⁹². Aynı zamanda Roma İmparatorluğu’nun Batıda Gotlar ile mücadele etmek zorunda kalması Sasanilerin işgal politikasına olanak sağlamıştır⁹³. Fırsattan istifade eden I. Şapur Armenia’ya yönelmiş ve MS 252 yılında bu bölgeyi ele geçirerek Armenia Kralı II. Arsakid’i (II. Hüsrev) öldürmüştür. Arsakid’in halefi Tiridates Roma’ya kaçmış, Şapur ise büyük oğlu I. Hürmüz’ü Armenia’nın Kralı olarak atamıştır⁹⁴. I. Şapur, MS 252/253 yılında Barbalissos’ta (Qual’at Balis) 60.000 kişilik Roma ordusuna karşı zafer kazanmıştır. Syria’yı ve çevresini istila ederek, Barbalissos, Seleucia (Irak), Antiocheia (Antakya), Hierapolis (Menbij), Sura (al-Hammam yakınında), Beroea (Halep), Zeugma (Belkıs), Doliche (Dülük), ayrıca Kappadokia’dan Satala (Sadak) ve Domana, Apamea, gibi kentler ile birlikte toplam 37 kenti ele

⁸⁸ Akşit, 1970: 117-124.

⁸⁹ Tekin, 2018: 276-277.

⁹⁰ Zosimos, I, 26-27, 1, 2.

⁹¹ Daryee, 2009: 7.

⁹² Grousset, 2005: 112.

⁹³ Tekin, 2018: 275-277.

⁹⁴ Frye, 2006: 468; Bilgiç, 2012: 28; Kaçar, 2012: 158.

geçirmiştir⁹⁵. Barbalissos savaşında Roma, “*Doğunun Tacı*” ve İpek Yolu’nun Batıda ki mal deposu Antiocheia’yı kaybederek ağır bir bedel ödemiştir. Şapur’un büyük bir hızla ilerlemesini Roma müttefiki Palmyra Krallığı kısa bir süre engellemiştir⁹⁶. Syria’da yerel bir Krallık olan Palmyra, Mezopotamya’dan Syria’ya giden ticaret yolu üzerine bulunmaktadır. Akdeniz ile Doğu arasında, Roma pazarlarına parfüm, baharat ve kumaş gibi kaliteli ürünler taşıyan köprü niteliğindedir. Bu zenginliğine kayıtsız kalmayan Sasaniler sayesinde ticaret kervanları sekteye uğramakta ve Roma müttefikini artık koruyamaz durumdadır. Asker satın alabilecek durumda olan Roma’ya bağımlı Palmyra yöneticisi Odaenathus kendisini kral ilan ederek bir ordu oluşturmuştur. Böylelikle, Barbalissos zaferinden sonra Şapur’un ilerlemesini kısa bir sürede olsa engellemiştir⁹⁷.

3.5. Edessa Savaşı (MS 260)

MS 251 yılında, Moesia Eyaleti Valisi olan Gallus imparator ilan edilmiştir. Ancak Gallus, Sasani ve Gothların saldırılarına karşılık vermekte zayıf kalmıştır. Bu nedenle diğer Moesia Valisi olan Aemilianus, askerleri tarafından imparator ilan edilmiş ve Gallus ile Aemilianus arasındaki çekişme bir iç savaşa dönüşmüştür. Aemilianus söz konusu iç savaştan zaferle ayrılmış, Gallus ise MS 253 yılında öldürülmüştür. Gallus, Valerianus’dan yardım istemiş ancak Valerianus yetişmemiştir. Gallus’un ölümü üzerine Publius Licinius Valerianus imparator ilan edilmiştir. Valerianus ve Aemilianus arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. Fakat Aemilianus’un askerleri savaşmak yerine, belki de Valerianus’un ordusundan çekindiği için Aemilianus’u öldürmüşlerdir⁹⁸. Böylelikle, Valerianus savaşmadan ve ağır kayıplar vermeden Aemilianus’dan kurtulmuştur. Valerianus, daha önce Severus Alexander ve Decius döneminde önemli mevkilerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Tahta çıktığında ise elli sekiz yaşında bulunmaktadır⁹⁹. Yönetimi devraldığında İmparatorluk veba salgını bir yana, hem Doğudan hem Batıdan saldırılara uğramaktadır. Bundan dolayı yönetme erkini *Augustus* olarak oğlu Gallienus ile paylaşmıştır. Gallienus, Gallia ve Ren sınırını, Germen kabilelerin saldırısından korumakla görevlendirilmiştir. Bu bölgelerde kısmen başarı sağlasa da, Goth saldırılarını tam anlamı ile önleyememiştir.

⁹⁵ Frye, 1984: 371; Herrmann, 1989: 19; Howard-Johnstone, 2006: 16; <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/9-10>. (23.09.2021, 16.04)

⁹⁶ Frye, 2008: 469; Kaçar, 2009: 11; Tezcan, 2014a: 106-107.

⁹⁷ Tezcan, 2014a: 106; Faulkner, 2017: 280.

⁹⁸ Eutropius, IX, V; Bilgiç, 2012: 28-29.

⁹⁹ Tekin, 2018: 278.

Valerianus ise Sasani saldırılarını püskürtmek ve zafer kazanmak niyeti ile Doğu seferine başlamıştır. Yönetimin paylaşılmasındaki amaç yerini bulmuştur¹⁰⁰. Valerianus, Germania, Raetia, Noricum, Dacia, Pannonia, Moesia, Hispania, Africa, Thrakia, Bithynia, Asia ve Pamphylia'dan Doğu seferi için 70.000 asker toplamıştır¹⁰¹. MS 254 yılında hazırlıklarını tamamlamış ve Pisidia Antiocheia'ya gelmiştir. Buradan, Kappadokia'ya hareket etmiş, ancak yolda askerlerinin büyük bir kısmı veba salgınından dolayı ölmüştür¹⁰². Şapur ise bu sırada Antiocheia'ya doğru hareket etmiş ve birçok kenti zapt etmiştir. Emasa'nın (Humus) Güneş tanrısı rahibi olan Uranius Antonius, Palmyra Krallığı gibi Sasanilere karşı mücadele etmiş ve zaferin sarhoşluğu ile isyan ederek kendisini imparator ilan etmiştir¹⁰³.

Muhtemelen Valerianus, Antiocheia'ya doğru yürüyen Şapur ile karşılaşmış ve burada ufak çaplı bir zafer elde ederek Mezopotamya'ya ilerlemiştir. Ancak ordu, salgın, iklim ve savaş kayıpları ile yorgun düşmüştür¹⁰⁴. MS 260 yılında Şapur Edessa'da (Urfa) ordugâh kurmuştur. Valerianus ise Samosat (Adıyaman-Samsat) Kalesine çekilmiştir. Şapur'un saldırılarına karşılık verememelerine rağmen askerlerinin cesaretlendirmesiyle bir süre sonra Valerianus, savaşmayı göze almıştır¹⁰⁵. MS 260 yılında, Sasani ve Roma ordusu Edessa'da karşılaşmıştır. Edessa'da gerçekleşen bu savaştan, Roma ordusu büyük bir yenilgi ile ayrılmıştır. Başta Valerianus olmak üzere Roma komutanları, senatörleri ve subay olarak görev yapan herkes Şapur tarafından esir edilmiştir. Esir edilenler Sasani eyaletlerine yerleştirilmişlerdir¹⁰⁶.

Valerianus'un esir edilmesi hakkında muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Valerianus, elçi göndermiş ve para karşılığında Şapur'a barış teklif etmiştir. Fakat Şapur barış müzakereleri için yüz yüze görüşmek istemiş, böylece Valerianus tedbirsiz yakalanıp esir edilmiştir. Valerianus'un askerlerden çekinerek gönüllü olarak teslim olduğu görüşü de mevcuttur. Esir alma işlemini tamamlayan Şapur, ordusunu iki kola ayırdıktan sonra Kilikia sahilini işgal etmeye başlamıştır¹⁰⁷. Bu işgal ile Antiocheia, Issos, Samosat, Zephyrion (Mersin), Tarsos, Korykos (Kızkalesi), Anazarbos/Agrippiada (Anavarza),

¹⁰⁰ Zosimos, I, 30, 1; Meijer, 2006: 103.

¹⁰¹ Frye, 1984: 371.

¹⁰² Akşit, 1970: 135.

¹⁰³ Tekin, 2018: 278-279.

¹⁰⁴ Faulkner, 2017: 278.

¹⁰⁵ Akşit, 1970: 135.

¹⁰⁶ Daryee, 2009: 8.

¹⁰⁷ Bilgiç, 2012: 29-30.

Kastabala (Bodrumkale), Anemourium (Anamur), Selinus (Selinti), Sebaste (Ayaş), Seleukia (Silifke), Tyana (Kemerhisar), Komana (Şar), Kybistra (Ereğli), Sebastia (Sivas), Birtha (Madenşehir), Laranda (Karaman) ve Iconium (Konya) kentleriyle birlikte toplam 36 kenti zapt etmiştir¹⁰⁸. Böylelikle Sasanilere, Syria üzerinden Orta Anadolu'ya girebilme yolu açılmıştır¹⁰⁹.

Şapur, işgal sonrası yüklü bir ganimet ile Kappadokia'dan ayrılarak Kilikia, Syria, Mezopotamya güzergâhı ile geri dönmüştür. Muhtemelen geri dönüş yolunda Odaenathus ile karşılaşmıştır. Euphrates civarında atlı Palmyra okçuları tarafından baskına uğramıştır. Şapur'un Roma eyaletlerine verdiği zarar oldukça yıkıcıdır. Şehirleri yağmalamış, yakmış sivil ve asker ayrımı yapmadan halkı katletmiştir. Halkın bir kısmını özellikle Antiocheia şehrinin sakinlerini esir almıştır. Teknik bilgisi yüksek insanları esir alarak hayran kaldığı Antiocheia kentine benzer bir kent yaptırmıştır. İsmi ise Vehantiok-Şapur yani en iyi Antiocheia olarak düzenlemiştir¹¹⁰.

Ancak zaferin coşkusuyla yağma ve ganimete takılan ordu, Şapur'un Anadolu'nun tamamını ele geçirme hayalini ortadan kaldırmıştır. Zira bu sırada Gallienus, Roma'nın Doğu Komutanı olarak Palmyra Kralı Odaenathus'u atamıştır. Odaenathus Syria bölgesini savunmuş, Şapur'un işgal ettiği Küçük Asya ve Mezopotamya'yı geri almış, Ctesiphon'a kadar ilerlemiştir¹¹¹. Esir edilen Valerianus'un akıbeti hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan ilki köle olarak yaşamını devam ettirdiği, hatta Şapur'un Valerianus'un sırtına basarak atına bindiği iddia edilmektedir. Diğer bir görüş ise esir edildiği zaman hemen öldürüldüğü ve derisinin yüzölüp al bir renge boyanarak tapınakta sergilendiğidir¹¹². Şapur, Roma için, utanç verici bu olayın unutulmaması adına üç dilde yazdırdığı Kâbe-i Zerdüşt yazıtı ve Philippus, Gordianus, Valerianus'a karşı kazandığı zaferleri rölyeflerle de zenginleştirmiştir. Nakş-ı Rüstem'de bulunan rölyeflerde Şapur'un karşısında Valerianus ayakta, Philippus diz çökmüş, Gordianus ise ölü bir şekilde tasvir edilmiştir¹¹³. Valerianus'un esir edilmesinden sonra farklı devletler Şapur ile

¹⁰⁸ Henning, 1939: 833-843; Ensslin, 1949: 59-72; Maricq, 1958: 312-314; Frye, 1984: 372.

Nasrullahzade, 1992: 153; <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/24-29> (23.09.2021, 15.57).

¹⁰⁹ Agathias, *The Histories*, IV, 24, 1-4; Garthwaite, 2016: 84-45.

¹¹⁰ Henning, 1939: 843-844; Blois, 1975: 11; Millar, 1993: 152; <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/22-23> (23.09.2021, 15.57)

¹¹¹ Akşit, 1970: 140-142; Bilgiç, 2012: 28-31; Kaçar, 2012: 159.

¹¹² Eutropius, IX, X; Henning, 1939: 845; Bilgiç, 2012: 28-31; Kaçar, 2012: 159.

¹¹³ Edwell, 2008: 77-81.

mektuplaşarak Valerianus'un geri verilmesini istemişlerdir. Örneğin; Armenia Kralı Artavasdes, Şapur'un zaferini kutlamış, yaşlı bir adamı esir ederek diğer ulusları kendilerine düşman ettiğini bildirmiştir. Baktria, Hiberia ve Albanialılar, Şapur'un, zaferini duyurmak için kendilerine yazdığı mektubu almayı reddetmişler, Romalı komutanlar ile iş birliği yaparak Valerianus'un serbest bırakılması için uğraşacaklarını iletmışlerdir¹¹⁴. Valerianus'un ölümünden sonra yerine oğlu Gallienus (253-268), geçmiştir. Babasını esaretten kurtarmak için hiçbir çaba harcamaması dikkat çekicidir¹¹⁵.

Fakat onun Roma'da kalarak German ve Goth kabileleri ile mücadele etmesi bu durumun karşısında sessiz kalma sebebi olarak görmek doğru olacaktır¹¹⁶. Gallienus, German ve Goth kabileleri ile mücadele ederken, Valerianus I. Şapur tarafından esir edilmiştir. Palmyra Krallığı Doğu'da Roma'nın boşluğunu doldurmuş, MS 262-267 yıllarında Sasani akınlarına karşı saldırıya geçerek; Şapur'un daha önce istila ettiği Syria, Emesa ve Mezopotamya gibi bölgeleri tekrar ele geçirmiştir. Daha sonra kuzeybatı Anadolu'ya doğru ilerleyerek Kappadokia yakınlarında Goth saldırılarına karşı önemli zaferler elde etmiştir¹¹⁷.

Bu seferden dönüşte Odaenathus, oğlu ile birlikte öldürülmüştür. Palmyra tahtına ise karısı Zenobia ve oğlu Vabalathus geçmiştir. Zenobia Küçük Asya ve Mezopotamya'da ilerlemeye devam ederek oğlu ile birlikte kendisini de imparator ilan etmiştir. Roma'nın kuzey sınırlarında yaşadığı sorunlar Zenobia'ya bağımsız hareket etme fırsatını sunmuştur¹¹⁸. Bu sırada Küçük Asya'nın güneydoğusundaki şehirler, güvenliklerini sağlamak için bir lidere ihtiyaç duymuşlardır. Bunun sonucunda Doğu orduları Macrianus'u imparator ilan etmişlerdir¹¹⁹. Macrianus, kardeşi Quietus ile birlikte yönetme erkini paylaşmıştır. Ancak Macrianus, Gallienus tarafından Balkanlar'da öldürülmüştür. Kardeşi Quietus'da Emesa'da aynı akıbete uğramıştır. Batı'da ise Ren *lejyonları* komutanı Postumus, MS 260-268 yıllarında Gallia'da bağımsız bir İmparatorluk kurmuştur¹²⁰. Postumus'da Germania valisi tarafından öldürülmüştür. MS 268 yılında ise imparatorluk

¹¹⁴ SHA *Valerian*, III-IV.

¹¹⁵ Akşit, 1970: 136.

¹¹⁶ Freeman, 2003: 547.

¹¹⁷ Faulkner, 2017: 280-281.

¹¹⁸ Cary - Litt, 1938: 724-725; Kaçar, 2009: 11; Baker, 2013: 318.

¹¹⁹ Ergin, 2013: 276.

¹²⁰ Zosimos, I, 38, 1-2; Tekin, 2018: 260-261.

iddiası ile ortaya çıkan Aureolus, Gallienus'u öldürmüştür¹²¹. Ardından Aureolus 'da aynı akıbete uğramış, MS 268'de önemli askeri vazifelerde bulunan II. Cladius imparator ilan edilmiştir. II. Cladius, German ve Goth saldırılarını bertaraf etmiştir ve veba salgınından dolayı hayatını kaybetmiştir¹²². Yerine kardeşi Quintillus imparator ilan edilmiştir. Fakat yeteneksiz ve lider vasfından uzak olmasından dolayı askerleri, Quintillus'u terk ederek Aurelianus'u desteklemişlerdir. Bunun sonucunda, MS 270 yılında Quintillus intihar ederek yaşamını sonlandırmıştır¹²³.

MS 270 yılında, II. Cladius'dan sonra yine Balkan asıllı olan Aurelianus imparator ilan edilmiştir. II. Cladius ve Aurelianus aynı ideale hizmet ederek İmparatorluğu eski gücüne döndürmek için çabalamışlardır. Bu doğrultuda Aurelianus, German ve Goth saldırılarını bastırarak, dikkatini Doğu'ya yöneltmiştir¹²⁴. Zira II. Cladius döneminde, MS 268 yılında Palmyra Kraliçesi Zenobia, 70.000 kişilik bir ordu ile Goth ve German saldırılarından istifade edip Mısırı işgal etmiş ve Küçük Asya'nın içlerine kadar yayılmıştır. Mısır Valisi Probus müdahale etmiş ve mağlubiyet ile ayrılmıştır. Daha sonra Zenobia, Ancyra ve Kappadokkia'yı ele geçirip Constantinopolis'e ulaşmak istemiş ancak başaramamıştır¹²⁵. Aurelianus döneminde ise Roma ile resmi bağlılıklarını sona erdirmiştir. Aurelianus, Roma'da ki sorunları hallettikten sonra Doğu sorunu ile mücadele etmeye fırsat bulmuştur¹²⁶.

Doğu'da kaybedilen itibar ve eyaletleri tesis etmek üzere, MS 271 yılında komutan Probus'u öncü kuvvet olarak Zenobia üzerine yönlendirmiştir. Bunun üzerine Mısır alınmış, Zenobia Syria'ya çekilmiştir¹²⁷. MS 272 yılında Aurelianus, Balkanlar'dan topladığı 5.000 asker ile Constantinopolis'ten, Ancyra doğru yola çıkmış Tyana'ya (Kemerhisar) kadar hiç zorlukla karşılaşmamıştır. Ancak Tyana'da ufak bir direnişle karşılaşmışlardır. Burada ki direnişi de kıran Aurelianus, Antiocheia'ya doğru ilerlemiştir. Zenobia ise Aurelianus'un geldiğini haber alarak Orontes (Asi Nehri) yakınlarına Palmyra'nın en iyi komutanı olan Zabdas ile birlikte ordusunu konumlandırmıştır. Roma ve Palmyra orduları ilki Antiocheia, ikincisiyse Emesa yakınlarında olmak üzere iki kez

¹²¹ Meijer, 2006: 104-105.

¹²² Freeman, 2003: 550-551.

¹²³ Gibbon, 1987: 311-312.

¹²⁴ Eutropius, IX, XII-XIII (IX).

¹²⁵ Akşit, 1970: 160.

¹²⁶ Tekin, 2018: 282-283.

¹²⁷ Akşit, 1970: 169-171; Southern, 2001: 116-118.

karşılaşmışlardır¹²⁸. Zenobia, orduda bulunarak askerlerini savaşa isteklendirmiş, savaşın sevk ve yönetimini ise Zabdas' a bırakmıştır. Palmyra kuvvetlerinin çoğunu okçular ve zırhla örtülü süvariler oluşturmuştur. Antiocheia'da ve Emesa'da Aurelianus'un askerleri güçlü, baş edilmesi zor bir ordu ile karşılaştığından ricat taktiğine mecbur kalmışlardır. *Lejyonlar*, küçük savaşlarla Palmyra ordusunu yormuşlar ve sonunda, galip olmuşlardır. Zenobia ise Palmyra'ya çekilmiş, Aurelianus'da kenti kuşatmıştır. Açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan Zenobia, Sasaniler'den yardım istemiş fakat beklenen yardımı görememiştir. Bunun üzerine bir deveye binerek şehirden kaçmış, Euphrates yakınlarında Roma askerleri tarafından yakalanmıştır¹²⁹.

Palmyra Kraliçesi Zenobia, esir edilip zafer alayının önünde yürütülerek Roma'ya getirilmiştir¹³⁰. Böylelikle MS 272 yılında Palmyra Krallığı yok edilmiştir. İran coğrafyası ile Roma arasında tampon bölge olan Palmyra'nın, yok edilmesinin stratejik bir hata olup olmadığı tartışmalıdır¹³¹. Palmyra'dan sonra aynı coğrafyaya yerleşen Gassaniler İran ile olan ilişkilerde dengeyi sağlayamamışlardır¹³².

I. Şapur'un MS 272 yılında ölmesiyle halefleri iktidarlık mücadelesine girişmişlerdir. Muhtemelen I. Şapur MS 272 yılında öldüğü sırada doğudaki göçebelere karşı savaşmaktadır. Aynı zamanda ülkenin siyasi durumu bölünmüşlük içerisinde. Buna göre; en büyük oğlu I. Behram Gilan/Gil Kralı, ikinci oğlu Hürmüz Armenia Kralı, diğer oğlu Şapur Meşan Kralı, en küçük oğlu Narseh Sakastan/Saka Kralı idi. Şapur ölünce iktidarı yaklaşık iki yıl süren Hürmüz (MS 272-274) tahta çıkmıştır¹³³. Kısa süren iktidar döneminde Sogdlar ile savaşmaktan başka önemli bir icraatta bulunmamıştır. Hürmüz'den sonra yerine Kardeşi I. Behram (274-276) geçmiştir. Bu dönemde Palmyra Kraliçesi Zenobia, Aurelian ile savaşında Behram'dan yardım istemiş ancak Behram ülke içindeki karışıklıklardan dolayı küçük bir ordu gönderebilmiştir. Zenobia'nın Aurelian'a yenilmesi ile Roma ile barış yapmak zorunda kalmıştır. Sasaniler, MS 275 yılında Aurelian'nın öldürülmesi sonucunda İmparator Carus dönemine kadar rahat nefes almışlardır¹³⁴. I.

¹²⁸ Aurelius Victor, *Epitome De Caesaribus*, Aurelian, I, VI; Akşit, 1970: 169-171.

¹²⁹ Gibbon, 1987: 326-329; Faulkner, 2017: 284.

¹³⁰ Eutropius, IX, XIII, XI; Baker, 2013: 318.

¹³¹ Southern, 2001: 239-240; Canepa, 2009: 82-83; Kaçar, 2012: 159.

¹³² Kaçar, 2012: 159.

¹³³ <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/> 36-39, 08.12.2020, 22.00; Syv  nne - Maksymiuk, 2018: 110-127.

¹³⁴ Syv  nne - Maksymiuk, 2018: 109-110; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 56-61.

Behram'dan sonra yerine oğlu II. Behram (MS 276-293) tahta çıkmıştır. Behram kardeşi Narseh ile taht mücadelesi verirken, İmparator Carus bunu fırsat bilerek Mezopotamya'ya bir sefer düzenlemiştir (MS 283). Behram ilerleyen Roma ordusuna barış teklif etmiştir. Carus bunu reddederek Euphrates'i aşmış Mezopotamya ve Ctesiphon (Tisfun) bölgesini ele geçirmiştir. İmparator Carus'un ani ölümü ile ordu Ctesiphon'dan çekilmiş ancak Mezopotamya'yı terk etmemiştir¹³⁵.

İmparator Carus yıldırım çarpması ile hayatını kaybetmiş, yerine Diocletianus imparator olmuştur¹³⁶. *Tetrarşi* sistemini kuran Diocletian, yönetimi paylaştığı diğer *Augustus* olan Maximian'ı ülkenin Batı kısmına tayin etmiş, kendisi ise Nicomedia (İzmit) merkezli Doğu kısmını yönetmiştir. Diocletian, Galerius'u Maximian ise Constantius'u kendilerine varis ve *Caesar* atamışlardır. Diocletian'ın imparator olduğu MS 284 yılı aynı zaman da Roma için bir dönüm noktası olmuştur¹³⁷.

Severus Alexander'ın MS 235 yılında suikast ile öldürülmesinden sonra 284 yılına kadar yirmi altı asker imparator Roma tahtına oturmuştur. Asker İmparatorlar dönemi olarak daha önce bahsettiğimiz bu dönem suikast ve kısa ömürlü iktidarlar, iktidar mücadeleleri ile geçmiştir. Bu süreçte politik dağılma beraberinde ülke topraklarında kopmaları meydana getirmiştir¹³⁸. Galya gibi bölgelerin isyanı, Parth ve Sasaniler ile süregelen savaş devleti iktidar ve iktisadi olarak zor duruma düşürmüştü, üçüncü yüzyıl krizi olarak da adlandırılan bu dönem Diocletian tarafından iyileştirilmiştir¹³⁹. MS 288 yılında Sasanilerin iç karışıklıklarından faydalanan Diocletian Doğu'ya yönelerek Tiridates'i Armenia'ya yönetici olarak atamıştır. Böylelikle Armenia bölgesi ile Sasaniler arasına set çekilmiştir. Sasani tahtına ise II. Behram'dan sonra III. Behram çıkmış ancak saltanatı birkaç ay sürmüştür¹⁴⁰. MS 293 yılında III. Behram'ın yerine Narseh tahta çıkmıştır. Narseh, Roma'nın Mısır ve Afrika sorunu ile ilgilenmesinin yarattığı boşluğu kullanarak Tiridates'i Armenia tahtından kovmuştur. Roma ise haberdar olunca bir ordu ile Tiridates'e yardım göndermiştir. Buna rağmen MS 296'da Sasani ordusu Narseh önderliğinde ilk

¹³⁵ Henning, 1939: 843-849; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 56-61;

¹³⁶ Eutropius, IX, XIX (XII); Tekin, 2018: 287-289.

¹³⁷ Öztürk, 2017: 337-338.

¹³⁸ Tahiroğlu, 2011: 688-695.

¹³⁹ İznik, 2011: 99-108.

¹⁴⁰ Frye, 2006: 129.

olarak Armenia'yı daha sonra Syria'yı işgal edip yağmalamıştır¹⁴¹. Diocletian ise *Caesar*'ı Galerius'u Syria'yı işgal eden Narseh'in üzerine göndermiştir. MS 297 yılında Mezopotamya'ya ulaşan Galerius, Kallinikon ve Carrhae yakınlarında Narseh ile yapılan ilk savaşta yenilmiştir. Geri çekilen Galerius, Antiocheia (Antakya) yakınlarında Diocletian ile karşılaşmıştır. Diocletian yenilgi haberi ile gelen Gallienus'u bir aşağılama eylemi olarak at arabasının peşinde bir süre koşturmuştur¹⁴². Aynı yıl içerisinde tekrar Narseh ile savaşması için görevlendirmiştir. Satala'dan Armenia'ya doğru yola çıkarken Diocletian ise Syria'da nöbet tutmuştur. Galerius ani bir saldırı ile Narseh'i Armenia-Satala'da bozguna uğratmıştır. Narseh savaş alanından kaçmış, geride kalan kız kardeşleri, eşleri ve çocukları esir edilmiş, bir miktar hazine ele geçirilmiştir. Ardından MS 298'de başkent Ctesiphon da işgal edilmiştir¹⁴³.

Galerius'un Ctesiphon'u ele geçirdiği sırada Sasani elçisi Apharban barış teklifinde bulunmuştur. Galerius ile kısa bir görüşme yapan Apharban, Roma ve Sasani İmparatorluklarının dünya için iki ışık veren kandil iki parlayan göz gibi olduğundan bahsederek barış ve esirler için iyi muamele dilemiştir¹⁴⁴. Galerius ise esir düşen Valerian'a I.Şapur'un muamelesini hatırlatmıştır. Muhtemelen Galerius elçi ile ilk görüşme bitince Nisibis yakınlarında Diocletian ile buluşmuştur. MS 298 yılında imzalanan ve Nisibis Antlaşması olarak da isimlendirilen antlaşmanın maddeleri belirlenmiştir. Resmi yazışma sekreteri Sicorius Probus, Narseh'e elçi olarak gönderilmiş ve böylelikle barış tesis edilmiştir¹⁴⁵.

Antlaşma maddeleri ise şöyledir:

“1. Romalılar İntilene (İngiline), Sophene ve Arzanene ile birlikte Corduene ve Zabdicene'yi topraklarına katacak,

2. Tigris nehri iki devlet arasında sınır olacak,

3. Media sınırındaki Zinta kalesi Armenia hududu olacak,

4. Iberia (Gürcü) Kralı unvanlarını bundan böyle Romalılardan alacak,

¹⁴¹ Bowman, 2008: 73; Canepa, 2009: 83-84; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 61-62.

¹⁴² Theophanes, AM 5791-AM 5793; Lactantius, IX, 5-8; Corcoran, 2008: 233; Frye, 2008: 471.

¹⁴³ Festus, IV, 25; Brosius, 2006: 148; Corcoran, 2008: 233; Canepa, 2009: 84.

¹⁴⁴ Banchich, 2015; 133-136.

¹⁴⁵ Festus, III, XIV; Corcoran, 2008: 233-234; Banchich, 2015; 133-136.

5. *Nisibis şehri tek ticaret merkezi olacaktır*¹⁴⁶”.

Bu antlaşma ile Roma, önceden Sasani hâkimiyetinde bulunan Armenia satraplıklarına ve burada bulunan ticaret yollarına (İpek Yolu) sahip olmuştur. Ayrıca ilk kez Euphrates Nehri'nin yerine Tigris Nehri'nin sınır kabul edilmesi ile Roma'nın Mezopotamya'nın kuzeyindeki otoritesini Sasaniler kabullenmiştir. Armenia Krallığı ile sınır kesin olarak çizilmiş, Iberia Krallığı vasal haline gelmiştir. Nisibis ise Roma'nın ordugâh şehridir. Stratejik açıdan önem arz eden şehir doğal olarak Sasaniler'e karşı savunma hattı oluşturmuştur. Bu düşünce ile olası bir saldırı veya savaş anında Sasaniler, Küçük Asya'ya ve Euphrates civarına yaklaşamayacak, savaşlar ise geniş alanlara yayılmadan Armenia veya Syria'de gerçekleşecektir¹⁴⁷.

MS 298 yılındaki bu anlaşmadan sonra Roma imparatorluğu'nun Doğu sınırı Tigris nehrinin olması nedeniyle Roma, sınırı muhafaza etmek için savunma hattı inşa etmiştir. Diocletianus barış antlaşmasından sonra aynı amaç ile Mısır'dan Sasani sınırlarına kadar kaleler yaptırmıştır¹⁴⁸. Ayrıca bu antlaşmaya göre, ilk dönemlerde Tigris üzerinde bulunan Nisibis, daha sonra ki süreçlerde Euphrates üzerinde bulunan Callinicum (Rakka), Araxes (Aras), Artaxata (Artaşat) İpek Yolu ticaretinin ve mal değişimin merkezleri olmuştur. Böylece hem sınır hem ticaret güven altındadır¹⁴⁹.

MS 224 yılında yapılanmasını tamamlayan Sasaniler, Perslerin varisi oldukları iddiası ile atalarından miras aldıkları siyasi ve ideolojik meselelere üçüncü yüzyılda farklı bir ivme kazandırmışlardır. Roma'nın 3. Yüzyıl krizi¹⁵⁰ ile uğraşması ile cesaretlenip hızla teşkilatlanan Sasaniler nihayet Roma ile sınır komşusu olmuş ancak bununla yetinmeyerek Roma topraklarına göz dikmişlerdir. Temelde bu ikili ilişki; Roma'nın sınırlarında güçlü düşman istememesi ve ekonomik anlamda değerli olan, aynı zamanda tampon görevi gören Armenia Krallığının paylaşılabilmesi gibi sebeplere dayanmaktadır. MS 260 yılında İmparator Valerian'ın I. Şapur tarafından yenilmesi ve esir edilmesi Roma dünyasında hem büyük bir utanç olarak anılmış hem de büyük yankı uyandırmıştır. Daha sonra yapılan

¹⁴⁶ Patrician, Fr. 14; Blockley, 1984: 31. Lenski, 2002: 158; Brosius, 2006: 148.

¹⁴⁷ Frye, 1984: 305; Southern, 2001: 244; Çevik - Konuk, 2014: 535.

¹⁴⁸ Malalas, XII, 40.

¹⁴⁹ Tezcan, 2014a: 107.

¹⁵⁰ Gereksiz harcamalar ve yapılan savaşlarda askerlere ödenen ağır ücretler, halktan sürekli vergi alınması, paranın değerinin düşmesi gibi ekonomik ve siyasi sebeplerden meydana gelmiş krizdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rogers, 1989: 1509-1526.

savaşlar ile yine bir tampon görevinde bulunan Roma'ya bağlı Palmyra Krallığı, Roma tarafından yok edilmiştir. I. Şapur'un ölmesi ile haleflerinin taht iddiasına tutuşması Roma'yı bir müddet rahatlatmış ve yeni zaferler kazandırmıştır. Üçüncü yüzyılın son imparatoru ise Diocletian olmuştur. 4. Yüzyıl Roma-Sasani ilişkileri ayrı bir başlık altında incelenecektir.

4. MS 4. YÜZYIL ROMA-SASANI İLİŞKİLERİ

Diocletianus, Sasaniler ile verdiği başarılı mücadeleler için *senatus* tarafından yüceltilip onurlandırılmıştır. MS 305 yılında Diocletian tahtını kendi isteği ile bırakmış, Yugoslavya'da bulunan sarayına çekilmiştir. Daha önce bahsettiğimiz gibi MS 293 yılında uygulamaya konulan *Tetrarkhia* (tetraşi); iki İmparator'un *Augustus* unvanı alması ve her iki İmparator'un yardımcılara da *Caesar* unvanının verilmesi ile oluşan dörtlü yönetimdir¹⁵¹. *Augustus* ünvanı ile Diocletian İmparatorluğun Doğu kesimini, Maximian ise Batı kesimini yönetmiş, Galerius Doğuda, Constantinus Chlorus ise Batı da *Caesar* ünvanı ile görev yapmışlardır¹⁵².

MS 305 yılında Diocletianus ve Maximian *tetraşi* yönetiminden ayrılmışlar yerlerine Constantinus ve Galerius *Augustus* seçilmiştir¹⁵³. Constantinus; Galya, İtalya ve Afrika, Galerius ise Illirya, Asya ve Doğu bölgeleri olmak üzere sorumluluk sahaları paylaşılmıştır. Daha sonra Maximian Daia ve Flavius Valerius Severus *Caesar* seçilmiştir. *Caesar* olacak kişilerin *Augustuslar'ın* oğulları olması gerekirken, *Caesar* tayini sırasında yapılan bu yanlış seçim iktidar mücadelelerine sebep olacaktır¹⁵⁴.

Diocletianus, yeni bir sistem oluşturma çabasıdayken, Sasaniler ise bu sırada taht değişikliği ve İmparatorluk içerisinde kargaşalar ile mücadele etmişlerdir. MS 302 yılında Narseh başarısızlıklarından dolayı tahtı terk etmiş kısa bir süre sonra duyduğu üzüntü ve utanç ile ölmüştür. Yerine oğlu II. Hürmüz (MS 302-309) geçmiştir. Sistan ve Kuşan bölgelerinde çıkan isyan ile uğraşmış, Arap saldırılarını önlemeye çalışmıştır. Araplar ile mücadele ettiği bir savaşta hayatını kaybetmiştir¹⁵⁵. MS 309 yılında II. Hürmüz'den sonra Azer Narseh tahtı devralmıştır. Ancak Narseh, devlet içinde yapılmış Bozorganlar isimli bir sınıf tarafından öldürülmüştür. Bozorganların güçlenmesi ve halkın olaylara karşı tepki göstermesi üzerine II. Hürmüz'ün oğlu II. Şapur (309-379) küçük bir çocukken veya daha anne karnındayken imparator ilan edilmiştir. II. Şapur büyüyünceye kadar Bozorganlar yönetimi elinde tutmuştur. On altı yaşına girdiğinde yönetimi üstlenmiş Bozorganlar,

¹⁵¹ Baker, 2013: 323.

¹⁵² Theophanes, AM 5791; Freeman, 2003: 554-558.

¹⁵³ Mitchell, 2016: 89.

¹⁵⁴ Eutropius, X, I, I; Baker, 2013: 320,323.

¹⁵⁵ Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 63-70.

Mobadanlar gibi devlet içinde ki sınıfların gücünü kırmıştır¹⁵⁶. Ayrıca yaşanan bu olaylardan sonra II. Hürmüz'ün oğullarından olan Hürmüz isimli bir taht adayı Roma'ya sığınmıştır¹⁵⁷. II. Şapur ilk olarak, babasını öldüren ve saldırılarıyla zarara uğratan Araplar üzerine bir sefer düzenleyerek ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu savaşlarda türlü işkenceler ile Arapların omuzlarını deldiği için “Zü'l-ektâf” yani omuzların sahibi lakabını almıştır. Nisibis antlaşması ile darbe alan devletin Doğu sınırını güvence altına almak için Kuşanlar üzerine bir sefer düzenlemiş bu sefer ile sınırları Hint Denizi'ne ulaştırmıştır¹⁵⁸.

4. 1. Askerî ve Diplomatik İlişkiler

4. 1. 1. I. Constantinus (MS 307-337)

Flavius Valerius Constantinus, Constantinus Chlorus'un oğludur. Büyük (Magnus) lakabıyla da bilinmektedir. I. Constantinus, babasının *Caesar* ve *Augustus* olarak görev yaptığı yıllarda Doğu İmparatorları Diocletian ve Galerius'un hizmetinde yetişmiş, Mısır ve Sasani seferlerinde büyük başarılar elde etmiştir¹⁵⁹. MS 306 yılında Constantin Chlorus aniden ölünce, askerleri I. Constantinus'u *Augustus* ilan etmişlerdir. Doğuda ki İmparator Galerius, Constantinus'u *Augustus* olarak tanıması gerekirken *Caesar* olarak tanımıştır. Bu durumda Galerius ve Licinius *Augustus*, Constantinus ve Maximianus *Caesar* unvanına sahip olmuşlardır¹⁶⁰.

Constantinus için tatmin edici olmayan bu tayin Galerius'un ölümü ile savaşa dönüşmüştür. Constantinus ilk olarak, kendisini başkent Roma'da imparator ilan eden Maximianus ve oğlu Maxentius ile savaşıp onları bertaraf etmiştir¹⁶¹. Licinius ile kız kardeşi Constantia'yı evlendirerek barış ortamını sağlamıştır. Constantinus Batı'da Licinius ise Doğu'da ve Balkanlarda hüküm sürmüştür. Ancak bu ortam MS 315-324 yıllarında çeşitli anlaşmazlıklar ile son bulmuş, yapılan savaşlarda Licinius hayatını kaybetmiştir. Böylelikle Constantin tek başına *Augustus* olmuş, üç oğlunu da *Caesar* ilan

¹⁵⁶ Frye, 2006: 132-133; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 63-70.

¹⁵⁷ Frye, 2006: 132.

¹⁵⁸ Taberi, II, 447-452; Brosius, 2006: 149; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 63-70.

¹⁵⁹ Tekin, 2018: 296.

¹⁶⁰ Vasiliev, 1943: 52; Gibbon, 1987: 416-418, 448-449; Baker, 2013: 320.

¹⁶¹ Eutropius, X, IV, III; Eusebius, *Ecc. Hist.*, IX,1-4; Kaçar, 2013: 47; Mitchell, 2016: 89. 16.

etmiştir¹⁶². MS 313 yılında Licinius ile kurulan akrabalıktan sonra, Constantinus ve Licinius Hristiyanlara büyük ayrıcalıklar tanıyan Milano Emirnamesini yayımlamışlardır¹⁶³. Bu dönemde hızlı yayılan Hristiyanlığın koruyuculuğunu Roma üstlenmiştir. Hristiyanlara eziyet etmek suç sayılmış, daha önce devlet tarafından el konulan arazileri iade edilmiş, pagan dinine mensup vatandaş ile aynı haklar tanınmıştır¹⁶⁴. Ancak Constantinus için bu emirname, Doğu'daki Hristiyan kitlesini kendi davaları doğrultusunda toplamayı hedeflediğini de düşündürmektedir. MS 325 yılında Constantin önderliğinde, yaklaşık 250 Piskoposun katılmasıyla gerçekleşen İznik Konsil'in de kilisenin sorunları ve disiplin hususları konuşulmuştur. Constantin'in kilisenin desteğini almak için politik davrandığı da düşünülmektedir¹⁶⁵. Ardından MS 3. ve 4. yüzyıllara gelindiğinde Roma'nın başkent olma popülarlığının düştüğü gerekçesi ve savaşlar için sınırlardan uzak kalması gibi sebeplerle başkenti Byzantion (İstanbul)'a taşımıştır. Coğrafi konumu, askeri ve ekonomik açıdan İstanbul'u Doğu dünyasını etrafında toplayabileceği bir merkez olarak görmüştür¹⁶⁶.

Constantinus, MS 328 yılında oğlu Constantinus ile Alamannlar üzerine bir sefer düzenlemişlerdir. MS 332 yılında Sarmatlar Got tehdidine maruz kalmışlar, İmparator'dan yardım istemişlerdir. Teklifi kabul eden Constantinus'un oğlu II. Constantinus, 20 Nisan MS 332 yılında Moesia'da Gotları yenmiş ve ağır bedeller ödetmiştir. Bu savaştan iki yıl sonra Sarmatlar'dan bazı kabileler Roma topraklarına saldırıp barışı bozmuşlardır. Ardından Gotlar da tekrar ayaklanmaya başlamıştır. Genç Constantin bu kavimleri yerle bir edip İtalya ve Pannonia'ya dağıtmıştır¹⁶⁷.

Sarmatlar ile uğraşmasından faydalanan II. Şapur, MS 334 yılında Constantinus'a mektup göndererek doğu sınırlarının yeniden düzenlenmesini teklif etmiştir¹⁶⁸. II. Şapur, Nisibis antlaşmasının verdiği utancı ortadan kaldırma, Mezopotamya ve Armenia'ya yeniden sahip olma düşüncesindedir. Constantin ise Hristiyanlığı yasallaştırmış ve Şapur'un imparatorluğunda bulunan Hristiyan tebaaya dikkat kesilmiştir. Hristiyan sempatisi kazanan Constantin Sasaniler üzerine yapılacak seferleri Hristiyanlar ile

¹⁶² Eutropius, X, V, IV- VI; Baker, 2013: 243; Doğancı, 2017: 497; Tekin, 2018: 296-298.

¹⁶³ Lactantius, XLVIII, 1-13; Akşit, 1970: 272, 273.

¹⁶⁴ Kaçar, 2013: 46-47; Baker, 2013: 363.

¹⁶⁵ Lemerle, 1994: 16-18; Kaçar, 2004: 6,7.

¹⁶⁶ Diehl, 2006: 20; Cheynet, 2008: 14-16; Kaçar, 2014: 108-109.

¹⁶⁷ Akşit, 1970: 275,276; Tekin, 2018: 298.

¹⁶⁸ Cinemre, 2016: 705.

Zerdüştlar arasında kutsal bir dava gibi göstererek meşrulaştırmaya çalışmıştır¹⁶⁹. Hristiyan Sasani tebaası, Constantin'e mektup göndererek destek olmuşlardır. II. Şapur ise Constantin destekçisi Hristiyanlara eziyet etmiştir¹⁷⁰. Constantinus, Şapur'un teklifini kabul etmemesi üzerine iki taraf da savaş hazırlıklarına girişmiştir¹⁷¹. İmparatorluğun Batı bölgelerini güvenli kıldıktan sonra Constantinopolis'e (Byzantion) gelmiştir. Constantinus, savaştan önce gelen Sasani elçilerini kabul etmemiştir. Sefere hazırlandığı dönemde karargâhını kurduğu her yerde kilise şeklinde çadırlar kurdurtmuştur. İmparator'un Sasaniler'e karşı takındığı bu tutumdan sonra II. Şapur Mezopotamya'ya saldırmış ve Armenia Kralını kaçırmıştır¹⁷². Bunun üzerine Constantinus; oğlu II. Constantius'u Mezopotamya'ya, yeğeni Hannibalianus'u Armenia'ya Kral olarak göndermiştir. Armenia'da Sasani etkisi Hannibalianus tarafından kırılmıştır. İmparator'un kendisi de büyük sefere hazırlandığı sırada MS 337 yılında henüz fazla yol almadan Nicomedia'da aniden ölmesi ile bu sefer başlamadan bitmiştir¹⁷³.

4. 1. 2. II. Constantius (MS 337-361)

II. Constantius, I. Constantinus'un üç çocuğundan en küçüğüdür. MS 324 yılında *Caesar* unvanı ile görev yapmıştır. I. Constantinus'un ölümünden sonra üç oğlu *Augustus* ilan edilmiştir. Daha sonra üç kardeş arasında yönetim alanları paylaşılmıştır. Buna göre; II. Constantinus Britannia, Gallia, İspanya'yı, Constans İtalya, Illyricum, Thrakia ve Kuzey Afrika'yı, II. Constantius Küçük Asya, Mısır ve Doğu bölgesini almıştır¹⁷⁴.

II. Constantius bir süre hanedan üyesi olmadığı halde isyan ederek kendisini *Augustus* ilan eden ve bir komutan olan Magnentius ile mücadele etmiştir. Onun bu meşguliyetinden veya tecrübesizliğinden faydalanan II. Şapur hız kesmeden Doğu bölgesinde işgal faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu sebeple Constantius Doğuya yönelmiş MS 353-358 yılları arasında Şapur ile mücadele etmiştir¹⁷⁵. Kuzeni Gallus'u *Caesar* olarak Doğuda ki isyanı bastırmak üzere Antiocheia'ya atamıştır. Zalimliği ve adaletsiz yönetimi

¹⁶⁹ Barnes, 1985: 131; Sivrioğlu, 2016: 38-39.

¹⁷⁰ Demir ve Keçiş, 2017: 7.

¹⁷¹ Bahadır, 2011: 710.

¹⁷² Blockley, 2008: 419; Kaçar, 2012: 161; Doğancı, 2017: 503-504.

¹⁷³ Eusebius, *Life of Constantine*, IV, LVI-LXVIII; Zosimus, 2.39; Kaçar, 2012: 161; Cinemre, 2016: 705.

¹⁷⁴ PLRE, 1971: 226; Akşit, 1970: 271,278, 299-301.

¹⁷⁵ Eusebius, *Life of Constantine*, IV, LXX-LXXI; Barnes, 2001: 105; Faulkner, 2017: 309-310; Tekin, 2018: 301.

ile şikâyet edilen Gallus MS 354 yılında Constantius tarafından öldürülmüştür¹⁷⁶. I. Constantin ile bir uzlaşya varamayan II. Şapur, II. Constantius döneminde yaklaşık kırk yıl süren Sasani sessizliğini bozmuştur. Nitekim o, I. Şapur'dan sonra özellikle Roma'ya karşı zaferleri ile Sasani tarihine damga vurmuş ikinci büyük hükümdardır. Daha anne karnında iken imparator ilan edildiği iddia edilen Şapur, Sasani ideolojilerine sıkı sıkıya bağlı kalmış ve İmparatorluk sınırlarını yeniden şekillendirmiştir¹⁷⁷.

Dedesi Narseh döneminde yapılan Nisibis antlaşması ile Armenia Roma'nın vassal devleti haline gelmiş ve Yukarı Mezopotamya'da Roma'ya verilmiş, Tigris ise sınır olarak kabul edilmiştir. Bu antlaşmanın getirdiği ağır hükümlerden kurtulmak isteyen Şapur, Armenia'ya müdahalesi ve saldırıları ile antlaşmayı bozmuştur¹⁷⁸. Nitekim Şapur, Constantinus döneminde Roma himayesinde bulunan Armenia'ya saldırıp Armenia Kralı Diran'ı (Tiran) kaçırmıştır. Buna karşın Constantinus yeğeni Hannibalinus'u Armenia Kralı tayin etmiştir¹⁷⁹. Ancak Constantinus'un ölümü ile daha sonra Armenia Kralı olarak Hannibalinus'dan bahsedilmemektedir. Bu dönemde söz sahibi olan ordu Hannibalinus ve Dalmatius gibi hanedan üyelerini katletmiştir¹⁸⁰. Armenia işgal edilinceye kadar ise Chosrow (Khosrow) isimli yerli bir prens tarafından yönetilmiştir¹⁸¹.

MS 337 yılında Şapur tekrar Armenia'ya saldırıp Armenia Kralını tahtından kovmuştur. Kral Chosrow Roma'ya sığınmış ve koruması altına girmiştir. II. Şapur ise kuzeye, Mezopotamya'ya ilerleyip Nisibis'e ulaşmıştır¹⁸². Roma ve Sasaniler arasında dokuz çatışma gerçekleşmiştir. Amida ve Singara gibi önemli şehirlerde cereyan eden çatışmaların ilki Nisibis merkezli başlamıştır¹⁸³. Roma için başlıca ticaret değişim merkezi olan Nisibis, I. Constantinus'un ölümü ile Şapur için saldırıya açık hale gelmiş ve üç kez kuşatılmıştır. Şapur yeni İmparator II. Constantius'u küçümseyerek ve fırsat bilerek savaşı başlatmış olsa da, Constantius kendisine taksim edilen Doğu eyaletinde görev yaparak tecrübe edinmiştir. Hatta o görev yaptığı yıllarda Doğuda savunma amaçlı tahkimatlar yapmış ve MS 337-350 yıllarında sınırlarda kendisi devriye gezerek güvenliği

¹⁷⁶ Ammianus, XIV, XI, 20-24, 27; Akşit, 1970: 289-301.

¹⁷⁷ Agathias, *The Histories*, IV, 25, 2-5; Shayegan, 2013: 808.

¹⁷⁸ Christensen, 1944: 231; Grousset, 2005: 134.

¹⁷⁹ Kaçar, 2006: 133.

¹⁸⁰ Frye, 1983: 310; Mitchell, 2006: 105.

¹⁸¹ Grousset, 2005: 162-163; Hunt, 2008a: 12.

¹⁸² Demir ve Keçiş, 2017: 8.

¹⁸³ Festus, IV, XXVII.

sağlamıştır¹⁸⁴. Diocletianus döneminden itibaren tahkimata verilen önem, yapılan kaleler, surlar ve yollar özellikle Nisibis kuşatmasında meyvelerini vermiştir¹⁸⁵. II. Şapur MS 337-338 yılında Mezopotamya'ya girerek kilit şehir olan Nisibis'i kuşatmıştır. Constantius kuşatma haberini aldığı anda Doğunun merkezi konumunda olan Antiocheia'ya gelmiş, buradan da hızla Nisibis'e ilerlemiştir¹⁸⁶. II. Şapur altmış üç gün Nisibis'i muhasara etmiş, başarılı olamayarak geri çekilmiştir¹⁸⁷. Siirt Vakayinamesi Constantius'un Şapur ile savaşıp onu yendiğini bildirmektedir¹⁸⁸. Ancak genel kanaate göre, Roma karşılık vermeye çalışmışsa da yeterli bir netice elde edememiştir¹⁸⁹.

Nisibis ilk kuşatmada teslim olmamıştır. Halkın dirayeti, şehrin tahkimatı ve savunmaya verilen önemin dışında manevi savunmalar, dualar ve biyolojik silahlar dönemin kaynaklarında önemli yer tutmaktadır¹⁹⁰. Aziz Yakup halka liderlik yaparak cesaretlendirmiş, duaları ve savunma organizasyonu ile Nisibis'i muhafaza etmiştir. Nisibis piskoposu Aziz Yakup'un dualarından sonra kuşatma sırasında birdenbire havada beliren bir sinek ordusu Şapur'un ordusunda bulunan atların burun deliklerinden içeri girmişler ve onları delirterek kaçmalarına sebep olmuşlardır. Bu kargaşada askerlerin gözleri körelmiş ve müthiş bir kargaşa yaratmıştır¹⁹¹. Siirt Vakayinamesine göre; Aziz Yakup'un duaları sonucunda Tanrı Şapur'un üzerine kara bulut ve gökten taşlar göndermiştir¹⁹².

Dönemin manevi liderlerinden ve yazarlarından olan Aziz Efraim kuşatma sırasında kentin duvarlarının yıkıldığını ve tekrar inşa edildiğini kaydetmiştir¹⁹³. Sonuç olarak, Nisibis savunmasını aşamayan II. Şapur iki ayın sonunda öfke ile geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şapur yaklaşık on yıl kısmi sessizliğe bürünmüştür. Şapur'un bazı saldırıları hariç karşılıklı çatışmaya girilmemiştir. MS 341 yılında Şapur, Armenia üzerinde sarsılan otoritesini yeniden kurmuş, kendi taraftarlarından olan bir yöneticiyi Armenia Kralı olarak tayin etmiştir. Daha sonra Kafkas bölgesinde de hâkimiyetini yinelemiş,

¹⁸⁴ Kaçar, 2009: 162-163.

¹⁸⁵ Honigmann, 1970: 2-3.

¹⁸⁶ Theoderet, II, XXVI: Cinemre, 2016: 707-708.

¹⁸⁷ Theophanes, AM 5829.

¹⁸⁸ Siirt Vakayinamesi, I, s.123.

¹⁸⁹ Eutropius, X, X, VI; Cinemre, 2016: 707-708.

¹⁹⁰ Cinemre, 2016: 707-708.

¹⁹¹ Theoderet, II, XXX; Erbil Vakayinamesi, 12 (s.117-118).

¹⁹² Siirt Vakayinamesi, I, s.123.

¹⁹³ Ephraemi Syri, VI, Ağıt III, 4 (s.79-80); Kütük, 2012: 8.

Kuzey Mezopotamya'nın altın şehri Nisibis'e yönelmiştir¹⁹⁴. On yıl sonra MS 346 yılında Şapur tekrar Nisibis'e saldırmış ve ikinci Nisibis kuşatması gerçekleşmiştir¹⁹⁵. II. Şapur yetmiş üç gün Nisibis'i muhasara etmiş ancak bir sonuç alamayarak utanç içerisinde Nisibis'i terk etmiştir¹⁹⁶. İkinci kuşatma hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. MS 4 Mayıs 345 yılında Constantius Nisibis de bulunmaktadır. İki taraf arasında çatışma ortamı oluşmamış, muhtemelen Şapur yine şehrin dayanıklı duvarlarını ve garnizonu aşamamıştır¹⁹⁷. Umdüğünü bulamayan Şapur, kayıplarını telafi etmek üzere MS 348 yılında büyük bir ordu ile Tigris'i geçmiştir. Adiabene üzerinden ilerleyerek Mezopotamya'yı istila etmiştir. Constantius ise Singara çevresinde bulunan tepelerde savunma pozisyonuna geçmiştir. İlerleyen zamanlarda savaş başlamış, Sasani süvarilerini ve okçularını *lejyonerler* kolaylıkla bertaraf etmiştir. Roma askerleri galibiyetin coşkusu ve ganimet arayışı ile Sasani asker kamplarının içine dağılmıştır¹⁹⁸.

Zaferi garantilediklerini düşünen Romalılar uykuya ve eğlenceye dalmışlardır. Şapur ise kampı her yönden kuşatmıştır. Bitkin, uykulu ve sarhoş Roma askerleri için korkunç bir katliam kaçınılmaz olmuştur. Sasaniler ciritler ve oklar ile düşmanlarını acımasızca öldürmüşlerdir. Gün içerisinde çarpışmada esir alınan Şapur'un oğlu ise Romalı askerlerin ellerinde can vermiştir¹⁹⁹.

MS 350 yılında Şapur Nisibis'e bir kez daha saldırmıştır. Ancak bu yıl Constantius için kriz dönemidir. Komutan Magnentius Trier'de Galya birlikleri tarafından imparator ilan edilmiştir ve Constantius'un kardeşi Constans'ı öldürmüştür. Bu gelişmeler neticesinde Constantius bir süre kendini Doğuda emniyete almış, yetki ve sorumluluğu komutan Lucillianus'a bırakmıştır. Ancak daha sonra Tuna bölgesine doğru hareket etmek zorunda kalmış, MS 351-353 yıllarında Magnentius ile mücadele etmiştir²⁰⁰. Constantius, Antiocheia'dan Roma'ya ulaşmış, MS 351'de Doğunun yönetimini ise yeğeni Gallus'a bırakmıştır. Gallus, dört yıl boyunca Antiocheia'dan Doğuyu yönetmiştir²⁰¹. Böylelikle

¹⁹⁴ Rawlinson, 1875: 323-324.

¹⁹⁵ Lightfoot, 1998: 111.

¹⁹⁶ Theophanes, AM 5838.

¹⁹⁷ Kütük, 2012: 10.

¹⁹⁸ Gibbon, 1987: 73-74; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 73.

¹⁹⁹ Eutropius, X, X; Rawlinson, 1875: 323-324.

²⁰⁰ Akşit, 1970: 304-305; Tekin, 2018: 302-303.

²⁰¹ Bahadır, 2010: 367.

Constantius'un dikkati Doğu sınırından uzaklaşmıştır²⁰². Son Nisibis kuşatmasından sonra II. Şapur'da kuzeyden gelen Hun tehdidi ile bir süre mücadele etmiştir²⁰³. MS 350 yılında Şapur, ordusuna Hint birliklerini dâhil etmiş bu kalabalık birlik ile Tigris'i geçerek birkaç istihkâmdan sonra son kez Nisibis'i tekrar kuşatmıştır. Filler ile orduyu destekleyen Şapur fillerin sırtlarına ok, yay ve mızraklara sahip silahlı adamların bulunduğu tahta kuleler yerleştirilmiştir. Şapur, kuşatmanın uzayacağını tahmin ederek ordugâh kurduğu yerde şehre karşı iki duvar inşa ettirmiştir. İç duvar kendi güvenliklerine, dış duvar ise düşman saldırısından korumaya yöneliktir. Bu kuşatma yetmiş veya yüz gün sürmüştür²⁰⁴. Kuşatma süresince Nisibis'in içinden akan Mygdonius çayının (Çağçağ suyu) önü kapatılarak baraj oluşturulmuştur. Yükselen suyun önünde ki engeller kaldırılarak kentin dış surlarının yıkılması hedeflenmiştir. Surlar hasar görmesine rağmen büyük bir kısmı sağlam kalmıştır. Ayrıca surları yıkması için salınan bu su surların önünde balçık oluşturmuş ve Şapur'a geçit vermemiştir²⁰⁵.

Theodoret Şapur'un şaşkınlığı ve uğradığı hüsrânı şöyle nakletmektedir:

"...Böylece duvarların yıkıldığını anlayan Şapur, şehri herhangi bir sorun yaşamadan ele geçirmeyi bekliyordu. O gün, daha fazla mola vermeden önce yerin kuruyana ve nehrin seyredilebilir hale gelmesini beklemek niyetiyle istirahatte kaldı. Bir süre sonra tüm birliklerini, surlara açılan çukurlardan şehre bir giriş yapma beklentisiyle bir araya topladı ve sonra duvarların yeniden inşa edildiğini ve tüm emeğinin boşa gittiğini anladı..."

*Şapur, sadece duvarların yeniden inşa edilmesinden ürkmemiş, aynı zamanda bir hayalden de ürkmüştü. O, duvarlar üzerinde şahane süslerle donatılmış bir adam gördü ve onun mükemmel parlaklıktaki erguvani cübbesi ve tacına şaşırmıştı. Önce onu Roma imparatoru sandı ve onunla yakın bir mesafede olmakla ölümle cezalandırılmaktan korktu. Fakat onların iddia ettiği doğruysa Constantius Antakya'daydı. Bir öngörüyle "Tanrı Romalılar için savaşıyor" dedi!"*²⁰⁶.

²⁰² Lightfoot, 1998: 112-113.

²⁰³ Kaçar, 2012: 163.

²⁰⁴ Ephraemi Syri, IV, Ağıt I-IV; Lightfoot, 1998:120; Kütük, 2012: 11-13; M.Demir ve Keçiş, 2017: 14-16.

²⁰⁵ Theophanes, AM 5841; Theoderet, II, XXX; Kaçar, 2006: 134-135.

²⁰⁶ Theoderet, II, XXX.

Efraim, Theodoret gibi Hıristiyan yazarların kaynakları ve vakayinameler, Nisibis kuşatmalarında Constantius ve askeri savunmadan çok az bahsetmektedirler. Şehrin savunması genelde mitolojik ve dinsel öğelerle açıklanmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi Constantius, Magnentius ile mücadele etmek üzere doğudan ayrılmıştır. Doğudan ayrılırken Sasani savaşlarını Lucillianus'a devretmiştir. Roma'lı generalin savunmadaki askeri başarısı ve tüm gücü ile savaşması pagan yazar Zosimus tarafından takdir görülüp kaleme alınmıştır²⁰⁷. Ancak şehrin manevi savunucularının verdiği bilgiler de göz ardı edilmemektedir. Üçüncü Nisibis kuşatmasında da Yakup ve Efraim'in duaları ve Tanrıya yakarışları ön planda olmuştur. Kaynaklar Theodoret'in naklettiklerini onaylayıp tekrar etmiştir²⁰⁸. Şehrin surlarının yeniden inşa edildiğine şahit olan Şapur göğe bir ok fırlatıp isyan etmiştir. Bunun üzerine ilk kuşatmada olduğu gibi sinek, sivrisinek ve kehleler ortaya çıkmış hem askerleri hem de atları ve filleri korkutarak geri çekilmeye zorlamıştır²⁰⁹. Aslında onu geri çekilmeye zorlayan unsurun daha çok Hun akınlarına karşı ülkesini korumak olduğu da düşünülmektedir²¹⁰. Diğer bir görüşe göre ise ordusunda baş gösteren salgında Şapur'u güç durumda bırakmıştır²¹¹.

II. Şapur, dört aydan fazla süren bu kuşatmada yaklaşık yirmi bin askerini kaybetmiş ve kuşatma için yaptırdığı makinaları yaktırmıştır. Muhtemelen Şapur kuşatmayı ablukaya dönüştürme ve karşı tarafın savunma garnizonunu açlığa mahkûm ederek itaat ettirme fikrindedir²¹². Ancak kuzey sınırının tehlike de olduğu haberinin gelmesi de kuşatmayı kaldırmasına etki etmiştir. Lucillianus'un savunmada ki askeri yeteneği ve Piskopos Aziz Yakup'un halkı özgürlük ve dinleri için savaşmaya teşvik etmesi ile kuşatma Roma lehine olumlu sonuçlanmıştır²¹³.

II. Constantius, daha önce belirttiğimiz gibi bu süreçte İmparatorluğun batı kısmında mücadele etmektedir. MS 350 yılında Constantius'un kardeşi Constans, Gallia'da kendi ordusunda bir subay olan Magnentius ve destekçileri tarafından çıkan isyan neticesinde öldürülmüştür²¹⁴. Magnentius'un Batıda kendisini imparator ilan etmesi, II.

²⁰⁷ Zosimus, 2, 45, 2 – 3,8, 2; PLRE, 1971: 517-518.

²⁰⁸ Dodgeon - Lieu, 2002: 204-205; Kütük, 2012: 15-18.

²⁰⁹ Theodoret, II, XXX.

²¹⁰ Erbil Vakayinamesi, 2002, 127; Daryae, 2009: 17.

²¹¹ Theophanes, AM 5841; Kaçar, 2006: 135.

²¹² Kütük, 2012: 17-18; Rawlinson, 1875: 326-327.

²¹³ Christensen, 1944: 231.

²¹⁴ M.Demir ve Keçiş, 2017: 12.

Constantius'u harekete geçmeye zorlamıştır. MS 351 yılında Aşağı Pannonia'da yapılan savaşta Magnentius'a galip gelmiştir. Magnentius savaş alanından kaçmış yaklaşık iki yıl sonra da intihar etmiştir²¹⁵. II. Şapur'dan gelebilecek herhangi bir saldırı için ise kuzeni Gallus'u *Caesar* olarak Doğu'ya Antiocheia'ya göndermiştir. Ancak Gallus'un zalimliği ve halktan artan şikâyet üzerine MS 354 yılında onu öldürtmüştür²¹⁶. II. Constantius da MS 353-358 yıllarında Doğuda bulunmaktadır. MS 355'de üvey ve Constantinus hanedanına mensup olmayan yeğeni Iulianus'u Gallia'da *Caesar* olarak görevlendirmiştir. Daha sonra bahsedileceği üzere Iulianus başarılı askeri seferler sonucunda Paris'te isyan ederek imparator ilan edilmiştir. MS 361'de II. Constantine isyanı bastırmak üzere yola çıktığında Tarsos yakınlarında hastalanarak ölmüştür²¹⁷.

Sasani kralı II. Şapur ise bu sırada Kuzey sınırını düşmandan arındırıp yönünü tekrar Mezopotamya'ya dönmüştür. Nisibis kuşatmalarından sonuç alamayan Şapur bu kez yeni bir ittifak kurarak ordusunu desteklemiştir. II. Şapur uzun süre mücadele ettiği Akhun hükümdarı Grumbates ile MS 356 yılında barış antlaşması imzalamış ve askerî ittifak kurmuştur²¹⁸. MS 4. Yüzyıl Roma-Sasani savaşlarına tanıklık eden Romalı tarihçi aynı zamanda orduda kıdemli bir subay olan Ammianus Marcellinus eserinde konu ile alakalı önemli bilgiler vermektedir. II. Şapur'un Akhun (Chionitae), Geloni ve Albani (Gürcistan) kavmi ile Roma imparatorluğuna karşı bir askerî ittifak oluşturduğunu bildirmektedir²¹⁹.

II. Şapur MS 358 yılının kışında, Constantius'a Narseus isminde bir elçisi ile hediye ve mektup göndermiştir:

Mektubun başlangıç cümlesi ve Şapur'un isteği şöyledir:

“Yıldızların ortağı, Güneş'in ve Ay'ın kardeşi, kralların kralı olan bendeniz Şapur, kardeşim Caesar Constantius'a çok sayıda selamlarımı sunarım”²²⁰.

“...İşte bu yüzden bir dolandırıcılıkla büyük babamın elinden zorla alınmış Armenia'yı Mesopotamia ile beraber geri almak benim görevimdir”²²¹.

²¹⁵ Zosimus, 2, 43; Tekin, 2018: 301.

²¹⁶ Eutropius, X, XII- XIII; Bahadır, 2010: 367.

²¹⁷ Tekin, 2018: 301.

²¹⁸ Cihan, 2015: 96-97.

²¹⁹ Amm. Marc. IVIII, VII, 20-XIX, II,1-3.

²²⁰ Amm. Marc. XVII, V, 2-3.

²²¹ Amm. Marc. XVII, V, 6; Isaac, 1990: 22

II. Constantius, Şapur'un isteğini reddetmiştir. Ancak bir süre sonra muhtemelen iç dinamiklerde yaşanan sorunlar nedeni ile yeniden savaşa girmek istememiştir. Bunun üzerine, bir süre sonra II. Şapur'a barış mektubu ve hediyeler ile elçi göndermiştir. Elçinin görevi ise barış halini sürdürmek ve gelebilecek saldırılara karşı engel olabilmektir. Constantius'un savaşa girmemek için gösterdiği bu çaba sonuç vermemiştir. Sasaniler 359 yılında Syria ile Antiocheia bölgelerine saldırarak, önemli kentlerden Amida'yı (Diyarbakır) kuşatmışlardır²²². II. Constantius ise harekete geçmeyi düşünmüştür fakat ordusunun yetersiz kalmasından dolayı bu düşüncesini ertelemiştir. Germanlarla mücadelesinde ki üstün başarısı ile ünlenen *Caesar* Iulianus'dan, ordusunun bir kısmını İmparatorluğun Doğusuna göndermesini istemiştir. Iulianus ise Constantius'un emrini göz ardı etmiş, ordusunu göndermemiştir²²³. Bunun sonucunda sınırda savaş hazırlığı yapan II. Şapur Amida güzergâhında bulunan Rema ve Busa isimli iki kaleyi ele geçirmiştir²²⁴.

MS 359 yılında ise Amida'ya ulaşmış ve yetmiş üç gün kuşatma altında tutmuştur. Kuşatmadan zaferle ayrılan Şapur Amida halkını ceza olarak Huzistan'a sürgün etmiştir²²⁵. Amida, kuşatma sırasında yetmiş üç gün direnmiştir. Saldırı karşısında uzun süre direnen Amida, bu direnmeyi II. Constantius'un o bölgede oluşturduğu savunma hattına borçludur. Constantius, Amida'yı surlarla tahkim ettirmiş ve bir garnizon şehir haline dönüştürmüştür. Bununla birlikte Tella de-Mauzelat (Viranşehir) şehrine de tahkimat yaptırarak adını da Constantia olarak değiştirmiştir. Tigris üzerinde Cephas, Tur Abdin (Mardin-Midyat) sırtlarında ise Rhabdion isminde iki kale inşa ettirmiştir. Muhakkak ki Constantius'un gelebilecek Sasani saldırılarını engellemek üzere tahkimatlar yaptırdığı açıktır²²⁶.

Yetmiş üç gün süren kuşatmada II. Şapur yaklaşık 30.000 kayıp vermiştir. Amida'da normalde *V. Parthica Lejyonu* bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Şapur'dan kaçan beş *lejyon* ve bir bölük süvaride şehre sığınmıştır. Şehirde asker ve sivil toplamda 20.000 kişi bulunmaktadır. Sayısı 10 veya 12.000 civarında bulunan Roma ordusu 100.000 kişilik Sasani ordusunun 3/1'ni yok etmiştir. Roma'nın askeri başarısının yanı sıra şehrin tahkimatı da önemli rol oynamıştır²²⁷.

²²² Daryee, 2009: 18; Cinemre, 2016: 710-711.

²²³ Baydur, 1999: 52-56; Cinemre, 2016: 710.

²²⁴ Amm. Marc. XVIII, X,1-2.

²²⁵ Frye; 2006: 137; Daryee, 2009: 18.

²²⁶ Amm. Marc. XVIII, IX,1; Honigmann, 1970: 2-3; Hunt, 2008a: 12; Çevik - Konuk, 2014: 540.

²²⁷ Amm. Marc. XVIII, IX, 3 - XIX, II, 14 - XIX, VI, 11; Konuk, 2017: 158.

Sasaniler oldukça güçlü olan bu tahkimatı Antik dönemin şartlarına uygun ve öne çıkan silahları ile yıpratmışlardır. Roma savunmada, Sasaniler ise saldırı konumundadır. Her iki taraf birbirinin kullandığı savaş teknolojisinden haberdardır. Yapılan savaşlar sonucunda ganimet olarak silahlar ele geçirilmekte ve bu sebeple silah ustaları da iki tarafın sahip olduğu silah teknolojisini yakından tanımaktadır. Surlar; ahşap kuşatma kuleleri ve dehliz açılarak etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Mızrak ve ağır taşlar, ateşli oklar fırlatabilen mancınıklar, çalışma prensibi farklı olan ballista, onager, scarpio gibi mancınık çeşitleri kullanılmıştır. Kuşatmalarda koçbaşı da önemli bir araç olarak yerini almıştır. Hendek açma, fil ve at kullanımı da oldukça yaygındır²²⁸. II. Şapur bu büyük saldırısı ile Amida'nın yanı sıra MS 360 yılında Singara'yı tahrip etmiş, Kiphas/Cephas (Hasankeyf) ve Bezabde (Şırnak/İdil) gibi şehirleri de kuşatmıştır²²⁹.

Roma'nın Euphrates-Tigris ekseninde Doğu sınırını açıklamak ve diğer önemli sınır kentlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Buna göre daha önce belirtildiği üzere Roma-Parth savaşlarında Euphrates Nehri doğal bir sınır çizerken, MS 297/298 Nisibis antlaşması ile sınır resmi olarak Tigris Nehrine kaymıştır. Euphrates Nehri, Roma ve Parthlar arasında geleneksel sınır olduğu dönemlerden itibaren belirli stratejik noktalara veya şehirlere garnizon kurularak *lejyon* yerleştirilmiştir. Euphrates sınırını ve geçitleri korumakla görevlendirilmişlerdir²³⁰. Hatta bu savunma sistemi içerisinde kaleler, gözetleme kuleleri, işaret direklerinin yanı sıra küçük bir gemi filosu da bulunmaktadır²³¹.

Melitene'de (Malatya) *XII. Fulminata lejyonu*, Samosata'da (Samsat) *XVI. Flavia Firma*, Zeugma'da (Gaziantep) ise *IV. Scythica lejyonları* yerleştirilmiştir. Satala²³²'da (Gümüşhane-Sadak) ise *XV. Apollinaris* konuşlandırılmıştır. Melitene'de ve Satala'da bulunan *lejyonlar* 4. yüzyıl sonlarına kadar görevlerine devam etmişlerdir²³³. MS 297/298 yılında yapılan antlaşmadan sonra Tigris Nehri'nin sınır olması ile Osrhonene (Edessa/Urfa civarı), Sophanene (Diyarbakır-Batman Çayı civarı), Arzanene (Batman), Rehimene (Siirt/Botan Çayı ve Dicle arası), Moxoene (Hizan civarı), Zabdicene (Bezabde

²²⁸ Yıldırım, 2012a: 456-463. Amida kuşatmasında kullanılan silahlar ve ayrıntılı bilgi için bkz. Ammianus Marcellinus, XIX, I-IX.

²²⁹ Theophanes, AM 5852; Cinemre, 2016: 711.

²³⁰ Lee, 2008: 213-219; Yıldırım, 2012b: 45-64; Yıldırım, 2013: 170-171.

²³¹ Lightfoot, 1990: 26.

²³² Doğu sınırının en önemli garnizonu olan Satala hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mitford, 1997: 137-167.

²³³ Lightfoot, 1990: 27; Lightfoot, 1993: 118-128; Mitford, 1997: 137- 146; Uzunoğlu, 2015: 96-97; Kaya, 2018: 65.

bölgesi), Corduene (Cizre civarı) gibi isimler ile bölgede idari kısımlar oluşturmuşlardır²³⁴. Diocletianus ise çeşitli tahkimatlar yaptırmıştır. Bu dönemde Siirt-Çattepe (Tilli)'de Dicle üzerine bir kale inşa edilmiştir²³⁵. Dicle kenarında bulunan Amida kenti surlar ile çevrilmiş ve bir garnizon halini almıştır. Tella de-Mauzelat (Viranşehir) şehri yeniden düzenlenmiş yine Dicle üzerinde Cephas, Tur Abdin sırtlarında (Mardin-Midyat) Rhabdion isimli iki kale yaptırılmıştır²³⁶. Doğudaki son garnizon olan Bezabde (Şırnak-İdil) ismi verilen kale Dicle geçişlerini kontrol eden ve Nisibis'den sonra sınıra en yakın garnizondur. Singara, Dara/Anastasiupolis (Oğuz), Sisarbanon (Sisara-Suriye), Chlomaron (Erzen), Aphoumon, Martyropolis (Silvan) ise diğer önemli kent ve garnizonlardır²³⁷.

Önemli sınır kentlerinden olan ve *V. Parthica Lejyonunun* muhafaza ettiği Amida II. Şapur tarafından işgal edilmiştir. II. Şapur Singara'yı tahrip etmiş, Kiphas/Cephas (Hasankeyf) ve Bezabde (Şırnak/İdil) gibi Tigris üzerinde bulunan diğer kentleri de kuşatmıştır²³⁸. Constantius'un İmparatorluğun Batı kısmında bulunmasını fırsat bilen II. Şapur Amida'dan sonra, *I. Flavia* ve *I. Parthia lejyonlarının* savunduğu Singara'yı da almıştır²³⁹.

Constantius bu saldırı haberlerini duyduktan sonra kışı Constantinopolis'te geçirmiştir. Yeni birlikler ve teçhizatlar toplayıp Thrakia'dan yola çıkarak Kappadokia, Melitene (Malatya), Samosat (Adıyaman), Edessa (Ş.Urfa) güzergâhı ile Amida'ya ulaşmıştır²⁴⁰. Kappadokia'da Armenia Kralı Arsakes ile müttefiklik üzerine bir antlaşma yapmıştır. Amida'ya geldiğinde kül yığınlarını ve tahribatı görüp hüzünlenmiştir. Ordusuna düzen aldırıp Bezabde'yi kurtarmak üzere yola koyulmuştur. Ancak burada on günü geçkin bir zaman diliminde mücadele etmesine rağmen geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kışı Syria'da bulunan Antiochia'da geçirmiştir. Bu sırada Iulianus isyan etmiştir²⁴¹.

²³⁴ Comfort, 2008: 189-212; Çevik, 2008: 24; Çevik - Konuk, 2011: 20.

²³⁵ Lightfoot, 1986: 509, 511-517.

²³⁶ Amm. Marc. XVIII, IX,1; Honigsmann, 1970: 2-3; Comfort, 2008: 194; Çevik, 2008: 243; Çevik - Konuk, 2014: 540.

²³⁷ Lightfoot, 1983: 189-194; Çevik, 2008: 243; Çevik - Konuk, 2011: 20; Fisher, 2011: 31; Çevik - Konuk, 2014: 540-542.

²³⁸ Theophanes, AM 5852; Cinemre, 2016: 711.

²³⁹ Amm. Marc. XX, VI,1-8; XX, IX, 1;

²⁴⁰ Amm. Marc. XX, VIII, 1-2; XX, XI, 4.

²⁴¹ Amm. Marc. XX, XI, 1-32; XXI, I, 1-6.

Constantius Iulianus'un faaliyetlerine kayıtsız kalamayarak ordugâhı terk etmiştir. Euphrates üzerinden, erzak ve tahkimatı ile güçlü şehir Edessa'ya ulaşmıştır²⁴². Edessa ve etrafını koruyan Constantius içinde bulunduğu durumu iki yolla aşmak istemiştir. Birincisi, İtalya'dan yola çıkan Iulianus ile savaşmak üzere yönünü Batıya çevirmektir. İkicisi ise Bezabde'yi tekrar kuşatmaktır. Ancak Şapur'un savaşmak için kehanet beklediği haberini alınca ordusunu toplayıp Iulianus ile savaşında hazırlık için Antiochia'ya dönmüştür. Sonbaharda hazırlığını tamamlayarak Tarsos'a ulaşmıştır. Daha fazla ilerleyemeden Tarsos'un eteklerinde Mobsucrae bölgesinde hastalanarak vefat etmiştir²⁴³.

4. 1. 3. Iulianus (MS 361-363)

Iulianus, I. Constantinus'un üvey kardeşinin oğludur. Constantius, MS 355 yılında Iulianus'u *Caesar* ilan ederek Gallia'ya göndermiştir²⁴⁴. Gallia'da gösterdiği üstün başarılarından dolayı askerler tarafından MS 360 Lutetia'da (Paris) *Augustus* ilan edilmiştir. Bunun üzerine Constantius, Iulianus ile savaşmak için yola çıktığında Tarsos yakınlarında vefat etmiştir²⁴⁵. Iulianus, Hristiyan dinini öğrenmek için uzun yıllar eğitime tabi tutulmuştur. Ancak o pagan dinine ilgi duymuş ve vazgeçmemiştir. Constantius'un ölmesi ile gizlediği pagan inancını açığa çıkarmıştır. Bu sebeple Iulianus, "Apostata" (Dönme) lakabı ile de bilinmektedir²⁴⁶.

Constantius'un Edessa'da bulunduğu sırada, Iulianus ordusuyla İtalya ve Illyricum'dan geçerek Thrakia'yı istila etmiştir²⁴⁷. Constantius'un ölüm haberi geldikten sonra Constantinopolis'e ilerlemiş ve ele geçirmiştir. Böylelikle MS 361 yılında imparatorluğu resmileşmiştir²⁴⁸. Bir süre Constantinopolis de vakit geçiren Iulianus Antiochia'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Chalcedon (Kadıköy), Libyssa (Gebze), Nicomedia (İzmit), Nicea (İzmit), Pessinus (Eskişehir-Ballıhisar), Ancyra (Ankara), Pylas (Gülek Boğazı) ve Tarsos güzergâhı ile Doğunun Tacı Antiochia'ya ulaşmıştır²⁴⁹. Doğu seferi hazırlığına girişen Iulianus beraberinde Roma'ya sığınmış bir Sasani şehzadesi getirmiştir. Hürmüz (Hormizda) adında bu Sasani şehzadelerini de koz olarak savaşta

²⁴² Amm. Marc. XXI, VII, 1-6.

²⁴³ Amm. Marc. XXI, XIII, 1-11; XXI, XV, 1-6.

²⁴⁴ Tekin, 2018: 302.

²⁴⁵ Jones, 1964: 119-122.

²⁴⁶ Akşit, 1970: 315; Treadgold, 2001: 27-28.

²⁴⁷ Amm. Marc. XXI, XIII, 1-7.

²⁴⁸ Amm. Marc. XXII, II, 1-4.

²⁴⁹ Amm. Marc. XXII, X, 1-15.

kullanmayı düşünmüştür²⁵⁰. Ayrıca orduda daha önce bahsi geçen tarihçi ve asker kimliği ile Ammianus Marcellinus bulunmaktadır. Dönemin tarihçilerinden Eutropius bu sefere katıldığını eserine not düşmüştür ancak Ammianus kadar ayrıntılı bilgi vermemektedir²⁵¹. Iulianus, sınır savunma hattını güçlendirmiş, kalelerde savaş için gerekli olan düzeni almıştır. Hazırlıkların sürdüğü sırada Avrupa, Afrika ve Doğu'dan elçiler gelerek itaatlerini bildirmiş savaş için destek teklif etmişlerdir. Iulianus destek tekliflerini reddetmiştir. Yaşanabilecek güven problemi ve yardım için gelecek ordunun ihtiyaçları üzerinde endişe duymuştur. Bunun üzerine müttefik olarak kalınmasını uygun görmüştür. Yalnızca hızlı hareket kabiliyetine sahip hafif süvarilere ihtiyacı olduğu için bazı Arap kabilelerinin yardımını kabul etmiştir²⁵².

Şapur ise Constantius'un ölmeden önce samimiyet geliştirdiği ve müttefik olduğu Armenia Kralı Arsakes'i başlayacak olan yeni savaşta kendi tarafında bulunması için çabalamıştır. Arsakes Şapur'un tüm çabalarına rağmen Roma'ya sadık kalmıştır. MS 362 yılında Iulianus'a elçi göndererek müttefikliklerinin devamını dilemiştir. Diğer müttefiklerinden yardım beklemeyen Iulianus, Arsakes'in yardımını kabul etmiştir. Kendisi Sasani başkenti Ctesiphon'a ilerlerken, Arsakes'i 30.000 askerden oluşan bir Roma ordusuyla, Media/Khiliokomos'da Sasanilere karşı hedef şaşırtma hareketi yapmakla görevlendirmiştir²⁵³.

Iulianus, kısa bir süre durgunlaşan Roma-Sasani ilişkilerini tekrar savaşa dönüştürmüştür. Ammianus'a göre yapılacak savaşın üç nedeni bulunmaktadır. Birincisi; Constantius döneminde alınan yenilgilerin utancını ortadan kaldırmak, dolayısıyla Sasanileri cezalandırmaktır. İkincisi, Batı'da aldığı zaferler ile şanı yükselen imparator boş oturmaktan bıkmıştır. Üçüncüsü, başarılı olursa alacağı Parthicus (Parth Fatih) unvanıdır²⁵⁴. Iulianus, birçok adil düzenlemelerden sonra hazırlıkları tamamlayıp MS 5 Mart 363 tarihinde esas kısmını Got ve Gallia'lıların oluşturduğu 65.000 asker ile Antiochia'dan ayrılmıştır. Iulianus bu şehirden ayrılmadan önce Şapur elçi göndermek istemiş ancak buna gerek kalmadığını düşünerek yoluna devam etmiştir. Iulianus'un bu tavrını kazanacağına olan inancı desteklemektedir. Ona eşlik eden Sasani şehzadesi hem

²⁵⁰ Kaçar, 2012: 164; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019, 74.

²⁵¹ Eutropius, X, XVI, VIII.

²⁵² Baydur, 1999, 101.

²⁵³ Grousset, 2005: 135.

²⁵⁴ Amm. Marc. XXII, XII, 1-3.

savaşın gerçekleşeceği bölgeleri iyi bilmekte, hem de Sasani tahtı için önem arz etmektedir²⁵⁵. İmparator, MS 5 Mart 363 yılında, Litarba (Al Terib), Beroea (Halep), Batnae (Osrhonene) üzerinden Euphrates kıyısında bulunan Hierapolis'e ulaşmıştır. 9-12 Mart tarihleri arasında Hierapolis'te kalmış, 13 Martta kentten ayrılarak 14 Martta Carrhae'e gelmiştir. Burada iki gün kaldıktan sonra güneye doğru hareket etmiştir²⁵⁶.

Savaş stratejisi ise Şapur'u yanıltma ve hedef şaşırtma üzerine kurulmuştur. Örneğin, Constantius Sasaniler üzerine sefere çıkarken hep Edessa'dan çıkış yapmıştır. Iulianus Şapur'un yine böyle olacağını düşünmesini istemiştir. Edessa-Nisibis arasına depolar yaptırmıştır. Böylelikle savaşın Tigris civarında gerçekleşeceğini ve kendisinin de Edessa'dan çıkış yapacağı görüntüsünü vermiştir. Ancak Iulianus tam aksine esas saldırısını Euphrates üzerinden planlamaktadır²⁵⁷. Buna rağmen komutanlarından Procopius ve Sebastianus komutasında ufak bir orduyu Şapur'u oyalamak maksadı ile kuzeye Nisibis tarafına yönlendirmiştir. Eğer Şapur bu hileye aldanır ise ordu Şapur'u daha da kuzeye çekerek Iulianus ve esas ordusunun rahat ilerlemesini sağlayacaktır. Şapur bu hileyi anlarsa Armenia Kralı ile birleşip Tigris'i geçip esas ordu ile birlikte savaşacaklardır. Iulianus böylesine bir plan yaparken Şapur'un Mezopotamya'nın kuzeyine saldırdığı haberini almıştır²⁵⁸.

Lucillianus komutasında, savaş için gerekli malzemeleri, yiyecek ve yükleri taşıyan bir filo Euphrates boyunca orduyu takip etmiştir. Şapur'dan gelen haberle strateji değiştiren Iulianus bu kez Procopius'u Media bölgesinde Armenia Kralı Arsakes ile buluşup bu bölgeyi tam anlamı ile çöle çevirip geri dönmeleri için görevlendirmiştir²⁵⁹. Iulianus MS 21 Mart 363 tarihinde 65.000 kişilik ordusu ile Davana²⁶⁰ ordugâhından Euphrates kenarında yer alan Callinicum²⁶¹'a (Rakka) varmıştır. Bir süre Callinicum'da kalan Iulianus ordusu ile 1 Nisan'da Circesion²⁶²'a ulaşip buradan Abboras'ı (Habar)

²⁵⁵ Zosimus, III, 11, 5; III, 12, 1-5; Baydur, 1999: 102-104.

²⁵⁶ Amm. Marc. XXIII, III, 6-8; Baydur, 1999: 103-104; Dodgeon - Lieu, 2002: 201-202.

²⁵⁷ Amm. Marc. XXIII, 4-7; Baydur, 1999: 104; Frye, 2006: 74-75.

²⁵⁸ Malalas, XII, 21; Zosimus, III, 12, 1-5; Baydur, 1999: 104; Hunt, 2008b: 74-75.

²⁵⁹ Zosimus, III, 12, 1-5; III, 13, 1-3; Hunt, 2008b: 74-75.

²⁶⁰ Davana, Fırat'a karışan bir ırmak kolu Belias'ın kökeninin bulunduğu yerde ki ordugâhtır. Ordu bir gün burada konaklayıp ihtiyaçlarını görmüştür. Amm. Marc. XXIII, III, 7.

²⁶¹ MS IV. yüzyılda önemli ticaret merkezlerindendir. Ordu, 27 Mart'ta kadim geleneğe uygun olarak Ana tanrıça adına yapılan gösterilere ve kutsal ritüellere katılmıştır. Amm. Marc. XXIII, III, 7.

²⁶² Ammianus'un Cercusium olarak not aldığı bugünkü Ürdün bölgesidir. Diocletianus Sasani istilasından koruma amaçlı surlar ve yüksek kulelerle tahkim etmiştir. Amm. Marc. XXIII, V, 1-2.

geçmiştir. Abboras'ı geçmesi ile düşman topraklarında bulunan Iulianus Zaitha²⁶³'yı ele geçirmiş ve dağınık halde ilerlemiştir²⁶⁴. Orduyu bölmesinin sebebi ise kargaşa ve kalabalık bir ortam yaratmaktır. Habur nehrini geçtikten sonra Circesion ile Abboras arasında bulunan köprüyü yıktırmıştır. Böylece ordunun ilerlemekten başka çaresi kalmamıştır²⁶⁵. Iulianus'un ordu düzeni ise şöyledir; imparator ordunun ortasında yayalara komuta etmekte, sağ kanatta komutan Nevitta, sol kanatta komutan Arintheus ve Ormisda bulunmaktadır. Artçı birliklerin başında ise komutan Victor ve Dagalaifus vardır. Bütün ordunun en sonunda komutan Secundinus görev yapmaktadır. Ordunun bir kısmı da Lucillianus komutasında gemilerde filo ile birlikte ilerlemektedir. Iulianus, Circesion'dan Assyria'ya ilerleyerek burayı istila etmiştir. Bu düzenle iki gün yürüyerek Dura'ya ulaşmışlardır²⁶⁶. Buradan dört gün daha yürüyerek Anatha kalesi civarına konumlanmışlardır. İmparator'un emri doğrultusunda Lucillianus donanması ile bu kaleyi kuşatıp ele geçirmiştir. Anatha halkı ise Suriye'de bulunan Chalkis'e (Encer) sürülmüştür. Iulianus bu bölgeden sonra Euphrates üzerinde ilerlemeye devam etmiştir. Atı ile ordunun önünde ve arkasında gezinerek, hem ordunun geniş alanlara yayılmasını engellemiştir hem de gizli pusulara karşı dikkat kesilmiştir²⁶⁷.

Iulianus ve ordusu geçtikleri bölgelerde Sasani halkına ait ekinleri ve evleri yakmışlardır. Bu şekilde yoluna devam eden ordu, Euphrates yakınlarında bulunan, arazi yapısı sebebi ile doğal olarak korunaklı olan Thilutha ve Achaiachala isimli kaleleri kuşatmaya çalışmıştır. Ulaşılması zor olduğundan kalelerin teslim olmaları istenmiş ancak reddedilmişlerdir²⁶⁸. Yol üzerinde bulunan bir başka kale yakılmış, buradan yaklaşık iki gün daha yol alarak Baraxmalcha bölgesine varmışlardır. Baraxmalcha'nın Diacira (Irak-Hit) şehrinde bulunan tapınak ve kale geçirilmiştir. Şehir boşaltılmış olsa da karşılaşılan az sayıda ki kadınlar öldürülmüş, şehir ise yakılıp yıkılmıştır²⁶⁹. Halkın, yaklaşan ordunun korkusu ile terk ettiği yol güzergâhında bulunan Ozogardana Kasabası kuşatılarak yakıp yıkılmıştır. Ozogardana da iki gün dinlenen ordu ikinci günün akşamına doğru Sasaniler'in

²⁶³ Ammianus bu bölgeye geldiğinde I. Şapur tarafından haince öldürülmüş imparator Gordianus'un mezarını görmüştür. Iulianus ise imparator için kurban keserek yoluna devam etmiştir. Amm. Marc. XXIII, V, 7.

²⁶⁴ Amm. Marc. XXIII, III, 7; XXIII, V, 1-7; Zosimus, III, 13, 1-3; III, 14, 1-3; Hunt, 2008b, 174.

²⁶⁵ Amm. Marc. XXIV, I, 1-4; Baydur, 1999: 105.

²⁶⁶ Amm. Marc. XXIV, I, 1-6; Malalas, XIII, 21; Hunt, 2008b: 174-175.

²⁶⁷ Amm. Marc. XXIV, I, 5-10; Zosimus, III, 14, 1-4; Baydur, 1999: 105-106.

²⁶⁸ Amm. Marc. XXIV, I, 13-15; XXIV, II, 1-2; Zosimus, III, 15, 1; Dodgeon - Lieu, 2002: 202.

²⁶⁹ Amm. Marc. XXIV, II, 2-4; Zosimus, III, 15, 2; Dodgeon - Lieu, 2002: 202.

Surena²⁷⁰ rütbesine sahip olan bir kişi ve beraberindeki eşkıyalar ile tuzak kurmaya çalışırken görülmüştür. Sabahın ilk ışıklarında Roma ordusunun hücumu, Surena'nın kaçması ile karşılaşma sona ermiştir²⁷¹. Ordu içerisinde cesaret uyandıran bu hücumdan sonra Macepracta köyüne gelmişlerdir. Bu köyde bulunan Naarmalcha adındaki barajdan karşıya geçerek Pirisabora (Irak-Anbar) Şehrine ulaşmışlardır. Karşı tarafa geçtikleri sırada bazı askerler boğulmuş, bazıları ise düşman saldırısına yenik düşmüştür. Ordunun sağ kalan kısmı ile Pirisabora kuşatılmıştır²⁷².

Pirisabora halkı, verilen sözlere ve tehditlere boyun eğmemiştir. Roma askerleri koçbaşı ve kuşatma makineleri kullanarak savunmayı yıpratmıştır. Korkuya kapılan halk teslim olmuştur. Bu şehrin akıbeti de diğer şehirlerden farklı olmamıştır²⁷³. Ertesi gün yine Surena unvanlı bir komutan, gözcülük yapan Roma süvarilerinin üç taburuna saldırmış ve bir sancağı ele geçirmiştir. Iulianus haber alınca hemen harekete geçmiş bu eşkıyaları püskürtmüştür. Geri döndüğünde ise orduya bahşiş dağıtmış, askerleri cesaretlendirecek konuşmalar yapmıştır²⁷⁴.

Bu cesaret ile yola çıkan ordu Pirisabora'dan çok fazla uzaklaşmadan bir felaketle karşılaşmıştır. Sasaniler, Naarmalcha barajının sularını bölgeye salmış ve böylece ordunun ilerlemesini engellemek istemiştir. Iulianus, hurma ağacı gövdesinden yapılmış gemiler ve torbalardan oluşturduğu köprüler sayesinde ordusu ile birlikte Birtha²⁷⁵ kentine geçmiştir. Bir süre burada dinlenen ordu giderken kenti yakmıştır²⁷⁶. Ardından Iulianus, Maiozamalcha kasabasına ilerlemiş ve ordugâhını kurmuştur. Daha önce uğradığı baskınlar ve tuzaklara yakalanmamak adına bölgeyi keşfetmeye çıkmıştır. Ancak bu keşif sırasında on Sasani askeri tarafından pusuya düşürülmüştür. Iulianus ve yanındaki askerleri ufak çaplı bir çarpışmayla galip gelmişlerdir. Bu olay orduyu yüreklendirmiştir²⁷⁷. Maiozamalcha kasabası iki gün kuşatılmıştır. Kuşatma makineleri ile kentin sağlam bir kulesi, sur duvarlarının bir bölümü yıkılmıştır. Roma askerleri duvarın yıkılan kısmından kale içine gizli bir geçit olduğunu öğrenmişlerdir. Bunun üzerine askerler yeraltı tüneli ile

²⁷⁰ İmparatorlardan sonra en yetkili kişidir. XXIV, II, 4.

²⁷¹ Amm. Marc. XXIV, II, 3-6; Zosimus, III, 15, 3-6.

²⁷² Amm. Marc. XXIV, II, 6-9; Browning, 1976: 200; Potter, 2004: 517.

²⁷³ Amm. Marc. XXIV, II, 6; Zosimus, III, 17, 1-5; Baydur, 1999: 106.

²⁷⁴ Amm. Marc. XXIV, III, 1-8.

²⁷⁵ Ammianus'a göre terk edilmiş Yahudi şehri. XXIV, IV, 1.

²⁷⁶ Amm. Marc. XXIV, III, 10-11; Baydur, 1999: 106.

²⁷⁷ Amm. Marc. XXIV, IV, 1-5.

lağımlara ulaşmışlardır. Böylelikle kenti ele geçirmişler, kale komutanı Nabdates ile birlikte seksen asker esir alınmıştır²⁷⁸. Bu büyük başarının üzerine, askerler ödüllendirilmiştir. Iulianus ordusu ile birlikte avlanmak için Seleukia'da bulunan koruluğa gitmiştir. Bu sırada komutan Nabdates'i canlı olarak yaktırmıştır. Ardından Euphrates ve Tigris nehrini birbirine bağlayan, İmparator Trajan'ın yaptırdığı Persler tarafından kapatılmış olan kanalı açtırmıştır. Kanalin açılması ile Roma filosu Tigris'i geçmiştir. Ordu Tigris yakınlarında bulunan Colche'ye ilerlemiştir²⁷⁹.

Iulianus gece yarısı subaylarından birisini çağırıp beş gemi ile nehri geçip karşıya çıkmasını emretmiştir. Fakat gemiler henüz karşıya geçmeden Sasaniler'den gelen ateşli oklar veya meşale atılması ile yakılmıştır. Bunu gören Iulianus kalan ordu ile birlikte karşıya geçmek için bir işaret olarak algılamıştır. Ordu ile birlikte karşıya geçmiştir. Ctesiphon yakınlarında yine bir Sasani engellemesi ile karşılaşmış üstesinden gelmiştir. Askerlerin yağmaya dalması üzerine Ctesiphon kuşatılamamıştır. II. Şapur ise barış teklif etmiştir. Bu teklifi kabul etmeyen Iulianus savaş meclisini toplayarak saldırmak için alternatif günler aramıştır²⁸⁰.

Sekiz gün boyunca Ctesiphon önlerinde hem Procopius ve Arsakes'den gelecek destek ordusunu hem de savaşmak için uygun zamanı beklemiştir. Ancak onlar; II. Şapur ve ordusundan korkmuşlar, komutanlar arası tartışmalar ile rehavete kapılmışlardır. Bu şekilde hiç ilerleyemeden Tigris kıyısında kalmışlardır²⁸¹. II. Şapur ve kalabalık ordusu tam anlamı ile bir savaş için yola çıkmışlardır. Buna karşın Iulianus ordusu ile Tigris'in yukarı kısımlarına çekilmiştir. Iulianus, Roma filolarının II. Şapur'un eline geçmesi, eğer geçerse kendilerine karşı kullanabileceği düşüncesine kapılmıştır. Bu düşünce ile köprü amacı ile kullanılacak bir düzine gemi hariç, gemiler ve tüm malzemeler yakılmıştır²⁸². Filolar da bulunan 20.000 asker orduya kazandırılmıştır. Mezopotamya gibi bereketli bir bölgede açlık çekilmeyeceği düşünülmüştür. Tam aksine II. Şapur, Roma ordusunun faydalanabileceği tüm arazileri yakarak onları açlığa ve ölüme mahkûm etmiştir. Geri dönmekten başka çaresi kalmayan ordunun, geldiği güzergâhtan dönmesi mümkün

²⁷⁸ Amm. Marc. XXIV, IV, 25; Baydur, 1999: 106; Hunt, 2008b: 74-76.

²⁷⁹ Amm. Marc. XXIV, V, 4; Zosimus, III, 24, 2; Ridley, 1973: 320.

²⁸⁰ Amm. Marc. XXIV, VI, 1-6, 8-16; Festus, IV, XXVIII; Baydur, 1999: 108.

²⁸¹ Amm. Marc. XXIV, VII, 7; Baydur, 1999: 107-108.

²⁸² Amm. Marc. XXIV, VII, 3-8; Zosimus, III, 26, 2-3; Azarnoush, 1991: 322-323.

değildir. Çünkü arkalarında sadece devasa bir çöl bırakmışlardır²⁸³. Açlık ve ölümle mücadele eden Roma ordusu 16 Haziran 363 tarihinde Sasani saldırısına maruz kalmıştır. Iulianus bu saldırıyı geri püskürterek Tigris'in kıyısında bulunan Symbra²⁸⁴'ya gelmiştir. Symbra'da ordu iki gün dinlenmiştir²⁸⁵. Ardından Danaba, Synka, Akkete (Accete), Maronsa²⁸⁶ üzerinden yine Tigris yakınlarında bulunan Tummara²⁸⁷ 'ya (Samarra-Sumera) varılmıştır. Roma ordusu 20-21 Haziran günü bu güzergâhta ilerlerken tekrar Sasani baskınına uğramıştır. Bu baskını başarılı bir şekilde atlattıktan sonra 22-24 Haziran arası üç günlük ateşkes kararı verilmiştir. 25 Haziranda Maronsa'da iki taraf arasında yeniden çarpışma başlamıştır. Roma ordusu bu çarpışmada galip gelerek ilerlemeye devam etmiştir. 26 Haziran da sabahın erken saatlerinde Sasaniler büyük bir taarruza girişmişlerdir²⁸⁸.

Roma'nın öncü ve artçı birliklerine saldırmışlardır. Kare dizilimde bulunan ordu, Sasanilerin ordusunda bulunan fillerden çıkan sesler ve kokudan dolayı bozulmuş, sol kanat geri çekilmiştir. Üst üste kötü haber alan Iulianus zırhını giymeden sadece bir kalkan alarak savaş alanına müdahale etmiştir. Bir taraftan savaşmış, bir taraftan ordusunu yüreklendirmeye çalışmıştır. Savaş alanında tedbirsiz yakalanan Iulianus, karaciğerinin alt lobuna bir mızrak isabet etmesi sonucu yaralanmıştır²⁸⁹. Iulianus'un ölümü hakkında farklı fikirler vardır. Ammianus ve Zosimus Iulianus'un ölümüne sebep olan herhangi bir taraf belirtmemişlerdir. Ancak Ammianus bir söylenti tarzında Iulianus'u bir Roma askerinin öldürdüğünü duymuş ve bunu not almıştır. Sadece Iulianus'u yaralayan silah; mızrak veya kılıç olarak farklılık göstermektedir²⁹⁰. Yaralama işinin bir mızrak ile düşman tarafından

²⁸³ Amm. Marc. XXIV, VII, 3-7; XXIV, VIII, 2-3; Festus, IV, XXVIII; Zosimus, III, 26, 4; Baydur, 1999, 108.

²⁸⁴ Ammianus'a göre Hucumbra. XXV, II, 4.

²⁸⁵ Amm. Marc. XXIV, VIII, 5; XXV, I, 1-5; Baydur, 1999: 109; Hunt, 2008b: 76-77.

²⁸⁶ Ammianus'a göre Maranga. XXV, I, 10.

²⁸⁷ Nezahat Baydur malum eserinde Zosimus, Libanius gibi tarihçilerin aldığı notlar ile bu güzergâhı tarif etmiş olabilir ancak Ammianus'un olay örgüsü farklıdır. Ammianus, Hucumbra'da iki gün dinlendikten sonra Roma artçı birliklerini denetleyen ordunun Sasaniler tarafından saldırıya uğradığını belirtir. Ardından Maranga isimli bölgeye gelmişlerdir. Ancak Maranga'ya gelmeden önce ordunun geçtiği şehirlerden bahsetmemektedir. Devasa bir Sasani ordusu ile karşılaşan ordu saldırıyı geri püskürtmüştür. Roma ordusu dayanılmaz hale gelen açlığın etkisi ile üç gün ateşkes ilan etmiştir. Üç günlük dinlenmeden sonra ilerlemeye devam eden ordunun öncü ve artçı birlikleri yine saldırıya uğramıştır. Bu sırada hazırlıksız yakalanan Iulianus yaralanmış ve ölmüştür. 27 Haziranda Iovianus imparator seçilmiştir. Sasaniler ile kısa bir çarpışmadan sonra Sumere isminde ki hisara'a doğru ilerlemişlerdir. Bu hisar bahsi geçen Tummara/Summara/Samarra isminde ki hisardır. Amm. Marc. XXV, I, 3-4; XXV, III, 1-8; XXV, II, 1; XXV, I, 10-17; XXV, V, 4; XXV, VI, 1-5. İmparator Valens dönemi tarihçilerinden Festus ise Iulianus'un Tigris'in sağ kıyısı boyunca bir rota oluşturduğunu bu şekilde ilerlediğini bildirmektedir. Festus, IV, XXVIII.

²⁸⁸ Zosimus III, 28, 1-4; III, 27, 3-4; Baydur, 1999: 109; Dignas - Winter, 2007: 91-92.

²⁸⁹ Amm. Marc. XXV, III, 1-7.

²⁹⁰ Amm. Marc. XXV, VI, 6; Zosimus, III, 29, 1.

yapıldığını, yaralama yerinin karaciğerin alt lobu değil, karın bölgesini işaret eden görüş bulunmaktadır²⁹¹. Civarda bulunan Arap kabilelerinin Iulianus'u öldürdüğü de ihtimaller arasındadır. Bir diğer görüş ise bizzat II. Şapur'un, imparatoru ok ile vurup öldürmesidir. Bu bir ihtimal olsa bile Iulianus'un öldürülmesi dolayısıyla yenilmesi, Nakşi Rüstem'de bulunan rölyef ile ölümsüzleştirilmiştir²⁹². Yüksek ateş sebebi ile öldüğü iddiasında bulunulsa da genel olarak kabul edilen görüş kendi ordusundan Hristiyan bir asker tarafından öldürüldüğüdür. Zira kendisi pagandır ve Hristiyanlara kötü muamelelerde bulunmuştur. Hristiyan fanatiği bir kişi için de bu sebep yeterli olarak görülmektedir²⁹³.

4. 1. 4. Iovianus (MS 363-364)

Iovianus'un Constantinus hanedanı ile bir bağlantısı yoktur. MS 331 yılında Singidunum'da doğmuştur. Roma ordusunda görev yapan Iovianus, Iulianus döneminde ise imparator muhafız komutanlığı görevinde bulunmaktadır²⁹⁴. MS 26 Haziran 363 yılında Iulianus yaralanmıştır. Savaş alanında vücuduna saplanan mızrağı çıkarmak isterken eli parçalanmış ve atından düşmüştür. İmparator karargâha taşınmıştır. Burada tedavi görürken silahını ve atını isteyip savaş alanına geri dönmek istemiştir. Ancak ayağa kalkacak gücü kendisinde bulamamıştır. Filozof Maximus ve Priscus'u çağırarak onlarla sohbet etmiştir. Sohbet esnasında yarasının açılması ile istediği soğuk suyu içip can vermiştir²⁹⁵. Iulianus'un yasını tutmak için vakit kalmamıştır. Düşman bu zor günlerde bile göz açtırmadan saldırmaktadır. Iulianus için verilen tek çaba istediği yer olan Tarsos'a cenazesinin gönderilmesidir²⁹⁶.

28 Haziran günü yeni imparator seçmek için komutanlar iki zıt grup halinde tartışma yaratmışlardır. İlk grup Arintheus, Victor, Constantius taraftarı askerlerden oluşmaktadır. İkinci grupta ise Nevitta, Dagalafius ve Galialılar bulunmaktadır. Bu iki grubun ortak kararı ile Salutius imparator seçilmiştir. Salutius yaşlılığı ve hastalığını öne sürerek kabul etmek istememiştir. Bunun üzerine bir fevri asker grubu muhafız birliği komutanı olan Iovianus'u imparator ilan etmişlerdir²⁹⁷. Iovianus'un babası Varronianus,

²⁹¹ Festus, IV, XXVIII.

²⁹² Azarnoush, 1991: 322-329.

²⁹³ Baydur, 1999: 110; Hunt, 2008a: 43; Daryee, 2009: 18.

²⁹⁴ Tekin, 2018: 303.

²⁹⁵ Amm. Marc. XXV, III, 6-14; Hunt, 2008b: 76-77.

²⁹⁶ Amm. Marc. XXV, V, 1; Baydur, 1999: 113.

²⁹⁷ Curran, 2008: 78.

Roma ordusunda görev yapmıştır. Ünlü ve başarılı bir komutan olduğu için askerler onun oğlunu seçmiştir. İmparatorluk alametleri ile donatılan Iovianus hızlıca ordunun başına geçmiştir²⁹⁸. Bu sırada babasının görev yaptığı yıllarda komutasını üstlendiği *Ioviani lejyonunun* sancaktarı Sasani tarafına kaçmıştır. Sancaktar II. Şapur'a Iulianus'un ölümünü ve olup biteni anlatmıştır. Bunun üzerine ordusuna bir bölük daha ekleyerek Roma artçı birliklerine saldırıyı planlamıştır. Iovianus'da bu tür düzenlemeler yaparak savaşmak için yola koyulmuştur. Önemli bir mesafe ilerleyemeden Sasaniler filler ile ön saflara saldırmıştır²⁹⁹. Sasani ordusu ve filin ordu içindeki öneminden bahsetmek yerinde olacaktır. Sasani ordusu diğer antik dönem devletlerinde olduğu gibi temelde süvari ve piyade olarak iki sınıfa ayrılmaktadır. Süvariler okçu ve zırhlı mızrakçı olarak kendi içlerinde ikiye ayrılmıştır. Zhayedan (Ölümsüzler) isimli özel süvari birliği ordunun önemli bir unsurunu teşkil etmiştir. Piyadeler ise ağır, okçu, mızrakçı ve sapancı piyade olarak sınıflandırılmıştır. Kuşatmalar da yine Roma'ya benzer olarak, ahşap kuşatma kuleleri, mancınık, kurmalı yay gibi çağdaş savaş malzemeleri kullanılmıştır³⁰⁰.

Sasaniler yakın çarpışmalarda başarılı değillerdir. Ancak vur-kaç taktiğinde ve uzaktan okla yaylım ateşinde oldukça mahirdirler. Genelde ağır zırhlı süvari birliği ilk saldırıyı gerçekleştirerek orduyu dağıtmayı amaçlamaktadır. Ardından dağılan ordu tekrar toplanmadan okçu süvariler safları ateşe vermektedir. Bu taktik uzun süreli başarı getirmemektedir. Çünkü ağır zırhlı süvarilerin hareket kabiliyeti kısıtlıdır ve savaşçıyı yormaktadır. Buna rağmen Roma ordusuna karşın Singara kuşatmasında ve Iulianus dönemi savaşlarında kullanılmıştır. Ordunun en iyi silahı filler ise Pers tarihi içerisinde yaygın olarak belki de ilk kez Sasaniler tarafından kullanılmıştır³⁰¹.

Sasani savaşlarının önemli bir unsuru olan filler vahşi görüntüleri, kokuları ve çıkardıkları sesler ile düşmanları dehşete düşürmüşlerdir. Nisibis savaşında da kullanılan bu filler o zaman türlü yıldırma taktikleri ile püskürtülüp üzerinde bulunan sürücülerini atarak ve hatta Sasani ordusunu çiğneyerek felakete uğratmışlardır. Aynı duruma düşmek istemeyen sürücüler böyle bir durumla karşılaştığında ellerinde bulunan bıçak ile hayvanın kafasını boynundan ayıran omurgasını kesmeyi hedeflemişlerdir³⁰². Iulianus'un

²⁹⁸ Agathias, IV, 25, 6; Eutropius, X, XVII; Zosimus, III, 30, 1-2; Curran, 2008: 78.

²⁹⁹ Amm. Marc. XXV, V, 8; XXV, VI, 1-4.

³⁰⁰ Sivrioğlu, 2013: 675-703.

³⁰¹ Amm. Marc. XXV, I, 18; Sivrioğlu, 2013: 683, 697-699.

³⁰² Amm. Marc. XXV, I, 14-15; Sivrioğlu, 2013: 683-684.

yaralanmasından sonra Filler ve süvariler birlikte hareket ederek ordunun sol kanadını ezmişlerdir. Daha sonra filler artçı birlikleri ve bir *lejyonu*, üç *tribunu* da çığnemiştir. Buna karşın Roma hafif piyadeleri fillerin sırtını ve bacaklarını yaralayarak etkisiz hale getirmiştir. Roma ordusunun güçlü taarruzundan sonra Sasani ordusu asker ve fil açısından büyük zayıflık vermiştir³⁰³. Bu sırada imparatorun cesedinin Tarsos'a götürülme görevi Procopius'a verilmiştir. Iulianus'un isteği üzerine kent merkezinden uzak bir yere gömülmüştür. Ancak imparatorun cesedinin daha sonra Constantinopolis'e götürüldüğü ihtimalide vardır³⁰⁴.

Bahsedilen kayıplar Iovianus'un imparator olduğu dönemde verilmiştir. Iovianus bazı kehanetlerden sonra yola çıkıp içinde bulunduğu durumdan orduyu kurtarmak istemiştir. Buna göre Tigris'in sağ kıyısı boyunca Sumere'ye doğru ilerlemiştir. Sumere'den sonra bir vadinin içine ordugâh kurmuştur ve burada Sasani askerlerinin baskınına uğramışlardır. Şiddetle karşılık verildikten sonra yola devam etmişlerdir. MS 1 Temmuz 363 tarihinde Dura'ya gelmişlerdir. Binekleri yorgun düştüğünden yaya olarak ilerleyen ordu baskınlardan dolayı Dura'da dört gün oyalanmak zorunda kalmıştır³⁰⁵. Zira Sasani süvarileri sürekli vur-kaç taktiği ve tepelerde bulunan okçuların atışıyla Roma ordusunun ilerlemesini engellemiştir³⁰⁶.

Roma askerleri Iovianus'a Tigris nehrinden karşıya geçmeyi talep etmişlerdir. Çaresiz kalan imparator kabul etmiştir. 500 asker karşıya geçmeyi başarmış ve burada bir Sasani muhafız birliğini yok etmişlerdir. Ancak ordunun kalan kısmı ne bir köprü yapabilmiş nede karşıya geçebilmiştir. Böylece iki günü açlık sefalet içerisinde geçirmişlerdir³⁰⁷. Durumların kötüye gitmesi üzerine II. Şapur barış teklif etmeyi uygun bulmuştur. Bölgede bulunan Roma ordusunu tamamen yok etmek asgari bir fayda sağlayacaktır. Fakat yıllardır uğrunda savaşlar yapılan toprakları barış yolu ile resmi olarak almak daha avantajlı olacaktır³⁰⁸. Iovianus ve köşeye sıkışan ordusu çaresiz bekleyişi sürdürürken, II. Şapur bu durumdan kârlı çıkmak adına Surena ve asilzade adamlarını elçi olarak barış görüşmeleri için göndermiştir. Etraflıca düşünülüp tartışıldıktan sonra gelen

³⁰³ Gibbon, 1987: 320-325.

³⁰⁴ Baydur, 1999: 113-114.

³⁰⁵ Amm. Marc. XXV, VI, 4-10; Zosimus, III, 4-5; Curran, 2008: 78-79.

³⁰⁶ Festus, IV, XXIX; Sivrioğlu, 2013: 697.

³⁰⁷ Amm. Marc. XXV, VI, 11-15; XXV, VII, 1-4; Zosimus, III, 4-5; Curran, 2008: 78-79.

³⁰⁸ Mommsen, 1996: 478-479.

elçilere karşılık Sallustius ve Arintheus elçi olarak gönderilmiştir. Böylelikle Iovianus otuz yıl sürecek bir barışı kabul etmek zorunda kalmıştır³⁰⁹. II. Şapur, imparator Diocletianus'un (Maximianus) elinden aldığı toprakları unutmamış ilk olarak onları geri istemiştir. Buna göre istekleri şunlardır; Roma'nın beş Doğu eyaleti olan Arzanene, Moxoene, Zabdicene, Rehimene ve Corduene II. Şapur'a iade edilecektir. Bunun yanında aynı bölgede bulunan on beş hisar ve Nisibis, Singara, Castra Maurorum verilecektir. Hisarlarda bulunan Roma vatandaşları ise teslim edilmeyecek, hisardan ayrılmalarına müsaade edilecektir. Ayrıca olası bir Roma-Sasani savaşında Armenia Kralı Arsakes tarafsız olacaktır. Şüphesiz ki II. Şapur bu düşünce ile Armenia'yı da topraklarına katmıştır³¹⁰. Amida, Martyropolis, Edessa, Constantia ve Rhesaina Roma hâkimiyetinde kalmıştır³¹¹. Eutropius'a göre utanç verici bu antlaşmanın eşi benzeri Roma tarihinde bulunmamaktadır. Roma'nın kuruluşundan bu yana, bin yüz on sekiz yıldır böyle bir olayın olmadığını, hiç bir zaman topraklardan vazgeçilmediğini not almıştır³¹².

Zosimus, Roma ordusunun zor durumda olmasına rağmen Sasaniler'in dostça barış teklifi ettiğini bildirerek dengeli bir yorum yapmıştır³¹³. Malalas, Hristiyan olarak kabul ettiği ve en kutsal imparator olarak övdüğü Iovianus'un barış teklifini samimi karşıladığını ve zorlanmadan kabul ettiğini bildirmektedir³¹⁴. Ammianus'un ise Eutropius ile aynı fikirde kalarak, kuruluşundan itibaren hiçbir toprak parçasının düşmana teslim edilmediğini savunmuştur. Yüz karası olarak nitelendirdiği antlaşmadan sonra iki taraf birbirine rehineler vermiştir. Nemota, Victor ve Bellovaedius gibi seçkin komutanlar rehine olarak verilip ünlü bir asilzade olan Bineses ve birkaç satrap rehine olarak alınmıştır³¹⁵.

Barış yapıldıktan sonra Iovianus ve ordusu Tigris nehrini geçmişlerdir. Buradan ilerleyerek terk edilmiş bir kasaba olan Hatra'ya gelmişlerdir. Yiyecek arayışında olan ordu ancak su bulabilmiştir. Binek hayvanları kesip yiyerek açlıktan ölmekten kurtulmuşlardır. Altı gün yürüdükten sonra Ur isminde bir hisara varmışlardır³¹⁶. Burada

³⁰⁹ Malalas, XIII, 26-27; Zosimus, III, 31, 1-2; Curran, 2008: 78-79.

³¹⁰ Amm. Marc. XXV, VII, 9-12; Dignas - Winter, 2007: 132-132.

³¹¹ Bullough, 1963: 58.

³¹² Eutropius, X, XVII; Greatrex – Lieu, 2002: 5.

³¹³ Zosimus, III, 31, 1-2; Greatrex – Lieu, 2002: 6.

³¹⁴ Malalas, XIII, 27; Greatrex – Lieu, 2002: 7-8.

³¹⁵ Amm. Marc. XXV, VII, 13-14; XXV, IX, 8-9; Zosimus, III, 31, 1; Greatrex – Lieu, 2002: 1-4.

³¹⁶ Amm. Marc. XXV, VIII, 3-9; Curran, 2008: 79.

Procopius ve Sebastianus'un ordusundan kalan erzaklar ile beslenmişlerdir. Iovianus, kâtip Procopius'a bazı talimatlar verip, Sasani seferinin başarılı sonuçlandığını, Iulianus'un öldüğünü, kendisinin *Augustus* ilan edildiğini bildirmek üzere Illyricum ve Gallia bölgesine göndermiştir. Bu bölgeden yoluna devam eden ordu Thilsaphata'ya ulaşmıştır³¹⁷. Thilsaphata'da yine Procopius ve Sebastianus'un ordusundan arta kalan birlikle hızlıca Nisibis'e doğru ilerlemişlerdir. Nisibis'e vardıklarında şehrin içinde bulunan sarayda konaklamaya yüzü olmayan imparator, şehrin dışına karargâhını kurmuştur. Ertesi gün Bineses Nisibis'e girerek vatandaşlara göç etmeleri için talimat vermiştir. Halk imparatora gelip bu durum için yalvarmıştır. Ancak imparator üç gün mühlet vererek Amida'ya göç etmelerini eğer etmezlerse öldürölmelerini emretmiştir³¹⁸.

Üzüntüden kahrolan halk gözyaşları içerisinde saçlarını yolarak mateme bürünmüşlerdir *Tribunus* Constantius, şehrin boşaltılmasından ve Sasaniler'e verilmiş olan diğer yerlerin teslimi için görevlendirilmiştir. Daha sonra Iovianus ve ordu Antiocheia'ya gelmişlerdir. Antiocheia'da bir süre oyalanan imparator yola devam ederek Tarsos'a varmıştır³¹⁹. Tarsos'da Iulianus'un mezarı³²⁰ ile meşgul olduktan sonra Tyana'ya doğru ilerlemiştir. Burada da bir takım düzenlemelerde bulunup Ancyra'ya geçmiştir. Ancyra yakınlarında bulunan Dadasta'ya (Ankara-Nallıhan) geldiğinde ise geceleyin ölü olarak bulunmuştur. Otuz üç yaşında hayatını kaybeden Iovianus'un mide fesadı geçirdiği veya zehirlendiği öne sürölmektedir³²¹.

4. 1. 5. Valens (MS 364-378)

Valens, MS 328 yılında Pannonia'da doğmuştur. İmparator Valentinianus'un (MS 364-375) kardeşidir. Valentinianus, II. Constantius döneminde Mezopotamya'da askeri tribunustur. Iovianus öldüğünde ise muhafız alayı komutanlığı yapmaktadır. Iovianus öldükten sonra Nikaia'da imparator ilan edilmiştir³²². Valentinianus imparatorluğun Batı kısmının yönetimini üstlenerek Mediolanum'da kalmıştır. Kardeşi Valens'i yönetime ortak etmiş ve İmparatorluğun Doğu kısmının yönetimini bırakmıştır (MS 365).

³¹⁷ Amm. Marc. XXV, VIII, 8-16; Greatrex - Lieu, 2002: 10-13.

³¹⁸ Amm. Marc. XXV, VIII, 16-17; XXV, IX, 1-4; Malalas, XIII, 27; Zosimus, III, 33, 2; Greatrex – Lieu, 2002: 10-13.

³¹⁹ Amm. Marc. XXV, IX, 5, 12; XXV, X, 1-4; Zosimus, III, 34, 1-3.

³²⁰ Zosimus Iulianus'un mezarında yazan bir yazıyı aktarır. “Hızlı akan Dicle'den ayrılan Iulian burada yatıyor, hem asil bir kral hem de yiğit bir mızrakçı”. Zosimus, III, 35, 3.

³²¹ Amm. Marc. XXV, X, 5-13; Eutropius, X, XVIII; Zosimus, III, 35, 3; Curran, 2008: 80.

³²² Gibbon, 1987: 338-343; Tekin, 2018: 303-304.

Constantinopolis'te bulunan Valens, MS 365-366 yıllarında Procopius³²³, un imparatorluk iddiaları ile meşgul olmuştur. Ancak Procopius'un kendi askerleri tarafından öldürülmesi ile bu mesele kapanmıştır. Ardından MS 366-369 yılları arasında Thrakia'da Gothlar ile mücadele etmiştir³²⁴. Roma İmparatorluğu bu dönem tam bir felaketler silsilesi içerisinde bulunmaktadır. Vahşi kavimler tarafından sınırlardan taciz edilirken, İmparatorluk içerisinde ki kavimler büyük bir ayaklanma ile İmparatorluğun topraklarını yağmalamaktadır. Alamanlar, Galya ve Raetia'yı, Sarmatlar ve Quadlar Pannonia'yı, Picti, Saxones, Scotti ve Attacotti kavimleri de Britanya'yı yağmalamak ile meşguldürler. Bu sıra da II. Şapur ise Armenia'nın tamamına sahip olmak üzere saldırı hazırlıkları yapmaktadır³²⁵. Iovianus ile yapılan antlaşmadan sonra II. Şapur Doğu'da işgallere başlamış ve şehirleri kargaşaya sürüklemiştir. İmparator Valens, MS 28 Eylül 365 yılında II. Şapur'un üzerine yürümek için harekete geçtiğinde, Constantinopolis'ten ayrılırken Procopius'un isyan haberi gelmiş ve geri dönmüştür³²⁶.

Procopius ve Got meselesini halleden Valens MS 368 ve 371 yılları arasında Sasaniler ile Armenia sorununa yönelmiştir³²⁷. Kışın Constantinopolis de hazırlık yapan Valens, baharın gelmesi ile Hierapolis'e doğru yola çıkmıştır. Muhtemelen MS 371 kışında Antiocheia'ya varmıştır³²⁸. II. Şapur ise MS 368 yılından MS 371 yılına kadar geçen bu süre içerisinde antlaşmanın gerektirdiği yağmayı fazlasıyla yapmıştır. Yapılan antlaşmayı çiğneyerek Armenia'yı türlü hilelerle ele geçirmeye çalışmıştır. Siyasi taktikler ve hafif baskınlar ile Armenia Kralı Arsakes'i yıldırma için uğraşmıştır. Ancak tam bir başarı elde edemeyince, Arsakes bir şölene davet edildiği sırada, II. Şapur gizlice onu esir almış ve gözlerini oydukturmuştur. Zincire vurulup işkence edilmiş ve Agabana isminde ki hisara hapsedilmiştir. Bu hisarda ise tahmin edildiği üzere öldürülmüştür³²⁹.

Daha sonra Hiberia Krallığına Roma tarafından tayin edilmiş Kral Sauromaces II. Şapur tarafından sürgün edilmiştir. Kendi seçtiği bir kişiyi Hiberia yönetimine atamıştır. Armenia yönetimini ise Cylaces ve Arrabannes'e vermiştir. Onların ilk görevi Arsakes'in

³²³ Iulianus dönemi Sasani savaşlarında ismi geçen komutan. Treadgold, 2001: 28-29.

³²⁴ Akşit, 1970: 322-326; Lenski, 2002: 116-127; Potter, 2004: 520-523; Faulkner, 2017: 312-314. Valens dönemi Goth savaşları ayrıntılı bilgi için bkz. Lenski, 2002: 127-137.

³²⁵ Amm. Marc. XXVI, IV, 5-6; Treadgold, 2001: 28; Curran, 2008: 86.

³²⁶ Zosimus, IV, 4, 1-3; Jones, 1964: 139; Curran, 2008: 89-90; Mitchell, 2016: 118-124.

³²⁷ Mitchell, 2016: 118-124.

³²⁸ Zosimus, IV, 13, 1-3; Jones, 1964: 140.

³²⁹ Amm. Marc. XXVII, XII, 1-3; Frye, 2006: 138; Curran, 2008: 91.

oğlu, karısı ve hazinesinin bulunduğu Artogerassa'yı kuşatmak olmuştur. Onlar verilen emrin tam tersine kraliçe Parantzem ile anlaşarak II. Şapur'a ihanet etmişlerdir. Artogerassa'yı kuşatmak için gelen Sasani ordusu, Cylaces ve Arrabannes tarafından organize edilen bir baskınla kraliçenin askerleri tarafından kılıçtan geçirilmiştir³³⁰. Arsakes'in oğlu Papa Valens'in emri ile bu kasabadan kaçırılarak, Neocaesarea'ya (Tokat-Niksar) gönderilmiştir. Cylaces ve Arrabannes Valens'e elçiler göndermiş ve Papa'yı kral olarak geri göndermesini istemişlerdir. Valens bir süre sonra komutan Terentius ve Papa'yı Armenia'ya göndermiştir. Fakat hiçbir krallık alameti ve unvanı vermemiştir. Valens, Papa'nın kasabadan kaçması ve birçok Sasani askerinin öldürülmesinden sonra barışı zedelemek ile suçlanacağını düşünmüş olmalıdır³³¹.

Olayları öğrenen II. Şapur sadece suçlamakla kalmamış, öfkelenerek daha büyük bir ordu toplayıp Armenia'ya yönelmiştir. Papa, Cylaces ve Arrabannes yardım göremediklerinden dolayı beş ay Cholcis yakınlarında ormanda ve tepelerde gizlenmişlerdir. II. Şapur Artogerassa'yı kuşatıp yakıp yıkmıştır. Ardından kraliçeyi ve hazineyi ele geçirmiş, kraliçeyi oradan sürmüştür. Bu arada Roma ikinci büyük Sasani saldırısına önlem olarak Arintheus komutasında bir orduyu Armenia'ya göndermiştir³³². Diğer yandan II. Şapur, Papa'ya gizli bir haberci göndererek Cylaces ve Arrabannes tarafından kullanıldığına ikna etmiştir. II. Şapur'un samimiyetine inanan Papa, Cylaces ve Arrabannes'i öldürterek kesik başlarını II. Şapur'a göndererek itaatini bildirmiştir³³³. Arintheus'un bir ordu ile Armenia'ya geldiği haberi duyulunca Sasaniler ikinci kuşatmayı ertelemişlerdir. Bunun yanında Valens'e elçi göndererek antlaşmaya uygun davranılmasını istemişlerdir. Ancak bu istekleri kabul edilmemiştir³³⁴.

II. Şapur tarafından sürgün edilen Hiberia Kralı Sauromaces ve Terentius komutasında on iki *lejyon* tekrar Hiberia'ya gönderilmiştir. Bölgeye vardıklarında II. Şapur'un tayin ettiği yönetici ile karşılaşmışlardır. Bu yönetici oğlunun II. Şapur'un elinde rehin tutulduğu söyleyerek bölgeden çekilmemiştir. Valens bu durumu öğrendiğinde Hiberia'yı ikiye bölerek Cyrus Nehrini sınır olarak belirlemiştir. Doğu Karadeniz tarafında bulunan toprakları Sauromaces, Albania ve Sasani topraklarına yakın olan kısmı ise

³³⁰ Amm. Marc. XXVII, XII, 4-9; Grousset, 2005: 139-140. Hughes, 2013: 67-68.

³³¹ Amm. Marc. XXVII, XII, 9-10; Dignas - Winter, 2007: 183.

³³² Amm. Marc. XXVII, XII, 11-14; Curran, 2008: 91-92.

³³³ Amm. Marc. XXVII, XII, 14; Curran, 2008: 91-92.

³³⁴ Amm. Marc. XXVII, XII, 15-16.

Şapur'un atadığı Aspacures olarak adlandırılan kişiye verilmiştir³³⁵. Valens yapılan antlaşmaya aykırı bir durum yaratmamaya çalışırken, II. Şapur bu paylaşımdan memnun kalmamıştır. Buna göre kendince antlaşmayı yok sayarak savaşa hazırlanmaya başlamıştır. MS 371 kışında II. Şapur ordusunun sayısını, kalitesini arttırarak Roma topraklarına saldırı emri vermiştir³³⁶. Valens ise komutan Traianus ve Vadomarius'u taarruz yerine savunma görevi ile bölgeye göndermiştir. Ordu ile birlikte Vagabanta'ya geldiklerinde saldırıya uğramışlardır. Ancak antlaşma şartlarını ihlal etmemek amacı ile geri çekilmişlerdir. Devam eden saldırılar sonucunda savaşmaya mecbur kalmışlar ve başarılı olmuşlardır. Bu şekilde birkaç çarpışmadan sonra iki taraf ateşkes yapma kararı almıştır. Ateşkesten sonra II. Şapur Ctesiphon'a Valens ise Antiochia'ya dönmüştür³³⁷.

Bir süre sonra komutan Terentius öncülüğünde Armenia Kralı Papa hakkında halkına zalimlik yaptığı, giderek küstahlaştığı gibi kötü söylemler ortaya atılmıştır. Bu suçlamalara kayıtsız kalmayan Valens, Papa'yı ordugâhına davet ederek gündemdeki meseleleri konuşmak adı altında gözaltında tutmak istemiştir. Ancak Valens'in ordugâhına ulaşmadan gözaltına alınmıştır. Papa gizli bir bilgi ile sürekli olarak Terentius'un mektup göndererek kendisini Valens'e şikâyet ettiğini ve Armenia tahtı için yeni bir kral ataması istediğini öğrenmiştir³³⁸.

Papa bunları öğrendikten sonra beraberinde ki 300 kişi ile kaçmıştır. İki gün sonra Euphrates Nehrini geçmişlerdir. Papa'nın kaçtığını duyan imparator geri dönmesi için Danielus ve Barzimeres'i göndermiştir. Danielus ve Barzimeres kısa yollardan ilerleyerek bölgeye varmıştır ancak Papa'yı yakalayamamıştır. Papa Armenia'ya geri dönmeyi başarmıştır. Danielus ve Barzimeres türlü bahanelerle başarısızlıklarını örtmüşlerdir. Bunun üzerine Valens, Armenia askeri birlik komutanı Traianus'a gizli bir mektup göndererek Papa'yı öldürmesini istemiştir. Trainaus, Papa ile dostça ilişkiler kurarak yemeğe davet etmiştir. Bu davet esnasında bir muhafız tarafından öldürülmüştür³³⁹. MS 377-378 yıllarına gelindiğinde Papa'nın ölümü ile sarsılan II. Şapur, Arraces'i Valens'e elçi olarak göndermiştir. Valens'ten iki isteği vardır birincisi, Armenia'yı terk etmesini

³³⁵ Amm. Marc. XXVII, XII, 16-17; Dignas - Winter, 2007:183; Blockley, 2008a: 435; Daryee, 2009: 19.

³³⁶ Amm. Marc. XXVII, XII, 18; XXIX, I, 1; Curran, 2008: 92.

³³⁷ Amm. Marc. XXIX, I, 2-4; Rawlinson, 1875: 375; Mommsen, 1996: 481; Dignas - Winter, 2007: 183-184.

³³⁸ Amm. Marc. XXX, I, 1-4; Grousset, 2005: 145-146.

³³⁹ Amm. Marc. XXX, I, 5-21; Grousset, 2005: 146-147.

istemiştir. İkincisi ise eğer ilk isteğini reddederse Hiberia bölgesinden çekilmesini ve Aspacures unvanlı yöneticinin hüküm sürmesini talep etmiştir³⁴⁰. Valens'in cevabı hakkında Ammianus Marcellinus şunları kaydetmektedir;

“ Ortak onayla kabul edilen hiç bir şeyi feshedemezdi fakat bunu büyük bir gayretle savunabilirdi³⁴¹ ”.

II. Şapur geri cevap göndermekte gecikmemiştir. Iovianus ile yapılan antlaşmanın unutulmaması gerektiğini bildirmiştir. Valens, İmparatorluğun daha birçok sorunu olduğu için bu meseleyi kapatmak istemiştir. Böylece süvari birliği mareşali Victor ve Mezopotamya komutanı Urbicinus'a açık bir bildiri ile II. Şapur'a gitmeleri istemiştir. Bildiriye göre Armenia'yı istemek yanlıştır. Ancak Hiberia'da bulunan Roma askerleri bir sonra ki yılın başlarında çekilecektir, çekilmezse şapur dilediğini yapabilecektir³⁴².

Buna karşın II. Şapur komutanlara Armenia'da küçük bölgeleri teklif etmiş onlarda kabul etmiştir. Bu iki komutan geri döndüğünde, II. Şapur Surena'yı göndererek yine Armenia'nın küçük bir kısmını sunmuştur. Valens kabul etmeyerek savaş hazırlıklarına başlamıştır. Üç ordu ile birlikte, İskitlerden paralı asker de alınarak hazırlıkları tamamlamıştır. Bunun üzerine Surena komutanlara verilen toprakları geri almış ve Hiberia'da bulunan Roma garnizonlarına saldırmışlardır. Thrakia'nın Gothlar tarafından istila edildiği haberini alan Valens bu saldırılara karşılık verememiştir³⁴³. Bu sırada Antiochia'da bulunan Valens hızla harekete geçerek MS 30 Mayıs 378 tarihinde ordusu ile Constantinopolis'e ulaşmıştır. MS 9 Ağustos 378'de Hadrianapolis/Adrianapolis (Edirne) bölgesinde Gothlar ile savaşmışlardır. Bu savaştan ezici bir yenilgi ile ayrılmışlardır³⁴⁴.

On bin Roma askeri ve Valens savaş meydanında hayatını kaybetmiştir. Heraclius dönemine kadar ordusuna komuta eden son İmparator Valens'tir³⁴⁵. Valens, benzer şekilde İmparator Decius gibi savaş alanında ve düşman tarafından öldürülen ikinci imparatordur. İmparatorun cesedi hiçbir zaman bulunamamıştır. Ammianus'a göre Roma ordusu Cannae

³⁴⁰ Amm. Marc. XXX, II, 1-2; Rawlinson, 1875: 374-376; Curran, 2008: 93-94.

³⁴¹ Amm. Marc. XXX, II, 3.

³⁴² Amm. Marc. XXX, II, 3-5; Blockley, 1987: 227-228.

³⁴³ Amm. Marc. XXX, II, 5-8; Treadgold, 2001: 29.

³⁴⁴ Vasiliev, 1943: 107; Jones, 1964: 153-154; Ostrogorsky, 2006: 48; Faulkner, 2017: 313-314.

³⁴⁵ Mitchell, 2016: 126.

savaşından beri böyle büyük bir yenilgiye uğramamıştır³⁴⁶. Zira altı yüz yıl önce Cannae savaşında Hannibal büyük bir bozgun yaşatmıştır. Tarihinde ki ikinci büyük yenilgiyi alan Roma'nın böylelikle yenilmez şanı kaybolmuştur³⁴⁷. Valens'in ölümü ile hem Roma tahtında hem de Sasani tahtında değişiklikler olmuştur. Sasani tahtında yetmiş yıl hüküm süren II. Şapur da MS 379 yılında ölmüştür. II. Şapur, idealleri uğrunda sürekli savaş halinde olarak komşularına kendisini tanıtmıştır. Bununla kalmayıp atalarından miras aldığı davayı da herkese duyurmuştur. Ancak II. Şapur'dan sonra tahta çıkan üç halefi bu kadar başarılı olamamıştır. Halefler dört veya beş yıl kadar hüküm sürmüş ve II. Şapur gibi aktif olamamışlardır³⁴⁸. II. Şapur'un yerine Sasani tahtına II. Ardeşîr geçmiştir. II. Ardeşîr, II. Şapur'un kardeşidir ancak akrabası³⁴⁹ olduğuna dair iddialarda vardır. II. Ardeşîr MS 379-383 yılları arasında hüküm sürmüştür. Armenia'ya bir sefer düzenlemiş ve Roma ile karşı karşıya gelmiştir. Armenia, Roma'dan yardım istemiştir. Ancak her iki devlette iç sorunlar ile başa çıkmaya çalıştıkları için savaşa girmeye çekinmişlerdir. II. Ardeşîr'den sonra III. Şapur tahta çıkmıştır. MS 388 yılına kadar Sasani tahtında kalmıştır³⁵⁰.

4. 1. 6. I. Theodosius (MS 379-395)

I. Theodosius, MS 346 yılında İspanya'nın Cauca bölgesinde doğmuştur. Hanedan ile bir bağlantısı bulunmayan Theodosius MS 373-374 yılları arasında Moesa valiliği (Dux) yapmıştır. Bir süre Thrakia'da Roma süvari komutanlığı görevinde bulunmuştur. I. Valentian'ın MS 375 yılında ölmesi ile oğlu Gratianus İmparatorluğun Batı kısmında yönetimi ele almıştır. Valens ölünce, Gratianus MS 19 Ocak 379 tarihinde I. Theodosius'u Doğu'nun *Augustus* ilan etmiştir. Hristiyanlığa verdiği değer ve övgü sebebiyle büyük lakabı ile anılmıştır³⁵¹.

Yarım kalan sorunu çözmek üzere Gothlar ile savaşmıştır. Ancak istediğini elde edemeyince MS 382 yılında barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Gothların Roma'ya vassal hale gelmelerini kabul etmiştir. İmparatorluğu iki oğlu arasında Doğu ve Batı şeklinde yönetim olarak paylaşmıştır. Batı idaresini Honorius'a (MS 393-423), Doğu idaresini ise Arcadius'a (MS 395-408) takdim etmiştir. Arcadius'a on altı yaşında

³⁴⁶ Amm. Marc. XXXI, XIII, 12-13, 19; Zosimus, IV, 24, 2; Baker, 2013: 379; Mitchell, 2016: 126;

³⁴⁷ Baker, 2013: 379.

³⁴⁸ Rawlinson, 1875: 378.

³⁴⁹ Frye, 2006: 140-141.

³⁵⁰ Agathias, IV, 26, 1; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 78-79.

³⁵¹ Zosimus, IV, 24, 3-4; Akşit, 1970: 329-330; Tekin, 2018: 304-308.

MS 383 yılında *Augustus* unvanı verilmiştir³⁵². MS 383-388 yılları arasında hüküm süren Sasani İmparatoru III. Şapur döneminde Roma ve Sasani İmparatorlukları arasındaki Armenia meselesi yeniden gündeme gelmiştir. Hatta bu konu hakkında görüşmelerin II. Ardeşîr döneminde başladığına dair iddialar vardır³⁵³. MS 384 yılında III. Şapur'un tahta çıktığını bildirmek için Yazdan Friy Şapur isminde bir Sasani büyükelçisi Constantinopolis'e gelmiştir. Bu elçinin gelişi aynı zamanda üç yıl sürecek müzakerenin de başlangıcı olmuştur³⁵⁴. II. Şapur dönemindeki gelişmelerden dolayı aslında Armenia ve Hiberia vassal konumdadır. Nitekim Ağrı Dağı civarındaki küçük bir bölge Roma'ya kalırken, Sasaniler'e en büyük pay düşmüştür. III. Şapur Kafkas bölgesinden gelebilecek istilalara karşı Armenia'yı korumak ve Roma'ya karşı da resmi konumunu belirlemek istemiştir. Armenia'nın Roma topraklarına yakın küçük bir kısmı yine Roma imparatorluğu güvencesi altındadır³⁵⁵.

MS 383 ve 384 yıllarında I. Theodosius bölgeye bir ordu göndererek Armenia'da yetki alanlarını genişletmeye çalışmıştır. Buna rağmen iki taraf arasında savaş olmamıştır. İki İmparatorluk arasında Armenia sınırlarının yeniden düzenlenmesi için elçi heyetleri karşılıklı görüşmeler yapmıştır. Armenia'nın Roma'ya ait kısmını yöneten Kral Artashes'in (Artashes) III. Khosrov (Hosrow) tarafından kovulup, öldürülmesi üzerine *comes Armeniae* unvanı ile yeni bir kişi Roma tarafından tayin edilmiştir³⁵⁶.

Sasaniler'in Armenia tahtında ise III. Khosrov bulunmaktadır. III. Şapur kız kardeşini Khosrov ile evlendirip, Khosrov'u Armenia Kralı ilan etmiştir. Artashes'in ortadan kaldırılması ile Armenia hanedanı da yok edilmiştir. Böylelikle vassal niteliğinde Kralın ölmesi dolaylı yoldan Roma'nın lehine Armenia toprağı kazandırmıştır. Armenia'nın paylaşımı üzerine yapılan müzakereler MS 387 yılında yani III. Şapur'un saltanatının son dönemlerine doğru resmiyet kazanmış olmalıdır³⁵⁷. Bu antlaşma veya müzakereler hakkında fikir ayrılıkları vardır. İlk görüş Armenia'nın paylaşıldığı bu antlaşmanın MS 383-384 yapıldığını ancak uygulama kısmının MS 387 olduğunu

³⁵² Ostrogorsky, 2006: 48-50; Timoty, 2010: 89; Mitchell, 2016: 128-130; Faulkner, 2017: 316-317.

³⁵³ Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 70.

³⁵⁴ Stock, 1978: 171-176; Greatrex - Lieu, 2002: 16.

³⁵⁵ Rawlinson, 1875: 381; Frye, 2008: 138-142; Daryee, 2009: 20; Tezcan, 2014b: 156.

³⁵⁶ Rawlinson, 1875: 381; Frye, 2008: 138-142; Daryee, 2009: 20; Tezcan, 2014b: 156.

³⁵⁷ Grousset, 2005: 158-159; Frye, 2006: 141-142; Blockley, 2008a: 426.

savunmaktadır³⁵⁸. İkinci görüş ise Armenia'nın Roma ve Sasaniler arasında paylaşılmasını MS 389 yılına tarihlendirmektedir. MS 389 yılında IV. Behram döneminde, daha önce kararlaştırılmış paylaşım antlaşmasının yeniden onaylanması ihtimali de değerlendirilmektedir³⁵⁹. Bir diğer görüş ise müzakerelerin Valens ile II. Şapur döneminde MS 376 yılında başladığını ve on yıl sürdüğünü MS 386 yılında resmiyet kazandığını savunmaktadır³⁶⁰. Ancak genel olarak MS 387 yılı antlaşmanın yapıldığı ve uygulamaya konulduğu tarih olarak kabul edilmektedir. Çağdaş kaynaklarda MS 384 yılında yapıldığına dair doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır dolayısıyla MS 387 yılı antlaşma için doğru bir tarih olarak görülmektedir³⁶¹.

5. Yüzyılda yaşamış Ermeni Bizans Tarihçisi Pawstos'a göre, III. Şapur Xosrov (Khosrow) adında bir genç ile kız kardeşi Zruanduxt ile evlendirmiştir. Kalabalık bir ordu ve Zik adında bir naip ile Xosrov'u Armenia'ya kral olarak göndermiştir. Roma'nın desteklediği Arşak olanları görünce Roma sınırına Ekeleats bölgesine ilerlemiş bura Roma yardımcı birlikleri ile karşılaşmıştır. Xosrov ise Ararat bölgesindedir. Her iki tarafın, elçileri görüşmeler yapmış ve sonunda iki imparator barışa karar vermiştir³⁶². Buradan yola çıkarak antlaşma yapmaya iten sebepler ise şöyledir; daha önce bahsedildiği üzere Artashes, Khosrov tarafından yönetim alanından kovulmuştur. Artashes ise Akilisene'nin batısına çekilerek Roma'dan yardım istemiştir. I. Theodosius'un gönderdiği yardım birlikleri bölgeye ulaştığı zaman Khosrov Ararat bölgesi dâhil Armenia'nın büyük bir kısmını işgal etmiştir. Savaşmaya gerek duyulmadan ateşkes yapılmıştır. İki büyük İmparatorluk arasında bulunan zengin ve zayıf Armenia'yı paylaşmak daha uygun bulunmuştur. Ayrıca Theodosius iç dinamiklerde yaşadığı sorunlar nedeni ile savaştan kaçınmıştır. Böylelikle müzakere süreci başlamıştır³⁶³.

Yazdan Friy Şapur isimli büyükelçi önderliğinde ki Sasani heyeti, Constantinopolis'e ipek, değerli taşlar gibi hediyeler ile gelerek I. Theodosius'a takdim etmişlerdir. İmparatoru III. Şapur'un iktidarından haberdar etmişler ve barış görüşmelerini başlatmışlardır. III. Şapur'u barış yapmaya iten sebep ise II. Ardeşîr ile yaşadığı taht

³⁵⁸ Honigmann, 1970: 7; Grousset, 2005: 159; Frye, 2006: 141; Rubin, 2008: 641.

³⁵⁹ Stock, 1978: 181-182; Blockley, 1987: 222-230.

³⁶⁰ Bullough, 1963: 59.

³⁶¹ Greatrex - Lieu, 2002: 28; Dignas - Winter, 2007: 185; Isaac, 2008: 442.

³⁶² Pawstos, VI, I.

³⁶³ Stock, 1978: 176-169; Blockley, 1987: 229-230.

kavgası olmalıdır. I. Theodosius ise Sporacius ve Stilcho isimli diplomatları elçi olarak III. Şapur'a göndermiştir. Anlaşılan antlaşmanın olgunlaşması MS 387 yılını bulmuştur. MS 387 yılına kadar müzakere ile geçmiştir³⁶⁴. İki İmparatorluk arasında MS 387 yılında Akilisene (Ekeleats-Erzincan) ismi verilen antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma MS 591³⁶⁵ yılına kadar geçerliliğini korumuştur. Akilisene Antlaşması Armenia'yı siyasi açıdan Doğu ve Batı olarak ikiye bölmüştür. MS 387 yılından önce Büyük Armenia (Armenia Maior), Pers-Armenia olarak da bilinen bölge ile Küçük Armenia (Armenia Minor) , Roma Armeniası arasındaki ayrımı Euphrates yapmaktadır. Ancak antlaşmadan sonra iki bölge arasında ki sınır Nymphios (Batman Suyu) olmuştur³⁶⁶.

Theodosiopolis (Erzurum), Martyropolis (Silvan), Nisibis (Nusaybin) hattının batısında bulunan Sasani toprakları Roma'ya verilmiştir. Armenia'nın 1/5'ine denk gelen Akilisene merkezli Batı kısmının yöneticiliği Roma gözetiminde Kral III. Arşak (380-389)'a uygun görülmüştür. Roma'nın Armenia'da ki son kralı olan III. Arşak, dinî nedenler ile Roma İmparatorluğuna yakınlık duymuş ve himayesine girmiştir. Kralın ölmesi ile idare ettiği topraklar Roma'ya kalmıştır³⁶⁷. Roma idaresine kalan Armenia eyaletleri şöyledir; Derzene (Tercan), Keltzene ve Agilisen (Erzincan yöresi), Khorzane veya Khorzianene, Daranalis, Balabitene, Asthianene, Anzethene, Sophanene, Akilisene (Garin) ve Martyropolis sınır şehri konumundadır³⁶⁸.

Roma bu kazancın yanında İpek Yolu'nun kuzey-batıdaki güzergâhını kaybetmiştir. Theodosiopolis (Erzurum), Martyropolis (Silvan), Nisibis (Nusaybin) hattının doğu kısmı, Van gölü çevresi, Armenia topraklarının 4/5'ü Sasanilere takdim edilmiştir³⁶⁹. Takdim edilen bu bölge kaynaklarda PersArmenia ve Parskahaykh olarak adlandırılmıştır. PersArmenia, başkent Dvin / Dovin / Dabil merkezli olmak üzere Kral III. Khosrov'un (386-392) yönetimine bırakılmıştır. Sasani Kralı IV. Vahram, Khosrov'u tahttan indirerek kendi kardeşi, Vramşapuh / Vahram-Şapur'u (392-414) kral tayin etmiştir. Böylelikle Arşak hanedanı ortadan kaldırılmıştır. Görünen de her iki tarafta karlı çıkmıştır. Ancak en

³⁶⁴ Stock, 1978: 176-181; Blockley, 1987: 229-231; Blockley, 2008a: 426-427.

³⁶⁵ MS 391 yılında İmparator Mauricius (582-602) döneminde yeni bir antlaşma yapılmıştır. Antlaşma sonucu Bizans Armenia'da idari düzenlemelerde bulunmuştur. Hewsens, 1992: 18-19.

³⁶⁶ Procopius, *On Buildings*, III, 2, 1-3; Grosby, 1997: 22-24; Greatrex - Lieu, 2002: 28-30; Tezcan, 2014b: 164.

³⁶⁷ Procopius, *On Buildings*, III, 1, 1-29; Dignas - Winter, 2007: 185-186; Tezcan, 2014b: 164.

³⁶⁸ Honigsmann, 1970: 7; Grousset, 2005: 160; Dignas - Winter, 2007: 185-186.

³⁶⁹ Grousset, 2005: 160; Isaac, 2008: 442-443; Tezcan, 2014b: 164.

büyük pay Sasaniler'e düşmüştür³⁷⁰. Ayrıca Armenia'yı paylaşan Roma ve Sasaniler garnizonların mevcudiyetini sağlamak için Karadeniz de bulunan Abhazya, Cholcis, Lazistan gibi önemli stratejik ve ticari bölgeleri sömürmüşlerdir. Hiberia hâkimiyeti altında bulunan bu bölgeler yerel prensler tarafından muhafaza edilememiştir. MS 6. Yüzyılda Lazika'da güçlü bir hanedanın ortaya çıkmasına kadar bu durum değişmemiştir³⁷¹. Armenia paylaşımında olduğu gibi Hiberia'nın ve ek olarak Albania'nın büyük bir kısmı Sasaniler'e düşmüştür. Böylelikle Roma, Armenia'dan ufak bir pay alarak karlı çıkarken İpek yolunun Kuzeybatı güzergâhında bulunan ticaret bölgelerini kaybetmiştir³⁷². Roma ise kendi hissesine düşen Armenia bölgesini Armenia I. ve Armenia II.³⁷³ isminde iki eyalet haline getirilmiştir veya var olan eyaletlere eklenmiştir³⁷⁴.

III. Şapur beş yıllık saltanatının sonunda MS 388 yılında soylu devlet adamlarının suikastı sonucu öldürülmüştür. Şapur saray avlusuna çadır kurdurmuştur. Bu çadırın iplerinin suikastçılar tarafından kesilmesi ile çadır üzerine düşmüş ve hayatını kaybetmiştir³⁷⁵. III. Şapur'dan sonra halefi IV. Behram tahta çıkmıştır. MS 388-399 yılları arasında hüküm süren IV. Behram III. Şapur'un oğlu veya kardeşidir³⁷⁶. Roma ile Armenia topraklarının paylaşım meselesi bazı kaynaklara göre MS 390 yılında dolayısıyla IV. Behram döneminde gerçekleşmiştir. Bu meselenin tartışmaya açık olmasının yanında MS 392 yılında IV. Behram isyan eden Armenia Kralı Khosrov'u tahttan indirip kardeşi Behram Şapur'u Kral tayin ettiği kesindir³⁷⁷.

Roma'nın Armenia eyaletleri sorunsuz bir şekilde III. Arşak tarafından idare edilmiştir. Ancak antlaşmadan dört yıl sonra MS 390 yılında Armenia'nın Sasani Kralı Khosrov konumundan memnun kalmamış ve Roma ile iletişim kurmuştur. Theodosius başlarda Khosrov ile anlaşıp Armenia'nın bütününe sahip olmayı cazip bulmuştur. Buna rağmen Khosrov'un teklifini reddetmiş ve olası yeni bir savaşı engellemiştir. Khosrov, IV. Behram tarafından aşağılanarak tahtından kovulmuştur. Bu olaylar MS 390-392 yılları

³⁷⁰ Christensen, 1936: 248-249; Blockley, 1987: 231-134; Blockley, 2008a: 426-427; Daryee, 2009: 20; Tezcan, 2014b: 164.

³⁷¹ Lang, 2000: 520-521.

³⁷² Tezcan, 2014a: 108.

³⁷³ Diocletianus ve Constantin döneminden itibaren Armenia Minor'da Armenia I. ve II. şeklinde iki eyalet bulunmaktadır. Armenia Maior ise genellikle Roma-Sasani çatışmalarının nedeni olan bölgedir. Dignas - Winter, 2007: 176.

³⁷⁴ Kaçar, 2012: 165.

³⁷⁵ Pourshariati, 2008, 57.

³⁷⁶ Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 80.

³⁷⁷ Christensen, 1936: 248-249; Daryee, 2009, 20; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 80.

arasında gerçekleşmiştir³⁷⁸. Eserinde ayrıntılı bir Armenia tarihi işleyen Grousset ise Khosrov'un Constantinopolis'e gittiğini, I. Theodosius'un oğlu Arcadius ile görüşüğünü bildirmektedir. Arcadius'a Armenia eyaletlerini Roma'ya bağlı bir şekilde yönetmeyi teklif etmiştir. Ancak istediğini elde edemedi geri dönmüştür. Döndüğünde ise IV. Behram tarafından tahtından indirilmiştir³⁷⁹. Her iki görüşte doğru olarak görülmektedir. I. Theodosius MS 395 yılında hayatını kaybetmiştir. Arcadius *Augustus* unvanına sahip olsa da babasının ölümü ile Doğunun İmparatoru ilan edilmiştir. MS 395-408 yılları arasında hüküm sürmüştür. Muhtemelen Khosrov'un Constantinopolis'e geldiği yıllarda I. Theodosius, Eugenius meselesi ile uğraşmaktadır³⁸⁰.

MS 392 yılında II. Valentinianus'un ölmesi ile Eugenius *Augustus* ilan edilmiştir. Theodosius, Eugenius'un imparatorluğunu tanımamıştır. MS 393 yılında Oğlu Honorius'u imparator ilan etmiştir³⁸¹. En son MS 394 yılında Constantinopolis'ten ayrılarak Batı'ya sefere çıkmıştır. Frigidius Nehri savaşında Eugenius'u bozguna uğratmıştır. Roma ordusunda bulunan on bin Goth asker bu savaşta ölmüştür. Goth askerlerinin bu şekilde ölmesi, I. Theodosius ve oğlu Honorius tarafından gerektiği gibi ödüllendirilmemeleri on beş yıl içerisinde yeniden gündeme gelecek Goth savaşlarına sebep olmuştur. Eugenius ile savaşı bitiren İmparator I. Theodosius Milano'ya dönmüş ve MS 17 Ocak 395 yılında ölmüştür³⁸².

MS 375 ve 395 yılı Roma için yıkılışa giden süreci hızlandıran tarihler olmuştur. MS 375 yılında İmparator Valens ve II. Valentinianus, Gratianus dönemine denk gelen kavimler göçü gerçekleşmiştir. Hunlar MS 374-375 yıllarında yeni yurtlar bulmak amacıyla Balamir liderliğinde Batıya göç etmeye başlamışlardır. Hunlar İtil Nehri'ni aşarak Avrupa'ya adım atmışlardır. Goth, Alan gibi kavimlerde göç hareketine katılmışlardır. Saksonlar Britanya'yı, Alamanlar, Ren ve Neckar nehirlerine saldırmıştır³⁸³. Sarmatlar ve Gothlar ile Tuna bölgesini istila etmişlerdir. Özellikle Gothlar Thrakia'da büyük tahribata yol açmışlar İmparator Valens ise Gothlar ile savaşırken ölmüştür. I. Theodosius ise savaşarak bir yere varamayacağını anlamış MS 382 yılında Gothlar ile

³⁷⁸ Rawlinson, 1875: 384- 385.

³⁷⁹ Grousset, 2005: 164-165.

³⁸⁰ Mitchell, 2016: 133-134.

³⁸¹ Akşit, 1970: 333.

³⁸² Curran, 2008: 109-110; Mitchell, 2016: 133-134; Faulkner, 2017: 317-319.

³⁸³ Çapan - Güvenç, 2017: 633-635.

antlaşma yoluna gitmiştir. Bu dönemde Roma Doğu'da Sasaniler ile mücadele ederken kuzey ve batı sınırlarında Kavimler göçünün getirileriyle uğraşmıştır. Doğu'da Sasanilere karşı yapılan savaşlar Batı kısmını ekonomik ve askeri alanda sıkıntıya sürüklemiştir. Bunun yanında Batı'da din kargaşası, iç karışıklıklar devam etmektedir. Birçok cephede mücadele eden İmparatorluk bölünmeyi engelleyememiştir³⁸⁴. I. Theodosius ölmeden kısa süre önce MS 393 yılında oğlu Honorius'u Roma'nın Batı İmparatoru ilan etmiştir. Diğer oğlu Arcadius'a ise MS 383 yılında *Augustus* unvanını vermiştir. MS 395 yılında hayatını kaybetmesi ile Arcadius Doğu Roma imparatoru olmuştur³⁸⁵.

I. Theodosius bu taksimatı yaparken şüphesiz devletin bütünlüğü fikrini terk etmemiştir. Daha önce Diocletianus döneminde uygulanan Tetrarşi sistemine benzer şekilde bir düzeni benimsemiştir. Onun saltanat döneminde parçalanmayan imparatorluk onun ölümü ile MS 395 yılında resmen Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüştür. Daha önce de uygulanan sistem İmparatorluğu ikiye bölmezken, muhtemelen imparatorların zayıflığı ve başa çıkılmaya çalışılan problemlerden dolayı birlikte hareket edilememesidir³⁸⁶. Arcadius Constantinopolis'te Rufinus, Honorius, Mediolanum'da Stilicho isminde devlet adamlarının gözetiminde bulunmaktadır. Genç ve tecrübesiz olmaları onları bu devlet adamlarının etkisinde bırakmıştır³⁸⁷. Arcadius, MS 395-398 yıllarında Alaric liderliğinde Thrakia, Makedonia ve Yunanistan'da isyan eden Gothları kontrol altına almaya çalışmıştır. Sasani İmparatoru IV. Behram bu süreçte barış yanlısı olmuştur³⁸⁸.

Diğer yandan MS 395-397 yılları arasında büyük bir Hun istilasası başlamıştır. Armenia, Kappadokia, Syria ve Mezopotamya'nın Sasani hâkimiyeti altında ki bölgeleri bu istiladan etkilenmişlerdir. Hunların Edessa ve Antiochia'ya kadar ilerlemeleri Sasanileri endişelendirmiştir. Aynı zaman da Roma içinde bir tehlike haline gelmiştir³⁸⁹. I.Theodosius Batı'da Egenius ile mücadele etmek için Doğu ordularını geri çekmiştir³⁹⁰. Ancak IV. Behram Kuzey Mezopotamya ve Syria'ya da Hun istilalarını durdurmayı başarmıştır³⁹¹. IV. Behram MS 399 yılında isyan eden ordu tarafından öldürülmüştür.

³⁸⁴ Gibbon, 1987: 494-495; Ostrogorsky, 1999: 46-50; Çapan - Güvenç, 2017: 633-636.

³⁸⁵ Tekin, 2018: 307-306.

³⁸⁶ Ostrogorsky, 1999: 50.

³⁸⁷ Blockley, 2008b: 113-115.

³⁸⁸ Treadgold, 2001: 31-32; Blockley, 2008a: 429-430.

³⁸⁹ Isaac, 2008: 442-443.

³⁹⁰ Greatrex - Lieu, 2002: 17.

³⁹¹ Daryee, 2009: 20.

Sasani kralı IV. Behram'ın on bir yıllık saltanatından sonra yerine oğlu I. Yazdigird geçmiştir. Yazdigird MS 399-420 yılları arasında hüküm sürmüştür. Saltanat döneminde iyi ahlaklı, hoşgörülü ve barış yanlısı olmuştur. Bastırdığı sikkelerde kendisini ramişt-rest (Barışçı) olarak tanıtmıştır. Genel olarak Roma'ya karşıda savaşçı bir tutumu olmamıştır. Buna rağmen Arcadius ve Honorius'un sorumsuz tavırları ve Gothlar ile meşgul olmalarından yararlanıp Euphrates sınırını aşmış, Roma'nın Doğu eyaletlerinde küçük bir istila hareketinde bulunmuştur³⁹². Bu istila iki taraf arasında savaşa dönüşmemiş ve dostluklarına zarar vermemiştir. I. Yazdigird iyi niyet ve dostane duygularının kanıtı olarak Hunların MS 395-396 yıllarında istila ettiği Doğu eyaletlerinden esir alınan Roma vatandaşlarını kurtarmış ve özgür bırakmıştır³⁹³.

Roma-Sasani dostluğunu pekiştiren bir diğer gelişme Martyropolis piskoposu olan Marutha'nın I. Yazdigird'i ziyaret etmesidir. Marutha bu ziyaret sırasında I. Yazdigird'den II. Şapur döneminde zalimce şehit edilenlerin ceset kalıntılarını istemiştir. Bu isteği memnuniyet ile kabul edilmiş, sınır şehri olacak Martyropolis'e şehit kalıntıları getirilmiştir³⁹⁴.

MS 408 yılında bu dostluk meyvelerini vermiştir. Nitekim Doğu Roma İmparatoru Arcadius ölmeden kısa süre önce henüz bebek olan oğlu II. Theodosius'un haleflliğini ve hakkını korumasını istemiştir. Kendisi öldükten sonra oğlunun tecrübesizliğinden yararlanan devlet adamlarının devleti daha kötü bir duruma itmesinden korkmuştur. Kardeşi Honorius'tan beklentisi kalmamıştır. Bir vasiyetname hazırlayarak hem II. Theodosius'u imparator ilan etmiştir hem de dostu Yazdigird'den yardım istemiştir³⁹⁵. Yazdigird bu vasiyetnameyi teslim alınca Arcadius'un isteğini yerine getirmiş ve tehditkâr bir mektup ile Constantinopolis'e haber göndermiştir³⁹⁶. Antiochus isminde bir eğitmen hem bu mektubu Constantinopolis'e ulaştırmış hem de bebek olan II. Theodosius'un sorumluluğunu üstlenmiştir³⁹⁷. Buna göre I. Yazdigird mektubunlar şunları ifade etmiştir:

³⁹² Rawlinson, 1875: 185-187; Blockley, 2008a: 426-428; Tekin, 2018: 307-308; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 81.

³⁹³ Blockley, 2008a: 426-27.

³⁹⁴ Greatrex - Lieu, 2002: 31; Frye, 2006: 143.

³⁹⁵ Procopius, *History of the Wars*, I, 2, 1-10; Frye, 2006: 144; Dignas - Winter, 2007: 96.

³⁹⁶ Procopius, *History of the Wars*, I, 2, 1-10.

³⁹⁷ Procopius, *History of the Wars*, I, 2, 1-10; Theophanes, AM 5900; Rawlinson, 1875: 387.

“Arcadius öldüğünden ve beni çocuğunun koruyucusu atadığından beri koruyucum, yerimi alacak adamı gönderdim. Hiç kimse çocuğa karşı bir komplo kurmaya kalkışmasın ki, Romalılara karşı amansız bir savaş başlatmayayım³⁹⁸”.

Arcadius’un oğlu için endişe duyması yersiz değildir. Roma İmparatorluğu, imparatora yakın devlet adamları ve generaller tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Yönetme erkinde yetersizlik, idare içerisinde usulsüzlük ve adaletsizlik ile devletin temel yapısı sarsılmıştır³⁹⁹. Roma ve Sasani İmparatorluklarının 4. yüzyılın sonu 5. yüzyılın ilk dönemlerinde yakaladığı dostluk, eşitlik ve uyum MS 421 yılına kadar devam etmiştir. MS 421 yılında Hristiyanları koruma meselesiyle yeni bir savaş gündeme getirmişlerdir⁴⁰⁰.

I. Yazdigird’den sonra yerine oğlu V. Behram Gur, MS 420 yılında tahta çıkmıştır. Bu dönemde Sasani coğrafyasında bulunan Hristiyanlar, devlet adamları ile ters düşmüş, Zerdüşť ayinlerine saygı göstermemişlerdir⁴⁰¹. Bunun sonucunda Behram Hristiyanlara baskı uygulamış ve Hristiyanlar Bizans’a sığınmıştır. Behram II. Theodosius’a elçi göndererek Hristiyanların iadesini istemiştir. II. Theodosius’un bu isteği reddetmesi ile MS 421 yılında ilişkiler savaş halini almıştır. Sasaniler Nisibis’i kuşatmışlardır. Bizans bu saldırılara karşılık vermiş ancak yapılan savaşın galibi olmayacağı anlaşılarak barış yapılmıştır⁴⁰².

Bu antlaşmaya göre, iki İmparatorluk karşılıklı olarak sınırları taciz etmeyecek, ülkelerinde bulunan ve farklı dinlere mensup vatandaşlara hoşgörü olacaktır. Bizans Kafkas bölgesinde ticaret yapmak için Sasanilere vergi ödeyecektir. Behram’ın ölmesi ile yerine II. Yazdigird (MS 438-457) geçmiştir. II. Theodosius yapılan antlaşmaya uymayarak Nisibis’i kuşatmıştır. Ancak Nisibis’i ele geçirememesi üzerine yeniden barış yapılmıştır. MS 441/442 yılında yapılan antlaşma ile karşılıklı olarak sınırda tahkimat yaptırmak yasaklanmıştır⁴⁰³. MS 484-489 yılları arasında Nasturî mezhebinin gelişmesi Roma-Sasani ilişkilerini başka bir boyuta taşımıştır. Bizans baskısından kaçan Nasturîler Nisibis’e ve Sasanilere sığınmıştır⁴⁰⁴. Diğer yandan MS 476 yılında Batı Roma

³⁹⁸ Theophanes, AM 5900.

³⁹⁹ Jones, 1964: 173; Mitchell, 2016: 150-151.

⁴⁰⁰ Kaçar, 2012: 165-167.

⁴⁰¹ Mitchell, 2016: 184.

⁴⁰² Greatrex-Lieu, 2002: 38-42.

⁴⁰³ Bahadır, 2011: 713.

⁴⁰⁴ Treadgold, 2001: 34

İmparatorluğu yıkılmıştır. Ostrogot, Vizigot, Frank gibi kavimler İmparatorluğun topraklarında kendi krallıklarını oluşturmuşlardır⁴⁰⁵. Doğu Roma ise Sasaniler ile mücadele etmeye devam etmiştir. Sasani İmparatoru I. Kavad'ın saltanat (MS 488) döneminde Bizans, Sasanilerin Nisibis bölgesinden çekilmelerini istemiştir. Uzlaşma sağlanamamış, MS 502 yılında Kavad Eftalitler ile ittifak kurarak Theodosiopolis ve Amida'yı ele geçirmiştir⁴⁰⁶. Bizans Amida'yı kuşatmış fakat başarılı olamayınca MS 506 yılında barış yapılmıştır. Iustinus döneminde belirlenen haracın ödenmemesi yeni bir savaşa sebep olmuştur. Sasaniler Karadeniz'de bulunan Lazika bölgesinde çıkan isyanı bastırmak ile meşgulken Bizans Armenia'ya saldırmıştır. Her iki taraf da savaşımayı göze alamayarak MS 525 yılında barış yapmışlardır. Yaklaşık beş yıl sonra, MS 530'da Iustinianus Nisibis'i kuşatmıştır⁴⁰⁷.

Iustinianus'un, MS 531 yılında Kavad'a yenilmesi üzerine barış yapmaya mecbur kalmışlardır. MS 502-532 yılları arasında 30 yıldır devam eden savaş I. Hüsrev Anuşirvan döneminde "Ebedi Barış" ile sona ermiştir. Ebedi barış olarak nitelendirilmesinin sebebi bu antlaşmaya zaman biçilmemiştir. Savaşmaktan yorgun düşen iki tarafta barışın muhafazasını istemişlerdir. Ancak bu barış sekiz yıl sonra bozulmuştur. Bizans Sasanilere haraç ödeyecek, Sasani sınırında bulunan bölgeleri ise tahliye edecektir. İki İmparatorluk karşılıklı olarak sınırlara saldırıda bulunmayacak aksine birbirlerine mali ve askeri yardımlar ile destekleyecektir. Bunun yanında Sasaniler, Roma'ya Lazika bölgesinde bulunan kaleleri vermiştir. Esirler karşılıklı olarak değiştirilecektir⁴⁰⁸.

I. Hüsrev, bir süre sonra Bizans'ın Armenia ve Hiberia ile ilgilenmesini tehlike olarak görmüş, MS 538 yılında Antiocheia'yı ele geçirmiştir. Bizans ise savaşıacak güçte olmayıp barış teklif etmiştir. Yapılan barışa göre, zarar gören bölgelerin zararını Bizans ödeyecektir. Ancak Hüsrev antlaşmaya uymayarak işgale devam etmiş MS 545 yılında Edessa'yı ele geçirmiştir. Bu sırada Lazika bölgesinde üstünlük mücadelesi devam etmektedir⁴⁰⁹. Nihayet MS 562 yılında 50 yıl sürecek bir barış yapılmıştır. Iustinianus ve Hüsrev arasında yapılan bu barışa göre, sınırda tahkimat yasağı yinelenmiş, Lazika bölgesi

⁴⁰⁵ Çapan-Güvenç, 2017: 637.

⁴⁰⁶ Cihan, 2015: 98-99.

⁴⁰⁷ Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 102-104.

⁴⁰⁸ Bilgiç Kavak, 2020: 581-591.

⁴⁰⁹ Bahadır, 2011: 713; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 112-114.

Bizans'a bırakılmıştır⁴¹⁰. Ardından MS 557 yılında Sasaniler, Göktürkler ile işbirliği yaparak Eftalitler'i ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde Hüsrev, Yemen ile temasta bulunarak bölgeye nüfuz etmiştir. Deniz ticareti yolları üzerinde bulunan Yemen, Bizans'ın da dikkatini çekmiş ve yeni bir savaşa yöneltmiştir. Bunun üzerine II. Iustinus MS 571'de Armenia'yı Sasanilere karşı kışkırtmıştır⁴¹¹. MS 568 yılında Iustinus Göktürkler ile ittifak kurarak, ipek ticaretini Kuzey Hazar bölgesinden geliştirmeyi hedeflemiştir⁴¹². Ardından MS 572 yılında Iustinus Nisibis'i kuşatmıştır. Hüsrev hemen harekete geçerek Nisibis'i, Antiocheia ve Dara (Mardin/Oğuz)'yı işgal etmiştir. Sonuçta, bir yıllığına barış yapılmış Hüsrev'in Armenia'ya saldırması ile tekrar bozulmuştur (MS 575). Armenia'dan sonra Kappadokia, Melitene, Sebastia (Sivas)'yı işgal etmiştir. Bizans orduda bulunan Sakalar sayesinde bir zafer kazanmış olsa da savaşı büyütmeyerek barış yapmaya razı olmuştur. Buna göre, uğruna yıllarca savaş yapılan Armenia ve Hiberia bölgesi Sasanilere bırakılmıştır. Karşılığında Sasaniler, Dara'yı teslim etmişlerdir⁴¹³.

MS 579 yılında Hüsrev'in ölmesi ile yerine geçen IV. Hürmüz antlaşmayı geçersiz kılarak MS 580 yılında Bizans'a savaş ilan etmiştir. Mezopotamya'yı işgal eden Sasani ordularına karşılık Bizans, İmparator Maurice liderliğinde Media, Mezopotamya ve Nisibis'i yağmalamıştır (MS 580-585). Bu savaşlar MS 589 yılına kadar devam etmiştir. MS 589 yılında Sasani ordusu Nisibis civarında ağır bir yenilgiye uğramıştır. MS 591 yılında imparator Maurice'nin yardımı ile II. Hüsrev'in tahta çıkmasından sonra barış yapılmıştır. Nisibis bölgesi hariç Bizans'ın istediği yerler olan Martyropolis, Dara, Armenia Sasaniler tarafından takdim edilmiştir⁴¹⁴.

MS 602 yılında Maurice'nin ölmesi ile dengeler değişmiştir. Maurice'nin ölmesi ile yerine geçen Phocas Sasaniler tarafından tanınmamıştır. MS 604'de başlayan savaşlar yaklaşık 20 yıl sürmüştür⁴¹⁵. Sasaniler Armenia'yı kendilerine bağımlı hale getirerek ve Bizans'ın Mezopotamya da bulunan kalelerinden başlayarak Mısır, Filistin, Kilikia, Küçük Asya'dan Constantinopolis önlerine kadar işgal etmişlerdir. Bizans halkı, devletin ülkeyi savunamayışına isyan etmiştir. MS 610 yılında Phocas'ın imparatorluğunu tanımayan

⁴¹⁰ Greatrex-Lieu, 2002: 131-133.

⁴¹¹ Garthwaite, 2016: 99-100; Ball, 2018: 214-215.

⁴¹² Tezcan, 2014: 113-114.

⁴¹³ Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 114-120.

⁴¹⁴ Mitchell, 2016: 596-598; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 140-144.

⁴¹⁵ Garthwaite, 2016: 102-103.

asilerin lideri Heraclius, Phocas'ı öldürerek tahta çıkmıştır⁴¹⁶. MS 623 yılında Heraclius bu istilaya karşılık vermiştir. Armenia'dan başlayarak Mezopotamya ve Küçük Asya'yı kontrol altına almıştır. Hatta Heraclius Hüsrev'in ikamet ettiği Destegerd'i ve hazinesini ele geçirmiştir (MS 627). MS 628 yılında Sasani İmparatoru II. Kavad ile antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre, Sasanilerin işgal ettiği Mısır, Syria, Filistin Bizans'a verilmiştir. İki imparatorluk arasında ki sınır da savaş öncesi haline dönüşmüştür. Bu savaşlardan sonra eski gücüne ulaşamayan Sasaniler Arap istilaları ile yıkılış sürecine girmişlerdir⁴¹⁷.

4. 2. Ekonomik, Dinî İlişkiler ve Kültür - Sanat Etkileşimi

4. 2. 1. Ekonomik İlişkiler

Persler, ticareti geliştirmek ve ülke toprakları arasında iletişimi sağlamak amacıyla İmparatorluk topraklarını birbirine veya doğrudan merkeze bağlayan çeşitli Kral Yolları yaptırıp, mevcut olan yolları ise onarıp genişletmişlerdir. Bu ticari ağ, genel çerçevede Küçük Asya, Orta Asya, Mezopotamya, Mısır ile sınırlıdır. Ticareti yapılan mallar ise işlenmiş kıymetli taşlar ve madenler, kumaşlar, baharatlar vb. malzemelerden oluşmaktadır. Parth İmparatorluğu döneminde ticaret geniş bir alana yayılmıştır. Persler'in oluşturduğu güzergâhları kullanmaya devam etmişlerdir⁴¹⁸.

Parthlar, Persler'den farklı olarak Çin ile temas kurmuşlardır. Parth - Çin tanışması MÖ 2. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Han sülalesinden İmparator Wu (MÖ 140-187), MÖ 138 yılında Parth İmparatoru Mithridates'e askeri ve ticari meselelerde ittifak kurmak üzere elçi göndermiştir. Karşılıklı müzakere ve ziyaretlerden sonra antlaşmaya varılmıştır⁴¹⁹. Buna göre İmparator Wu, Mithridates'ten askerleri için eğitim talep ederken buna karşılık, Çin - Orta Asya - İran güzergâhında İpek Yolu ticaret ağını açmıştır. Mithridates, Çin'i Küçük Asya ve Akdeniz'e bağlayan bu hattın güvenliği için kuzeybatı sınırında bulunan Armenia Krallığını hâkimiyet altına almıştır. Ardından diğer Küçük Asya Krallıkları ile iletişim kurmaya çalışmıştır. Ancak bir yıl sonra Armenia hem

⁴¹⁶ Mitchell, 2016: 612-613; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 147-150.

⁴¹⁷ Cihan, 2011: 715-719.

⁴¹⁸ Tezcan, 2014a, 99; Memiş, 2018: 84-85, 97-101, 159-160.

⁴¹⁹ Yılmaz, 2017: 672-673; Memiş, 2018: 160.

Roma'nın dikkatine takılmış hem de Roma ve Parthlar arasında bir antlaşma yapılmıştır⁴²⁰. Roma ise Parth-Çin ticari ilişkilerine dâhil olarak ipek üzerine yoğun talepte bulunmuştur. Roma'nın İpek ile tanışması MÖ 53 yılında Crassus'un Parth seferinde gerçekleşmiştir. Roma *lejyonları* Carrhae'de savaş alanında altın işlemeli ipek Parth bayraklarını görüp yaşadıkları şaşkınlık ile paniğe kapılmışlardır. Roma bu ağır yenilgiden sonra Parthlar ile gerçekleşecek savaşlarda ipek ve İpek Yolunu yakından tanıma fırsatı bulmuştur⁴²¹.

MÖ 46 yılına gelindiğinde Roma İmparatorluğu ipek ürünlerini aktif şekilde satın almaya başlamıştır. Ancak Parth İmparatorluğu üzerinden satın alınması pahalıya mâl olmuştur. MÖ 30 yılında Mısır'ın hâkimiyet sınırlarına alınmasıyla Doğu'da farklı ticaret yolları aramaya başlamışlardır. Mısır ve Syria işgali ile Kızıl Deniz üzerinden deniz ticareti tasarlsa da istenilen sonucu vermemiştir⁴²². MS 97 yılında Çin Kuşanlar ile yaşadığı sorunlardan dolayı Roma'ya elçi göndererek doğrudan bir temasta bulunmuştur. MS 166 yılında ise bir Roma elçisi Çin'i ziyaret etmiştir. Bu temaslar kalıcı olmamış, Roma İpek Yolunda doğrudan ticaret yapamamıştır⁴²³.

Roma tarafından Mezopotamya çevresinde küçük tüccar devletler olan Nebati Krallığı, Edessa ve Palmyra Krallığı⁴²⁴ ele geçirilmiştir. Nitekim Sasani İmparatoru I. Ardeşir de, İpek Yolu güzergâhında bulunan, aynı zamanda karakol niteliğinde ki Hatra/Harta Kalesini ve Euphrates kıyısında kervan şehri, Roma kolonisi olan Dura Europos'u (Salihye) alarak Roma ticaretine ağır bir darbe indirmiştir⁴²⁵. İpek Yolu ticaretini kontrol altına alma isteği Roma-Sasani savaşlarının temel sebeplerinden bir tanesidir. İki İmparatorluğun Armenia ve Hiberia üzerinde ki çıkar çatışmaları bu bölgelerin İpek Yolu'nun kuzeybatı güzergâhını oluşturmamasından kaynaklanmaktadır⁴²⁶. Ayrıca Roma, Parthlar sayesinde fark ettiği ipek kumaşın kullanım alanlarını arttırmıştır.

⁴²⁰ Memiş, 2018: 130-132.

⁴²¹ Uhlig, 2000: 110; Tezcan, 2014a, 98; Yılmaz, 2017: 675.

⁴²² Tezcan, 2014a, 99.

⁴²³ Uhlig, 2000: 118; Tezcan, 2014a: 101-102.

⁴²⁴ MS 212-260 yılları arasında Roma kolonisidir. MS 272 yılında Aurelianus tarafından bağımlı Krallık statüsüne son verilerek ele geçirilmiştir. İpek Yolu güzergâhında tüm tüccarların buluşma yeri ve mal deposudur. Roma – Palmyra savaşlarından sonra ticaretteki önemi azalmıştır. Farklı güzergâhlar keşfedilmiş, yerli tüccarların birçoğu göç etmiştir. Ancak küçük bir konaklama ve mal aktarma merkezi olarak faaliyetlere devam edilmiştir. Uhlig, 2000: 362-367.

⁴²⁵ Gates-Gates, 1984: 166; Frye, 2008: 472; Tezcan, 2014a; 106; Zerrinkub-Zerrinkub, 2019: 40-41.

⁴²⁶ Zerrinkub-Zerrinkub, 2019: 40.

Ancak İpek Yolu ticaretinde Parth-Sasani engellemesi⁴²⁷ ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla altın ile eş değer pahalılıkta olduğundan başlangıçta ipek iplik ve şeritler satın alınarak kıyafetler süslenmiştir. Zamanla kullanım alanı artmış Roma'nın zengin kesiminin ihtişamı haline gelmiştir. *Murex* ismi verilen bir böcekten elde edilen erguvan rengi ipek ile birleşip Roma soylularının sembol kıyafeti haline gelmiştir⁴²⁸. MS 1. yüzyılda *Senatus* ipek kullanımı hakkında bazı yasaklar ilan etmiş, ancak dikkate alınmamıştır. Roma halkının, Caligula ve Elagabalus gibi imparatorların ipek düşkünlüğü devleti mali açıdan zarara uğratmıştır⁴²⁹. Roma için olumlu ve olumsuz pek çok etkisi olan İpek Yolu, Asya ile Avrupa arasında yaklaşık 8000 km'lik bir ticaret ağıdır. Karadan ve Denizden olmak üzere iki farklı ağı bulunmaktadır⁴³⁰.

Birçok güzergâhı bulunmasına rağmen Kuzey ve Güney şeklinde iki ana güzergâha ayrılmaktadır. Kuzey yolu: Changan, Anxi, Urumçi, Almaata, Hoten, Kaşgar, Semerkant, Merv, Kabil, Tahran, Bağdat, Halep, Şam yolu ile Küçük Asya kentlerine ulaşmaktadır. Rusya, Hindistan, Arap Yarımadası, Afrika ve Avrupa'ya uzanan alternatif ağlarda bulunmaktadır. Güney yolu: Dunhuang, Baş Kurgan, Çarkılık (Charqiliq), Wash Shahari, Çerçen, Endere Langar, Niya (Niya Bazar), Keriya (Yudian), Chira Bazar, Hotan, Guma Bazar, Yarkent'ten Kaşgar'a ulaşmaktadır. Kaşgar, Semerkant, Buhara, Belh, Merv üzerinden devam ederek Bakü'ye buradan da Karadeniz'e bağlanmaktadır⁴³¹.

Kuzey ve Güney yolu Kaşgar'dan sonra Pamir yakınlarında birleşmiştir. Sasani ve Roma topraklarından geçen güzergâh ise şöyledir; Pamir'den, Baktria, Belh, Şahrud, Tahran, Hemedan, Ctesiphon yolu ile Palmyra'ya bağlanmaktadır. Palmyra'dan kervanlara yüklenen mallar Attaleia'ya (Antalya), ardından Roma limanı Ostia'ya, İskenderiye'ye ve diğer Roma limanlarına gönderilmektedir⁴³². Buna göre, İpek Yolu Çin'den başlayarak İran üzerinden Küçük Asya, Mezopotamya, Karadeniz ve Akdeniz'e bağlanmaktadır. İpek Yolu ticaretinde satın alınan veya mübadele edilen tek ürün ipek değildir. Değerli taşlar, aromatikler, baharatlar, çelik, kürk, fildişi, keten kumaş gibi malzemeler ithal edilmiştir. Çin'e ise, Parth meyvesi olarak bilinen şeftali, kayısı ve nar, ayıfındığı, şarap, kaba yonca,

⁴²⁷ Romalı tüccarların, Parth ve Sasaniler ile barış zamanında düşük gümrük vergisi vererek ticaret yapmışlardır. Ancak savaş zamanında verginin artması, zaman zaman ticaretin kesilmesi Roma ticaretini sekteye uğratmıştır. Dignas-Winter, 2007: 200.

⁴²⁸ Uhlig, 2000: 109-117.

⁴²⁹ Uhlig, 2000: 109-117.

⁴³⁰ Chegini-Nikitin, 1999: 43; Yılmaz, 2017: 675.

⁴³¹ Yılmaz, 2017: 675- 678.

⁴³² Uhlig, 2000: 80-81.

çeşitli ilaçlar ve Nisa atı ihraç edilmiştir⁴³³. Sasaniler ise şüphesiz bu ticaret ağının kavşağında bulunarak büyük bir gelir elde etmektedir. Roma'nın bahsedilen ürünlere ulaşmak, Çin ve Hindistan ile ticaret yapabilmek için kullanacağı tek kara ticaret güzergâhı Sasani topraklarından geçmektedir. Dahası Romalı tüccarlar bu ticaret esnasında Euphrates ve Tigris boyunca Sasaniler'e gümrük vergisi ödemişlerdir. Barış zamanı normal seyreden gümrük vergisi savaş zamanı arttırılmış, hatta ticaret kesilmiştir⁴³⁴. Sasanilerin düşmanca tavırları, Roma'yı Doğu sınırını ve ticaretini korumaya yönelik politika üretmeye sevk etmiştir. Aslında Roma, erken dönemlerden beri Syria üzerinden Uzak Doğu (Hindistan) ile ticari münasebetler kurmuştur. Ancak Palmyra, Hatra ve Dura Europos'un kaybedilmesinden sonra bu ticaret önemini yitirmiştir. Tüccarlar bölgeyi terk etmiştir. İpek Yolu ticaretinde mal deposu olarak kullanılan Antiocheia ve MS 298 tarihli Nisibis antlaşması ile mal değişim merkezi olan Nisibis Roma'nın Doğu eyaleti sınırları içerisinde ticaret bakımından önemli şehirleridir⁴³⁵.

MS 298 yılında Tigris civarında Nisibis, MS 408/409 yılında Euphrates üzerindeki Callinicum (Rakka) ve Araxes (Aras Nehri) üzerinde ki Artaxata (Artaşat) İpek Yolu ticareti için belirlenmiş mal değişim merkezleri olmuştur. Bu değişim merkezleri yasa ile sabitlenmiş, başka bölgelerde mal mübadelesi yapmak yasaklanmıştır. Böylelikle iki imparatorluk ticaretin belirlenen bölgede yapılmasını sağlayarak, ortak sınırı ve ticareti korumuşlardır⁴³⁶. MS 422 yılında V. Behram Gur ve II. Theodosius iki imparatorluğun belirlenen sınırlarda ticaret yapacağını bir ferman ile tekrar ilan etmişlerdir. Son olarak MS 562 yılında I. Iustinian ve I. Hüsrev Anuşirvan ticaret ve ekonomik kararlar içeren bir antlaşma imzalamışlardır. MS 298 ve MS 408/409 yılında belirlenen ticaret sınırları aynı şekilde kabul edilmiştir⁴³⁷.

Bu antlaşma MS 7. yüzyılın başlarına kadar geçerliliğini korumuş, ticaret ilişkileri bu çizgide devam etmiştir. Bu süreç içerisinde genelde barış hali hâkim olsa da iki imparatorluk arasında İpek Yolundan farklı olarak Arabistan'dan geçen ticaret yolları üzerinde rekabet devam etmiştir⁴³⁸. Eftalitler'in (Akhun) zayıflaması ile MS 552 yılında I. Göktürk devleti kurulmuştur. İpek ticaretinde mahir olan Soğdlu tüccarların ipek ticareti

⁴³³ Garthwaite, 2016: 71-72; Memiş, 2018: 160-161; Wiesehöfer, 2020: 115-116.

⁴³⁴ Dignas-Winter, 2007: 200; Tezcan, 2014a: 106; Wiesehöfer, 2020: 134.

⁴³⁵ Dignas-Winter, 2007: 195-197; Tezcan, 2014a: 106.

⁴³⁶ Dignas-Winter, 2007: 204-205; Tezcan, 2014a: 106-107.

⁴³⁷ Greatrex-Lieu, 2002: 132; Dignas-Winter, 2007: 205-207; Zerrinkub-Zerrinkub, 2019: 87-91.

⁴³⁸ Tezcan, 2014a: 109-110.

yapması ve İpek Yolunu kullanması Sasaniler tarafından yasaklanmıştır. Soğdlar ise Göktürkler'in himayesine girmiştir. Bu sırada hem Sasaniler hem de Bizans önceden ham olarak alıp işlediği ipeği, üretmeye başlamıştır⁴³⁹. MS 552 yılında, Çin'in sır gibi sakladığı ipeğin gizemini iki Nesturi rahibi çözmüştür. I. Iustinianus döneminde Serinda (Sogdiana) bölgesine göndermiştir. Onlar ipek kozası yumurtalarını ve dut ağacı tohumlarını bir bambu ağacı içine saklayarak Byzantion'a getirmişlerdir⁴⁴⁰.

Diğer yandan Soğdlu tüccarlar ticarete Sasani engellemesine karşı İstemi Yabgu ile görüşerek bu duruma karşı yardım istemişlerdir. Nihayetinde İstemi Yabgu Maniaklı liderliğinde, Sasanilere karşı Bizans'a elçilik heyeti göndermiştir. MS 568 tarihinde siyasi ve ticari amaçlar taşıyan Göktürk-Bizans ittifakı kurulmuştur. Bizans ise Zemarkhos'u MS 568/569 yılındaki dönüş heyeti ile Göktürk devletine elçi olarak göndermiştir⁴⁴¹. Yapılan antlaşmadan sonra ipek ticareti Batı ülkelerine alışıldığı üzere Sasaniler üzerinden değil de Kafkas yolu ile ithal edilmiştir. Bizans-Göktürk ittifakı ile Sasaniler hem doğu hem batı sınırlarından taciz edilmiştir. Sasani İmparatoru I. Hüsrev, daha fazla mağdur olmamak adına Bizans ile antlaşma yapmıştır. Bizans'a transit ticaret yolunu açık tutarak imtiyaz tanımıştır⁴⁴². Ancak MS 602 yılında Bizans'ın taht kavgaları uğraşını fırsat bilen II. Hüsrev, Doğu sınırından başlayarak Byzantion'a kadar Bizans topraklarını ele geçirmiştir⁴⁴³.

Bizans İmparatoru Heraklios MS 628 yılında, kaybedilen toprakları geri almıştır. MS 629 yılında tekrar barış tesis edilmiştir⁴⁴⁴. Bizans Doğu'da kaybettiği tüm bölgeleri ve ticaret yolları ve merkezlerini yeniden elde etmesine rağmen bu fırsatı kullanacak vakit bulamamıştır. Mezhep çatışmaları ve iç isyanlar sonucunda ticaret yolları ve merkezleri korunamamıştır. Bizans'ın Doğu'daki, Armenia, Suriye ve Mısır önemli bölgeleri Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir⁴⁴⁵.

⁴³⁹ Chegini-Nikitin, 1999: 43; Özmenli, 2020: 1964-1968; Tezcan, 2014a: 110-111.

⁴⁴⁰ Procopius, *History of Wars*, VIII, 17, 1-8. Greatrex-Lieu, 2002: 129.

⁴⁴¹ Ball, 2010: 214-215; Özmenli, 2020: 1964-1968.

⁴⁴² Tezcan, 2014a: 113-115; Özmenli, 2020: 1967-1968.

⁴⁴³ Zerrinkub-Zerrinkub, 2019: 150-153.

⁴⁴⁴ Garthwaite, 2016:101-102.

⁴⁴⁵ Tezcan, 2014a: 116-117; Mitchell, 2016: 618-626.

4. 2. 3. Dinî İlişkiler

Sasani iktidarının ulaştığı coğrafyalarda farklı dinler hüküm sürmektedir. Ancak Sasaniler Mazdaizm (Zerdüştlük) dinini devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Sasani halkında ise Mazdaizm'in çeşitli mezheplerine, Yahudilik, Hristiyanlık, gnostik inançlar, Arap paganizmi, Manicilik ve Budizm gibi inançlara bağlı insanlar bulunmaktadır. Şüphesiz bu inançlar arasında, Roma ile yakın ilişkilerden dolayı Hristiyanlık en yaygın olanıdır⁴⁴⁶. Sasani İmparatorluğunda ki bu dini karmaşa bulunduğu coğrafyadan kaynaklanmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi İran coğrafyası İpek Yolu güzergâhı üzerinde yer aldığı için farklı dinlere ve kültürlere tanıklık etmiştir. İpek yolunda yalnızca ticaret değil din tüccarlığı yapılmış, misyonerlik sayesinde dinî çeşitlilik artmıştır⁴⁴⁷.

Sasaniler'in devlet dini olan Mazda, tek tanrı olan Ahura Mazda'yı esas almaktadır. Kutsal kitapları Avesta, kendilerine has ibadet biçimleri ise ateşe tapınmadır. Diğer vahyi dinleri gibi, tek tanrı, iyilik-kötülük, cennet-cehennem, şeytan gibi kavramlara fazlaca yer vermektedir⁴⁴⁸. Belki de Sasani halkının ve zamanla yöneticilerinin Hristiyanlığa sempati duymasının sebeplerindendir. Bir diğer sebebi ise Mazda dininin devlet ile bütünleşmesi bunun sonucunda katı ve hoşgörüsüz olmasıdır. Roma ise Hristiyanlığı psikolojik bir silah olarak kullanmıştır⁴⁴⁹.

İran coğrafyasında Hristiyanlığı ilk tanıyanlar Mesih inancı taşıyan Yahudiler olmuştur. Hristiyanlığın mezheplere ayrılmadığı, MS 2. yüzyılda Hristiyanlığa inanan Mezopotamyalı ve İranlı bir kitle bulunmaktadır. Bu Hristiyan kitle Antiocheia Patrikliğini merkez olarak kabul etmiştir. MS 3. yüzyılda bu coğrafyalarda Hristiyanlık hızla yayılmaya devam etmektedir⁴⁵⁰. MS 260 yılında, Edessa savaşının sonucunda Kilikia, Kappadokia, Antiocheia bölgelerinden birçok Romalı vatandaş ve Hristiyan piskoposu Demetrianus I. Şapur tarafından esir alınmıştır. Çoğunluğu Hristiyan Romalılar, Vehantiok/Cündişapur ismi verilen kente yerleştirilmişlerdir⁴⁵¹. Roma'nın Mezopotamya eyaletleri olan, MS 298 ve MS 363 yılında yapılan antlaşmalar ile Sasani-Roma arasında mübadele edilen bölgeler Hristiyanlığın gelişmesinde önemli bir konumdadır⁴⁵². Nitekim

⁴⁴⁶ Sivrioğlu, 2016: 22.

⁴⁴⁷ Uhlig, 2000: 326-337.

⁴⁴⁸ Yılmaz, 2011: 169-175.

⁴⁴⁹ Garthwaite, 2016: 104.

⁴⁵⁰ Sivrioğlu, 2016: 28-29.

⁴⁵¹ Frye, 2006: 125-126; Wiesehöfer, 2003: 247.

⁴⁵² Amm. Marc. XXV, VII, 9-12; Patrician, Fr. 14; Dignas - Winter, 2007: 132-132.

Adiabene (Erbil), Arzanene (Sason), Secerd (Siirt), Bezabde (İdil), Nisibis (Nusaybin) gibi bölgelerde Hristiyan cemaatler bulunmaktadır⁴⁵³. Roma İmparatorluğunda, MS 313 yılında Milano Fermanı yayınlanana kadar Pagan-Hristiyan tartışması olduğundan Sasaniler Hristiyanlık meselesini önemsememişlerdir. Bu tarihe kadar Hristiyanlığa hoşgörümlü davranmışlar, ancak daha sonra Hristiyanlara ciddi tepkilerde bulunmuşlardır. Özellikle II. Şapur döneminde artan eziyetler, Roma-Sasani savaşlarında Hristiyan halkın Roma'yı desteklemesine neden olmuştur⁴⁵⁴. MS 337-350 yılları arasında gerçekleşen Nisibis kuşatmalarında Aziz Yakup ve Hristiyan halkın şehri savunuşu, Hristiyanların Roma'ya karşı olan samimiyetinin kanıtı niteliğindedir⁴⁵⁵. Armenia, Hiberia, Albania Kralları Hristiyan olarak Roma safında yer almışlardır. Sasani etkisi ve baskısından kurtulmak üzere Hristiyanlığı tercih etmişlerdir. Onların, dini tercihleri Roma ile siyasi müttefikliği mecbur kılmıştır⁴⁵⁶. Hristiyanları öldürerek veya eziyet ederek bir çözüme ulaşamayacağını anlayan II. Şapur, MS 387 yılında Armenia'nın bölünmesinden sonra, Hristiyanlar üzerinde yeni bir politika belirlemiştir. Buna göre Sasani hâkimiyetini kabul eden halk, Hristiyanlığın gerektirdiği ibadetleri yapabilecektir⁴⁵⁷.

Roma ise I. Constantinus döneminde Hristiyanlığa hak ettiği değeri vermiş ve bu dini Sasaniler'e karşı psikolojik olarak kullanmıştır. Ancak anlaşılan Sasaniler'in din üzerinden politika üretmesi II. Şapur ve halefleri döneminde gerçekleşmiştir. MS 421/422 yılın yeni bir sorun ortaya çıkana kadar Sasanilerin Hristiyanlara yönelik hoşgörü politikası devam etmiştir. Etnik ve ideolojik temelleri olan Sasani devleti dinin birleştirici gücünü fark etmiştir⁴⁵⁸.

MS 4. yüzyılın sonlarında Roma İmparatorları I. Theodosius, Arcadius ve Sasani İmparatoru I. Yazdigird'in (MS 399-420) kurduğu dostane ilişkiler ve Hristiyanlığa takınan olumlu tutum MS 5. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir⁴⁵⁹. MS 421 yılında İmparator II. Theodosius ve V. Behram Gur döneminde Sasani Hristiyanlarının olumsuz faaliyetleri, Zerdüş din adamlarına ve ayinlere yapılan saygısızlık sonucu barış ortamı

⁴⁵³ Erbil Vakayinamesi, 2002: 29-31.

⁴⁵⁴ Sivrioğlu, 2016: 33-34.

⁴⁵⁵ Dodgeon - Lieu, 2002: 204-205; Kütük, 2012: 8-18.

⁴⁵⁶ Sivrioğlu, 2016: 33-34, 36-41.

⁴⁵⁷ Grousset, 2005: 153.

⁴⁵⁸ Blockley, 2008: 419; Kaçar, 2012: 161; Mitchell, 2016: 124; Doğancı, 2017: 503-504.

⁴⁵⁹ Greatrex - Lieu, 2002: 31; Frye, 2006: 143.

bozulmuştur⁴⁶⁰. V. Behram'ın Hristiyanlara baskı ve eziyeti arttırması ile bu baskıdan kaçan Hristiyanlar Roma'ya sığınmıştır. V. Behram, II. Theodosius'a elçi göndererek bu kaçakların iadesini istemiştir. Roma bu talebi reddedince iki taraf arasında savaş başlamıştır. MS 422 yılında savaşın kazananı olmadığı için barış yapılmıştır. Bu barış ile iki İmparatorluğun sınırlarında yaşayan halk, hangi dine mensup olursa olsun baskı görmeyecektir⁴⁶¹. Ardından Roma'nın Hristiyanlık üzerinden ürettiği politikalar, Hristiyanlığın farklı mezheplere ayrılması ile zarar görmüştür. MS 428/430 yılında Constantinopolis piskoposu Nestorius ve destekçileri İsa'nın hem insan hem tanrı olduğunu savunmuştur⁴⁶².

Onların bu fikri imparatorluk tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Bu konunun tartışmaları Doğu sınırında bulunan eyaletlere ve Mezopotamya'ya kadar ulaşmıştır. Mezopotamyalı Hristiyanlar Nasturî (Nestorius destekçisi) ve Monofizit (Yakubî-karşıt görüşlüler) şeklinde ikiye ayrılmışlardır. İmparator Zenon (MS 474-491) MS 482 yılında Nasturî ve Monofizit mezheplerini yok sayan *Henotikon* Fermanı'nı ilan etmiştir. Nasturîlerin etkisi altında olan Edessa Akademisi'ni kapattırmış, tüm Nasturîleri sürgün etmiştir. Sürgün edilen Nasturîler, Sasanilerin kontrolü altında olan Nisibis'e sığınmışlardır⁴⁶³. Bizans'ın, dinde birlik sağlamak maksadı ile Ortodoksluğu zorla kabul ettirme isteği Doğuda bulunan Monofizit Hristiyanları Sasani coğrafyasına göç etmeye mecbur etmiştir⁴⁶⁴.

Genel olarak 5. ve 6. yüzyıllarda Nasturîlik Sasani devleti içerisinde geniş kitlelere ulaşmış ve özgürce yayılmıştır. En belirgin zararı ise devletin liyakat düzeninin bozulmasıdır. Bu coğrafyada birçok kilise inşa edilmesi sonucu Mazda kültü ile yarışır hale gelmiştir. Hristiyan-Sasani tartışmaları Nasturî ve Monofizit çatışmalarına dönüşmüştür⁴⁶⁵. MS 562 yılında Roma İmparatoru Iustinianus ve Sasani İmparatoru I. Hüsrev arasında yapılan antlaşmaya göre Sasani hâkimiyeti altındaki Hristiyanlar, ülkede kilise inşa etme, ayin yapma, ilahiler okuma gibi haklarını resmi olarak

⁴⁶⁰ Mitchell, 2016: 184.

⁴⁶¹ Daryee, 2009: 22-23; Fortacı, 2018: 88; Zerrinkub-Zerrinkub, 2019: 84-88.

⁴⁶² Fortacı, 2018: 71-79.

⁴⁶³ Sivrioğlu, 2016: 52-53; Ostrogorsky, 2006: 53-59.

⁴⁶⁴ Bahadır, 2011: 720.

⁴⁶⁵ Mitchell, 2016: 183; Sivrioğlu, 2016: 52-53.

garantilemişlerdir⁴⁶⁶. Bu antlaşma MS 7. yüzyılın başlarına kadar geçerliliğini korumuştur. Ancak MS 602-628 yılları arasında Roma-Sasani savaşları tekrar başlamıştır. Hristiyan cemaatleri kendi aralarında rekabet ederek parçalanmıştır. Bu kargaşa ortamlarında Hristiyan tebaadan bazıları Sasani yanlısı kalırken, bir kısmı Araplar ile iş birliğine yönelmiştir⁴⁶⁷. Araplar ve Kürtler arasında yayılmaya başlayan Nasturî mezhebi, misyonerlik faaliyetleri ve İpek Yolu sayesinde Orta Asya'da ki birçok Türk topluluklarını etkileyerek Hindistan ve Çin'e kadar ulaşmıştır⁴⁶⁸. I. Hüsrev'in onayı ile Nasturî Hristiyanlar ve tüccarlar İpek Yolu boyunca misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Roma ise Monofizit Hristiyanlarını misyonerlik ile görevlendirmiştir⁴⁶⁹.

Sasaniler, hem Nasturî hem de Monofizit Hristiyanları himaye ederek, Roma ile savaşlarında kendilerine destekçi bir kitle oluşturmuştur. Armenia, Albania ve Hiberia'yı Ortodoks Roma'nın baskısından korumuşlardır. Hristiyanlığın yayıldığı ilk dönemlerde katı tutuma sahip olan Sasani İmparatorluğu'nun son şahı III Yezdigird (MS 632-651) öldükten sonra Hristiyan cemaat tarafından defnedilmiştir⁴⁷⁰.

7. yüzyılın ortalarında Arapların oluşturduğu İslâm Devleti'nin saldırıları ile Bizans ve Sasani savaşları sona ermiştir. Sasani İmparatorluğu yıkılış sürecine girmiştir. MS 5. yüzyılda ortaya çıkan Nasturî mezhebi Roma'yı dinî çatışmalara sürüklemiştir. Ayrıca Sasani-Roma/Bizans ilişkilerinde de belirleyici bir unsur olmuştur. Hristiyanlık her iki taraf içinde avantaja dönüştürülerek üzerinden politikalar üretilmiştir. Roma iç ve dış dinamiklerde Hristiyanlık kargaşasının yarattığı ortam ile zayıflamıştır. Bu kargaşa ortamı ve Kavimler Göçünün etkisi ile Batı Roma İmparatorluğu yıkılmıştır (MS 476)⁴⁷¹.

4. 2. 2. Kültür - Sanat Etkileşimi

Roma-Sasani ilişkilerinde siyasi, ticari ve dinî etkileşimler kültür ve sanat alanında etkileşim ve gelişime sebep olmuştur. Bu etkileşim Roma-Sasani sınırında, İpek Yolu güzergâhında bulunan Dura-Europos ve Palmyra gibi kentlerde fazlaca hissedilmektedir. Seleukos İmparatorluğu dönemine ait Euphrates bölgesinde bulunan Europos kenti, fazlaca

⁴⁶⁶ Greatrex - Lieu, 2002: 134.

⁴⁶⁷ Mitchell, 2016: 611-621; Sivrioğlu, 2016: 61-67.

⁴⁶⁸ Mitchell, 2016: 611-621; Fortaci, 2018: 96.

⁴⁶⁹ Uhlig, 2000: 326-337.

⁴⁷⁰ Sivrioğlu, 2016: 61-67.

⁴⁷¹ Bahadır, 2011: 720-721; Garthwaite, 2016: 104-105.

Greko-Roman etkisi taşımaktadır⁴⁷². MÖ 113 yılında Parth, MS 165-211 yılları arasında ise Roma İmparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. Roma kolonisi ve garnizonu haline getirilen Europos kentinin isminin başına Dura (Kale) kelimesi eklenmiştir. Dura-Europos, MS 238 yılında Sasani istilasına uğramıştır. Şehir de, sanat, mimari ve kültürel açıdan Grek, Parth ve Roma etkisi ağır basmaktadır. Pagan (Artemis ve Zeus Tapınağı) ve Mithra Tapınağı, Hristiyan Şapeli gibi yapıların yanında Sinagogun bulunması Yahudilik inancının da yaygın olduğunu desteklemektedir. Yapılan tapınakların ve diğer yapıların mimari uslûbunda Greko-Roman, dekoratif tasarımında ise Pagan etkisi belirgindir⁴⁷³. Bir diğer kent olan Palmyra Syria'de bulunmaktadır. İpek Yolu ticaretinin mal deposudur. MS 212-260 yılları arasında Roma kolonisidir. MS 260 yılında Sasanilerin eline geçmesinden sonra MS 272 yılında tekrar Roma hâkimiyeti altına girmiştir⁴⁷⁴.

Palmyra, daha çok Pers kültürünün etkisinde kalmıştır. Sarayda düzenlenen merasimler Persler'den örnek alınmış, ordu Pers silahları ile donatılmış ve yine onların savaş taktikleri kullanılmıştır. Persler gibi avcılığa düşkünlükleri de dikkat çekmiştir. Kentte bulunan resim ve heykellerde ki özellikle kıyafet tasvirleri Perslere hastır⁴⁷⁵. Her iki kentte de hem Grek, Greko-Roman hem de Pers kültürüne uygun kıyafetler giyilmiştir. Bunun yanında genel olarak konuşulan dil Grekçedir. MS 1. ve 2. yüzyıllarda vatandaşların isimleri yaygın olarak Grekçe ve Aramicedir. Palmyra ve Dura Europos kentleri Roma-Sasani ilişkilerinde ticari ve askeri açıdan önemli olduğu kadar kültürel olarak Doğu-Batı sentezinin dikkate değer bir örneğidir. Palmyra'nın kendine özgü oluşturduğu Doğu sanatı uslubu Bizans'ı da etkilemiştir. Palmyra, sami kökenli Baal ve Bell tanrılarına bağlı kalmıştır. Roma, Bel tanrısını Zeus'a dönüştürmeye çalışmıştır ancak çok az etkisi olmuştur⁴⁷⁶.

Roma-Sasani ilişkilerinde önemli olan bir diğer kent Bişapur/Vehşapur/Vehantiok'tur. MS 260 yılında gerçekleşen Roma-Sasani savaşları sırasında I. Şapur Antiocheia kentini görüp Fars eyaletine Vehantiok (En iyi Antiocheia) unvanını verdiği bir kent inşa ettirmiştir. Bu kentin inşasında Antiocheia'dan esir aldığı Romalı vatandaşlar çalışmıştır. Sasani coğrafyasında bulunan mozaik, köprü, barajların çoğu Romalı esirler

⁴⁷² Edwell, 2008: 93-148.

⁴⁷³ Goodenough; 1961: 161-170; Gates-Gates, 2011: 166-181.

⁴⁷⁴ Uhlig, 2000: 362-366.

⁴⁷⁵ Ball, 2018: 162.

⁴⁷⁶ Selmer, 2006: 14-31.

tarafından yapılmıştır. Roma sanatının örneklerini oluşturmaktadır⁴⁷⁷. Daha sonraki dönemlerde Sasani İmparatorları, Romalı Hristiyanları Roma/Akdeniz ve Mezopotamya uygarlığının, mimari, bilim, sanat ve felsefesini Sasanilere sentezleyen zanaatkâr bir kitle olarak görmüşlerdir. Hristiyanlığın antik Grek mirasını reddetmediği bu dönemlerde, Hristiyanlar Aristoteles felsefesine ve Hellenistik bilimlerle donanımlı, kültür düzeyi yüksek kişilerdir. Sasani coğrafyasında kurdukları manastırlarda dinin bilgilerin yanında Grekçe gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, müzik, geometri, astronomi gibi bilimlerini de öğretmişlerdir⁴⁷⁸.

Susa yakınlarında bulunan Cündişapur/Vehantiok (Gundaisabur) kenti, Huzistan Hristiyanlarının merkezidir. Kentte bulunan dönemin ünlü gözlem evi ve tıp okulu Cündişapur Akademisi ise Hristiyan hekimler tarafından yönetilmiştir. İmparator Iustinyen Atina'daki Platon Akademia'sını kapattırarak, Grek filozoflarının mirasçıları da Cündişapur'a taşınmıştır. Bu mirasçılar Grekçe bilimsel ve felsefi metinleri Cündişapur'da Süryaniceye çevirmişlerdir. Böylece Cündişapur MS 6. yüzyılda Grek, Roma ve Suriyeli âlimlerin birleştiği bir kültür merkezi olmuştur⁴⁷⁹.

Sasani sarayında bulunan hekimlerin çoğunluğu yine Hristiyan'dır. İmparatorlukta bulunan su kemerleri, köprüler ve kentler Hristiyan mimarlar tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca, Süryânice, Yunanca ve Farsça dillerine hâkim olan Hristiyanlar, Roma, Hindistan, Çin gibi devletlerle diplomatik ilişkilerde önemli rol oynamışlardır. Sasani yöneticilerinin, Hristiyanlara hoşgörü ve davranışının muhtemel sebeplerinden bir tanesi de nitelik sahibi kitlenin kaybedilmek istenmemesidir⁴⁸⁰.

5. ROMA - SASANİ İLİŞKİLERİNDE YAPI KOMPLEKSLERİ

5.1. Bişapur Kenti

Roma İmparatorluğu güncel ve geçmiş olayları genelde yıllık veya metin şeklinde yazarak kaydetmiştir. Tarih yazıcılığında ustalaşmış olan Roma, Sasaniler ile olan savaşlarını yine dönemin yazılı eserleri ile günümüze taşımıştır. Sasaniler bundan farklı

⁴⁷⁷ Wiesehöfer, 2020: 124.

⁴⁷⁸ Sivrioğlu, 2016: 25-27.

⁴⁷⁹ Sivrioğlu, 2016: 25-26; Ball, 2018: 294-295.

⁴⁸⁰ Siirt Vakayinamesi, 2002: 284, 364; Sivrioğlu, 2016: 25-27; Wiesehöfer, 2020: 124.

olarak Roma ile mücadelelerini çoğunlukla rölyef ve epigrafik kaynaklar ile aktarmışlardır. Sasani Kralı I. Şapur, Roma ile MS 250-260 yıllarında yaptığı savaştan sonra ele geçirdiği birçok kentten sadece birisi olan Antiocheia'yı görüp hayran kalmıştır. Dicle boyunca yedi antik kentten bir tanesi olan Bişapur'u yaptırmıştır. Günümüz Fars eyaletinde bulunan bu kente Vehantiok (En iyi Antiocheia) unvanını vermiştir. II. Şapur'da Roma saldırılarına karşın İran'ın Faliyan şehrinin güneyinde yine Bişapur isminde bir kent yaptırmıştır. Sasaniler Ctesiphon, Cündişapur, Bişapur kentlerini başkent olarak kullanmışlardır⁴⁸¹. Bişapur'da I. Şapur ve Ardeşîr hakkında bilgi veren iki sütun ve I. Şapur'a ait bir heykel de bulunmaktadır⁴⁸².

5.2. Nakş-ı Rüstem ve Nakş-ı Recep

I. Şapur'un oluşturduğu Bişapur'da bulunan Nakş-ı Rüstem kompleksinde I. Şapur'un Roma İmparatorları III. Gordianus, Philippus Arabus ve Valerian'a karşı zaferlerini ölümsüzleştirmek üzere yaptırdığı rölyefler bulunmaktadır⁴⁸³. Ayrıca II. Behram, Narseh, IV. Behram gibi Sasani İmparatorlarının ve I. Şapur'un haleflerinin yiğitliklerini tasvir eden rölyefler de mevcuttur⁴⁸⁴.

I. Şapur'un atası Ardeşîr son Parth Kralı Ardavan ile yaptığı savaşta aldığı zaferi yine Fars eyaletinde bulunan Nakş-ı Recep'te kendisini Ardavan'ın başını ezmiş şekilde bir rölyef ile tasvir ettirmiştir⁴⁸⁵. Nakş-ı Rüstem ve Nakş-ı Recep'de Parth krallarının mezarları da vardır. Ardeşîr'in bir diğer zafer rölyefi Nakş-ı Rüstem'de bulunmaktadır. Ardeşîr, tanrı Ahuramazda'nın karşısında, Ardavan yine ayaklar altında tasvir edilmiştir⁴⁸⁶. I. Şapur tarafından yaptırılan rölyeflerin ana teması Roma'yı küçümsemek ve zaferin büyüklüğünden haberdar edip, yeni nesillere aktarmak olmuştur. Onlar bu geleneği Perslerden devralmıştır. Persepolis'den ilham alarak ideolojilerini görünür kılmışlardır⁴⁸⁷.

I. Şapur, Roma İmparatorlarına galip gelişini tasvir ettiği rölyefte, III. Gordianus'u, ayakları altında cansız bir şekilde yatarken, Philippus Arabus'u dizlerinin üzerinde af dileyip barış isterken, Valerianus'u ise I. Şapur'un atının arkasında, ayakta ancak

⁴⁸¹ Frye, 2000: 125-126; Bakır - Altungök, 2014: 1-16; Wiesehöfer, 2020: 123-124.

⁴⁸² Garosi, 2013: 56-57.

⁴⁸³ Macdermot, 1954: 76-80; Waele, 1977: 65-88; Herrmann, 1998: 41; Wiesehöfer, 2020: 123-124.

⁴⁸⁴ Garthwaite, 2016: 85.

⁴⁸⁵ Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 33, 44.

⁴⁸⁶ Canepa, 2010: 576-578; Chegini - Nikitin, 1999: 36-37.

⁴⁸⁷ Canepa, 2010: 565.

bileklerinden yine I. Şapur tarafından tutulmuş şekilde tasvir edilmiştir. Anlaşılan Valerianus esir edilmiştir⁴⁸⁸. Nakş-ı Rüstem de Sasani tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olan Kâbe-i Zerdüş bulunmaktadır. I. Şapur Kâbe-i Zerdüş isimli anıt yapının duvarlarına üç dilde Romalılar ile ettiği mücadeleyi yazdırmıştır. Bu üç dil Persçe, Parthça ve Yunanca'dır⁴⁸⁹. I. Darius döneminde inşa edilmiş bir ateş mabedi olan bu yapının Doğu yüzü Persçe, Güney yüzü Parthça, Batı yüzü ise Yunancadır. I. Şapur bu metinlerde kendisinden, siyasi ideolojisinden, devlet yapısından, dini meselelerden ve Roma ile gerçekleşen savaşlar hakkında bilgi vermiştir. Kâbe-i Zerdüş yazıtları literatüre *Res gestae divi Saporis* (ŞKZ) olarak geçmiştir⁴⁹⁰. Kâbe-i Zerdüş yazıtına benzer şekilde Pers Kralı I. Darius'a ait Bisutun'da (Behistun) kitabe bulunmaktadır. Pers-Sasani İmparatorluğu arasında kültürel ve ideolojik geçişin, örnek alınışın kanıtı niteliğindedir⁴⁹¹.

5.3. Tak-ı Bostan

Bir diğer rölyef kompleksi Tak-ı bostan'dır. Kirmanşah yakınlarında bulunmaktadır. İçerisinde havuz, mağara gibi yapıların yanında farklı yüzyıllara ait rölyefler bulunmaktadır. MS 4. Yüzyıla tarihlendirilen rölyefler II. Şapur, II. Ardeşir ve III. Şapur'a aittir. II. Ardeşir'e ait rölyefte, Ardeşir, Ahuramazda'nın uzattığı tacı takarken muhtemelen Romalı yere düşen düşman ikisinin ayağının altında resmedilmiştir⁴⁹². Ancak bu rölyefin II. Ardeşir'i değil II. Şapur'u tasvir ettiğine dair görüşler bulunmaktadır. Yerde yatan Romalı düşmanın incili tacı ve sakal şeklinden imparator olduğu kanaatine varılmıştır. Bu imparatorun ise MS 363 yılında ölen Iulianus'a ait olduğu düşünülmektedir. Nitekim II. Ardeşir ve III. Şapur döneminde Roma açısından dikkate değer bir yenilgi yaşanmamıştır. Iulianus'un çelişkili ölümü bu görüşün doğruluğuna itmektedir⁴⁹³. Şüphesiz II. Ardeşir, III. Şapur ve diğer Sasani İmparatorları ana teması Roma'dan bağımsız ya da bağımlı rölyeflerle propaganda yapmışlardır⁴⁹⁴.

⁴⁸⁸ Macdermot, 1954: 76-80; Edwell, 2008: 77-81.

⁴⁸⁹ Shahbazi, 2002: 64; Garthwaite, 2016: 80.

⁴⁹⁰ Dignas - Winter, 2007: 56-60; Edwell, 2007: 156-158.

⁴⁹¹ Shahbazi, 2002: 61-69; Wiesehofer, 2020: 21-23.

⁴⁹² Chegini - Nikitin, 1999: 65; Garthwaite, 2016: 80; Zerrinkub – Zerrinkub, 2019: 157.

⁴⁹³ Tanabe, 1985: 106; Sellheim, 1994: 355-359.

⁴⁹⁴ Tanabe, 1985: 106; Garthwaite, 2016: 96-109; Zerrinkub - Zerrinkub, 2019: 119-126.

SONUÇ

Roma ve Sasani ilişkileri genelde savaş halinde seyretmiştir. Bu savaşlar iki temel sebebe dayanmaktadır. İlki, Sasaniler kendilerini Persler'in varisi olarak görmüş ve onların ulaştıkları sınırlara ulaşmak istemişler, Roma'dan bu toprakların iadesini talep etmişlerdir. Buna göre, sürekli olarak Roma ile çizilen sınır ihlal edilmiştir. MS 3. Yüzyılın sonuna kadar Euphrates olan sınır çizgisi bu yüzyılın sonunda Tigris'e ulaşmıştır. Bir diğer sebep ise İpek Yolu'nun İran coğrafyasından geçmesi buna göre Sasanilerin istedikleri zaman Roma ticaretini engellemesi ve Roma'yı İpekten, değerli eşyalardan mahrum etmesidir. Bunun sonucunda Roma ise Doğu sınırını korumak, Sasaniler ve Kafkas kavimlerinden gelebilecek saldırıyı Anadolu eyaletlerine bulaştırmamak, İpek Yolu ticaretini güven altına almak adına Armenia, Hiberia, Albania gibi krallıklara yönelmiştir. İki tarafında bu krallıklar üzerinde hak iddia etmeleri çatışmalara sebep olmuştur. Netice de MS 4. yüzyılın başlarında II. Şapur, Armenia'ya ve atalarının hüküm sürdüğü Roma'nın Anadolu topraklarına göz dikmiş, MS 298 yılında yapılan Nisibis antlaşmasının verdiği utancı ortadan kaldırmak üzere, I. Constantinus, II. Constantius ve Iulianus ile kanlı mücadeleler vermiştir. Ancak Roma'nın Sasaniler üzerinde ufak başarılar dışında bir üstünlüğü olmamıştır. I. Constantinus döneminde stratejik olarak Hristiyanlık üzerinden Sasani halkının ilgisi çekilmeye çalışılmış, bundan sonra ki süreçlerde Hristiyan olan Armenia, Hiberia, Albania ise tercihini hep Roma'dan yana yapmıştır.

Savaş alanında ölen Iulianus, tıpkı III. Gordianus, Philippus Arabus ve Valerianus gibi II. Şapur tarafından bir rölyefe konu edilmiştir. Aslında Roma ordusu yakın savaş taktiği ile donanımlıdır, bunu bilen düşman ordusu uzaktan vur-kaç taktiği ve devasa boyutta filler ile savaşı avantaja çevirmiştir. Batı iklimine alışkın ordu Mezopotamya'nın sıcak iklimine uyum sağlayamamıştır. Savaş bölgelerinin mesafe olarak Constantinopolis'e uzak olması da ikmal ve tedarikte sıkıntı yaşatmış olmalıdır. Ancak Roma'nın Doğu sınırına yaptırdığı tahkimat, kaleler, garnizonlar, sınır şehir oluşumları bu mücadele alınan tedbir ve ciddiyeti gözler önüne sermektedir. Savaşmak kadar sahip çıkmanın ve korumanın önemi daha net anlaşılmıştır. Iovianus'un Şapur'a istediklerini vermesi ve daha sonra Şapur'un ölmesi iki tarafı da bir süre rahatlatmıştır. Valens döneminde MS 375 yılında Kavimler göçünün yaşanması Roma'nın elini zayıflatmıştır. Batı'dan aldığı istilalar ve İmparatorlukta Doğu-Batı ayrımı yapılması birlikte hareket ve müdahale kabiliyetini

kısıtlamış her iki tarafı da kesin bir ayrıştırmaya ve başarısızlığa götürmüştür. I. Theodosius döneminde devam eden bu istilalar, İmparatorluğun Doğu kısmını da endişeye düşürmüştür. Göktürk, Eftalit, Hun gibi Türk kavimlerinin saldırılarıyla Sasaniler de artık sınırlarını koruma politikasını benimsemişlerdir. Her iki tarafı maddi manevi yıpratın savaşlar II. Şapur'un ölümünden sonra durma derecesine gelmiştir. Artık diplomasi ile bir sonuca ulaşmak isteyen iki taraf için I. Theodosius döneminde tam bir barış devri başlamıştır. MS 387 yılında yapılan Akilisene antlaşması ile paylaşılamayan, uğruna kanlı savaşlar yapılan Armenia diplomasi yolu ile bölünmüştür.

Roma, Armenia'nın bir bölümünü kazanırken Hiberia ve Albania'dan vazgeçmiş dolayısıyla İpek Yolu ticaretinde ki yerini kaybetmiştir. Roma'nın Doğu sınırında siyasi ve ticari amaçlı savaşlar yapması bölgede diğer milletlerin ticaretini de etkilemiştir. Bunun yanında uzun süren ve yıpratın savaşlarda Roma, yenildiği takdirde sahip olduğu bölgeler ile birlikte Doğudan gelen vergiyi dolayısıyla Doğudan gelen zenginliği de kaybetmiştir. Armenia'nın ticari güzergâhının kaybedilmesi Roma'yı yeni ittifaklara ve alternatif ipek ticareti yapacağı yollar aramaya mecbur etmiştir. Türkler ile iş birliği yaparak ipek ticaretini Karadeniz üzerinden gerçekleştirmiştir ki son dönem Bizans – Sasani savaşları bu bölgede ki çıkarlar üzerine kurulmuştur. MS 395 yılında Roma İmparatorluğu, Doğu-Batı şeklinde ayrılmıştır. Batı Roma MS 476 yılında mezhep kavgaları ve Kavimler göçünün etkisi, Türklerin ve Barbar kavimlerin istilasını ile yıkılmıştır.

Yaklaşık olarak 200 yıldır devam eden üstünlük isteği, ideolojiler üzerinden yapılan savaşlar, sınırı ve ticareti koruma endişesi, intikam duyguları ile süren Roma-Sasani politikası ve ilişkileri 5. yüzyılın ortalarına kadar yerini eşitlik, diplomasi, barış ve dostluğa bırakmıştır. Hatta bu yüzyılın sonunda Arcadius dolaylı olarak Roma tahtını I. Yezdigird'e emanet etmiştir. I. Yezdigird'in Hristiyanlığa olan hoşgörüsü bu dostluğu pekiştirmiş olmalıdır. MS 5. yüzyılda Hristiyanlığın mezheplere ayrılması ile Nasturî mezhebi ortaya çıkmıştır. Roma'nın şiddetle reddettiği bu mezhep ve tarafları ülkeden sürülmüştür. Sasanilere sığınan Nasturî Hristiyanlar politikaya yön verir derecede önemsenmiştir. Sasaniler, Hristiyanlara bakış açısını ve politikasını değiştirerek, daha önceki dönemlerde esir aldığı Romalı Hristiyan ve diğer vatandaşlara karşı sert bir tutumda bulunurken, bu dönemde hoşgörülü davranarak bilim ve kültür merkezi Cündişapur Akademisini oluşturmuşlardır. Roma-Sasani ticari, dinî ve siyasi ilişkilerinin bir diğer sonucu Sanat ve

Mimaride Greko-Roman etkisinin hâkim olmasıdır. Roma-Sasani savaşlarında Palmyra ve Dura-Europos gibi ticari ve askeri açıdan önemli olan kentler Doğu-Batı sentezinin en güzel örneklerinden olmuşlardır. Siyasi çatışmalar ile başlayan Roma-Sasani ilişkileri Doğu-Batı sentezi ile eşsiz bir miras bırakmıştır. 7. yüzyılın başlarında II. Hüsrev ve Phocas devrinde gerçekleşen savaşlarda, Sasaniler neredeyse Perslerin (Ahamenit) ulaştığı sınırlara sahip olmuşlardır. Ancak Bizans İmparatoru Heraclius kaybedilen bölgeleri alarak hâkimiyetini kurmuştur. Sasaniler ise yıkılış sürecine girmişlerdir.

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKLAR

ADDAY ŞER, Siirt Vakayinamesi, (Çev. Celal Kabadayı), İstanbul, 2010.

AGATHIAS, The Histories, (Çev. Walter de Gruyter), Berlin, 1975.

AİSKHYLOS, Persler, (Çev. Güngör Dilmen Kalyoncu), İstanbul, 1968.

AMMIANUS MARCELLINIUS, Roma Tarihi (Res Gestae), (Çev. Samet Özgüler), İstanbul, 2019.

ARRIAN, Anabasis of Alexander, (Çev. E. Iliff Robson), London, 1929.

SEXTUS AURELIUS VICTOR, Epitome De Caesaribus, (Çev. Thomas M.), New York, 2018.

DIO CASSIUS, Roman History, (Çev. E. Cary), Londra, 1925.

DIODORUS SICILIUS, Bibliotheca Historica, (Çev. C. H. Oldfather), Cambridge, Massachusetts, 1935-1946.

EUTROPIUS, Roma Tarihinin Özeti (Breviarium Historiae Romanae), (Çev. Çiğdem Menzilioğlu), İstanbul, 2006.

EUSEBIUS, Ecclesiastical History, Volume II: Books 6-10. (Çev. J. E. L. Oulton), Cambridge (Loeb Classical Library 265), 1932.

EUSEBIUS, Life of Constantine, (Çev. Averil Cameron and Stuart G. Hall), Oxford, 1999.

EPHRAEMI SYRI, Carmina Nisibena, (Çev. Gustavus Bickell), Oxford, 1866.

FRAGMENTA HISTORICORUM GRAECORUM IV. , PETER PATRICIAN, (Ed. Ambrosio Firmiin Didot), (Çev. Carolus Müllerus), Paris, 1851.

HERODIAN, History of the Empire, V-VIII, (Çev. C. R. Whittaker), London (Loeb Classical Library 455), 1999.

HERODOTOS, Herodot Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983.

LACTANTIUS, Zalimlerin Ölümleri Üzerine, (Çev. Tuğçe Ünver), Ankara, 2021.

MŞİHA ZHA, Erbil Vakayinamesi, (Çev. Erol Sever), İstanbul, 2002.

TITUS LIVIUS, Ab Urbe Condita (From the Founding of the City), Çev. B. O. Foster (The Loeb Classical Library), London, 1957.

OROSIUS, Seven Books of History Against the Pagans, (Çev. A. T. Fear), Liverpool, 2010.

PAWSTOS BUZANDS, History of the Armenians II, (Çev. Robert Bedrosian), New York, 1985.

PLUTARK, Paralel Yaşamlar, Büyük İskender, (Çev. Vahdet Gültekin), İstanbul, 1980.

PLUTARK, The Parallel Lives, The Life of Crassus, (Çev. Bernadotte Perrin), London, 1916.

PROCOPIUS, On Buildings, (Çev. H. B. Dewing, Glanville Downey), (Loeb Classical Library 343). Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.

PROCOPIUS, History of the Wars, Volume I: Books I-II. (Persian War), (Çev. H. B. Dewing), Cambridge, MA: Harvard University Press (Loeb Classical Library 48), 1914.

PROCOPIUS, History of Wars, Books VII (continued) and VIII, (Çev. H. B. Dewing), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.

RUFIIUS FESTUS, The Breviarium of Festus, (Çev. J. W. Eadie), Londra, 1967.

SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE III, Valerians, (Çev. D. Magie), London (The Loeb Classical Library), 1998.

SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE II, Alexander Severus, (Çev. D. Magie), London (The Loeb Classical Library), 1993.

SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE II, III. Gordianus (Çev. D. Magie), London (The Loeb Classical Library), 1993.

HISTORIA AUGUSTA, De Vita Hadriani, (Çev. Recai Tekoğlu), İstanbul, 2011.

SUETONIUS, On İki Caesar'ın Yaşamı, (Çev. Gül Özaktürk, Ü. Fafo Telatar), Ankara, 2019.

THEOPHANES, The Chronicle of Theophanes Confessor, (Çev. C. Mango ve R. Scott), Oxford, 1997.

THEODERET, Historia Ecclesiastica, (Çev. Nicene and Post Nicene Fathers), 2. Seri, 3. Cilt, Edinburg, 1892.

ZOSIMUS, New History (Historia Nova), (Çev. R. T. Ridley), Sydney: Australian Association for Byzantine Studies, Byzantina Australiensia 2, 1984.

IOANNES MALALAS, Chronographia, (Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, vd), Melbourne, 1986.

MODERN KAYNAKLAR

AKŞİT, O. (1970), Roma İmparatorluk Tarihi II. , İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ARSLANTAŞ, Y. ve YILMAZ, C. A. (2017), “Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27/2, 361-373.

AZARNOUS, M.(1991), “La Mort De Julien L’Apostat Selon Les Sources Iraniennes”, *Byzantion*, 61/2, 322-329.

BAHAR, H. (2016), Eskiçağ Uygarlıkları, Konya: Kömen Yayınevi.

BAHADIR, G. (2010), “ Kuruluşundan IV. Yüzyıla Kadar Antakya”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13, 349 – 372.

BAHADIR, G. (2011), “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi”, *Turkish Studies*, 6/1, 707-726.

BAKER, S. (2013), Eski Roma, Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü, (Çev. Ekin Duru), İstanbul: Say Yayınları.

BAKIR, A. ve ALTUNGÖK, A. (2014), “Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Meda’in”, *Belleten*, LXXVIII/281, 1-40.

BALL, W. (2018), Avrupa’daki Asya ve Batı’nın Şekillenışı II. - Tek Dünya’ya Doğru Antik İran ve Batı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BANCHICH, T. (2015), *The Lost History of Peter The Patrician*, London and Newyork: Published by Routledge.

BARNES, T. D. (1985), “Constantine and The Christians Of Persia”, *JRS*, 75: 126-136.

BARNES, T. D. (2001), *Athanasius and Constantine: Theology and Politics In The Constantinian Empire*, London: Harvard University Press.

BAYDUR, N. (1999), *İmparator Julianus*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BRAUER, G. C. (1975), *The age of the Soldier Emperors; Imperial Rome A. D. 244-284*, New Jersey: Noyes Press.

BROSIUS, M. (2006), *The Persians*, New York: Routledge.

BROWNING, R. (1975), *The Emperor Julian*, London: Weidenfeld and Nicolson.

BLOCKLEY, R. C. (1984), “The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 AND 363”, *Florilegium*, 6: 28-49.

BLOCKLEY, R. C. (1985), “Subsidies and Diplomacy: Rome and Persia In Late Antiquity”, *Phoenix*, XXXIX/1, 62-74.

BLOCKLEY, R. C. (1987), “The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36/2, 222-234.

BLOCKLEY, R. C. (2008a), “Warfare and Diplomacy”, *CAH*, (Ed. P. Garnsey ve A. Cameron), XIII, Cambridge: Cambridge University Press, 411-437.

BLOCKLEY, R. C. (2008b), “The Dynasty of Theodosius”, *CAH*, (Ed. P. Garnsey ve A. Cameron), XIII, Cambridge: Cambridge University Press, 111-135.

BLOIS, L. (1975), “Odaenathus and the Roman-Persian War of 252-264 A. D.”, *Talanta*, VI: 7-21.

BOWMAN, A. K. (2008), “Diocletian and The First Tetrarchy, A.D. 284–305”, *CAH*, XII, (Ed. A. K. Bowman, P. Garnsey ve A. Cameron), Cambridge: Cambridge University Press, 67-88.

BULLOUGH, V. L. (1963), “The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence”, *The Journal of Conflict Resolution*, 7/1, 55-68.

BIVAR, A. D. H. (2006), “The Political History of Iran Under The Arsacids”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed. E. Yarshater), 3(I), Cambridge: Cambridge University Press, 21-99.

BİLGİÇ, E. (2012), “M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur’un Roma İmparatoru Valerianus’u Esir Alması”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, 25-34.

BİLGİÇ KAVAK, E. (2020), “Eternal Peace: The First Diplomatic Contact Between Justinian and Chosroes Anushirvan”, *Cedrus*, VIII, 581-591.

BROWN, P. (2000), *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*, (Çev. Turhan Kaçar), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

CARY, M. and LITT, D. (1938), *A History of Rome; Down to the Reign of Constantine*, London: Macmillan and Co.

CANEPA, M. P. (2009), *The Two Eyes of The Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, London: University of California Press.

CANEPA, M. P. (2010), “Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity”, *American Journal of Archaeology*, 114/4, 563-596.

CHEYNET, J. C. (2008), *Bizans Tarihi*, (Çev. İsmail Yerguz), Ankara: Dost Kitapevi.

CHEGINI, N. N. and NIKITIN, A. V. (1999), “Sâsânîan İran-Economy, Society, Arts and Crafts”, *History of civilizations of Central Asia*, 3, (Ed. Ahmad Hasan Dani), Delhi, 39–80.

CHRISTENSEN, A. (1936), *L'Iran Sous Les Sasanides*, Copenhagen: Levin and Munksgaard.

CİHAN, C. (2015), “Türk-Sasani Askerî İttifakları ve Sasani Ordusunda Türkler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/32, 89-107.

CİNEMRE, İ. T. (2016), “Geç Antik Çağ’da Savaş ve Barış: II. Constantinus vs II. Shapur”, *TOD*, XXV: 697-718.

CORCORAN, S. (2008), *Lives of the Caesars ‘Diocletian’* in, (Ed. A. A. Barrett), MA/Oxford: Blackwell Publishing.

COMFORT, A. , (2008), “Ancient Roads of Arzanene and the Conflict Between Rome and Persia”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, (15-17 Nisan)*, (Ed. Salim Cöhce ve Adnan Çevik), c.1, İstanbul: Batman valiliği, 189-211.

CÖHCE, A. (2014), “Ermenistan’ın Tarihî Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ-Ortaçağ)*, I: 1-14.

CURRAN, J. (2008), “From Jovian to Theodosius”, *CAH*, (Ed. P. Garnsey ve A. Cameron), XIII, Cambridge: Cambridge University Press, 78-108.

ÇAPAN, F. ve GÜVENÇ, B. (2017), “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 18: 629-640.

ÇİĞDEM, S. (2011), “Roma-Parth ilişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/46, 97-118.

ÇEVİK, A. (2008), “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (15-17 Nisan), (Ed. Salim Göhce ve Adnan Çevik), c.1, İstanbul: Batman valiliği, 242-256.

ÇEVİK, A. ve KONUK, S. (2014), “Dicle Nehri Ekseninde Roma İmparatorluğu'nun İdari Teşkilatlanması ve Sasani Mücadelesi”, XVII. Türk Tarih Kongresi, (15-17 Eylül), Ankara: 533-544.

ÇEVİK, A. ve KONUK, S. (2011), “Roma-Sasani Mücadelesinden İslam Hâkimiyetine Kadar İdil ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu*, (12-13 Mart), (Ed. M. Nesim Doru), İstanbul: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 19-33.

DARYEE, T. (2009), *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London and New York: I. B. Tauris & Co. In association with the Iran Heritage Foundation.

DEBEVOISE, N. C. (1938), *A Political History of Parthia*, Chicago: The University of Chicago Press.

DEMİR, M. ve KEÇİŞ, M. (2017), “Nisibis At The Border Of Romans And Sasanians Between The Third And Fifth Centuries AD.”, *TAD*, 36/62, 1-29.

DIEHL, C. (2006), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. A. Göke Bozkum), İstanbul: İlgı Yayınları.

DODGEON, M. H. ve LIEU, S. N. C. (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226–363)*, London and Newyork: Routledge.

DIGNAS, B. AND WINTER, E. (2007), *Roma and Persia in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press.

DOĞANCI, K. (2017), “I. Constantinus’un Hristiyanlığı Meselesi ve Ölümü Hakkındaki Tartışmalar”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII/XXXIII, 493-517.

EDWELL, P. M. (2008), *Between Rome and Persia*, London: Routledge.

EMİR, O. ve İNAN, F. (2018), “İmparator Nero’nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin Stratejik Önemi”, *History Studies*, 10/4, 59-79.

ENSSLIN, W. (1949), “Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I.”, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 5, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

ERGİN, G. (2013), *Anadolu’da Roma Hâkimiyeti, Diriliş ve Düzen*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

EROĞLU, E. (2016), “Pers Kralı Büyük Kyros’un Siyasi ve İktisadi Politikaları”, *History Studies*, 8/1, 37-47.

FAULKNER, N. (2017), *Roma Kartalların İmparatorluğu*, (Çev. Çağdaş Sümer), İstanbul: Yordam Yayınları.

FREEMAN, C. (2003), *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. Suat Kemal Angı), Ankara: Dost Kitabevi.

FRYE, R. N. (1984), *The History of Ancient Iran*, München: C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung.

FRYE, R. N. (2006), “The Political History of Iran under the Sasanians”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed. E. Yarshater), 3(I), Cambridge: Cambridge University Press, 116-180.

FRYE, R. N. (2008), “The Sassanians”, *CAH*, (Ed. A. K. Bowman, P. Garnsey ve A. Cameron), XII, Cambridge: Cambridge University Press, 461-479.

FISHER, G. (2011), *Between Empires: Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, Oxford; New York: Oxford University Press.

FORTACI, T. (2018), “Nestûrîliğin Ortaya Çıkış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18/2, 63-99.

GAROSÍ, R. (2013), “Auf den Spuren des Großkönigs Šāpūr I. Zur Datierung eines Säulenmonuments der frühsasanidischen Stadt Bīšāpūr”, *Antike Welt*, 1: 55-58.

GARTHWAITE, G. R. (2016), İran Tarihi, (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul: İnkılâp Kitapevi.

GATES, M. - GATES, H. (1984), “Dura-Europos: A Fortress of Syro-Mesopotamian Art”, *The Biblical Archaeologist*, 47/3, 166-181.

GIBBON, E. (1987), Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi 1-2, (Çev. Asım Baltacıgil), İstanbul: BFS Yayıncılık.

GRANT, M. (1996), *The Roman Emperors; A Biographical Guide to the Rulers of Imperial Roma 31 BC-AD 476*, London: Phoenix Giant.

GREATREX, G. and LIEU, S. N. C. (2002), *The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars, II*, London and New York: Routledge.

GROSBY, S. (1997), “Territory and Nationality in the Ancient Near East and Armenia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 40/1, 1-29.

GROUSSET, R. (2005), Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul: Aras Yayıncılık.

GOODENOUGH, E. R. (1961), “Judaism at Dura-Europos”, *Israel Exploration Journal*, 11/4, 161-170.

GÜNALTAI, Ş. (1987), İran Tarihi, Cilt 1, Ankara: TTK Yayınları.

GÜNAŞDI, Y. ve ÖZGÜL, O. (2015), “M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirilmesi”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 6/35, 105-123.

HENNING, W. B. (1939), “The Great Inscription of Šāpūr I”, *Bulletin of the School of Oriental Studies University of London*, 9/4, 823-849.

HERRMANN, G. (1989), The Sasanian Rock Reliefs at I: Naqsh-e Rostam VI, The Triumph Of Shapur I., *Iranische Denkmäler, Reihe II, Lieferung 13*, Berlin.

HERRMANN, G. (1998), “Shapur I in the East; Reflections from his Victory Reliefs”, *The Art and Archaeology of Ancient Persia*, (Ed. V. S. Curtis, R. Hillenbrand and J. M. Rogers), London; Newyork, I.B. Tauris Publishers.

HEWSEN, R. H. (1992), *The Geography of Ananias of Sirak*, Dr. Ludwig Reichert Verlag: Wiesbaden.

HONIGMANN, E. (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

HOWARD-JOHNSTON, J. (2006). “The Two Great Powers in Late Antiquity: A Comparison”, *East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity, Historiographical and Historical Studies*, Aldershot; Hampshire: Ashgate Publishinh Limited, I: 157-226.

HUNT, D. (2008a), “The Successors of Constantine”, *CAH*, (Ed. P. Garnsey ve A. Cameron), XIII, Cambridge: Cambridge University Press, 1-39.

HUNT, D. (2008b), “Julian”, *CAH*, (Ed. P. Garnsey ve A. Cameron), XIII, Cambridge: Cambridge University Press, 44-77.

HUGHES, I. (2013), *Imperial Brothers: Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople*, Britain: Pen & Sword Military.

İPEK, A. (2017), “Yukarı Mezopotamya’da Sâsânî Siyaseti”, *TESAM Akademi Dergisi*, 4/2, 85-109.

İPLİKÇİOĞLU, B. (2007), *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

İZNİK, E. (2011), “İmparator Diocletianus’un “Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı” “Edictum de pretiis Rerum Venalium”, *TAD*, 30/49, 97 – 130.

ISAAC, B. (1990), *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, New York: Oxford University Press.

ISAAC, B. (2008), “The eastern Frontier”, *CAH*, (Ed. P. Garnsey ve A. Cameron), XIII, Cambridge: Cambridge University Press, 437-460.

JONES, A.H.M., MARTINDALE, J.R. & MORRIS, J. (1971), *The Prosopography of the Later Roman Empire A.D. 260-395 I*, Cambridge: Cambridge University Press.

JONES, A.H.M., (1964), *The Later Roman Empire 284-602*, I, Oxford: Basil Blackwell.

JOHNSTON, D. (2008), “Epiclassical Law”, *CAH*, (Ed. A. K. Bowman, P. Garnsey ve A. Cameron), XII, Cambridge: Cambridge University Press, 200-207.

KAÇAR, T. (2004), “İznik Konsilinde İmparator ve Piskoposlar”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, CXXXIII: 6-9.

KAÇAR, T. (2006), “Mezopotamya’da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin’in Düşüşü”, *I. Uluslar Arası Mardin Tarihi Sempozyumu, (26-28 Mayıs), (Ed. İbrahim Özçöşar ve Hüseyin H. Güneş)*, Mardin: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 129-137.

KAÇAR, T. (2009), “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar: MS 226-363 Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, 47: 1-22.

KAÇAR, T. (2012), “Dünya’ya İki Işık: Geç Antik Çağ’da İran ve Roma”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, LXI: 153-180.

KAÇAR, T. (2013), “Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı’nın 1700. Yılı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, CCXL: 46-50.

KAÇAR, T. (2014), “Constantinus ve Yeni Başkent”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 37: 106-112.

KARAKETİR, E. (2016A), “Pers Kralı II. Kyros’un (Büyük Kyros) (M.Ö. 559-530) Soyağacı, Ailesi ve İsmi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2/3, 68-83.

KARAKETİR, E. (2016B), “Çivi Yazılı Belgeler ve Antik Kaynaklar Işığında Pers İmparatorluğu’nun Kuruluşu”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, 133-156.

KARAKETİR, E. (2018), “Persler Anadolu’da: Büyük Kyros’un Lydia Seferi Ve Sonuçları”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 1-27.

KAYA, D. (2018), “Roma’nın Anadolu’daki Doğu Sınırında Bulunan Karargâhlar Üzerine Bir İnceleme”, *Colloquium Anatolicum*, 17: 57-69.

KAYA, M. A. (1998), “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, *TİD*, 13/1, 163-173.

KAYA, M. A. (2004), “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (M.Ö. 92-İ.S. 4)”, *TİD*, XIX/I, 73-86.

KAYA, M. A. (2005a), “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *TAD*, XXIV/38, 11-30.

KAYA, M. A. (2005b), “III. Gordianus’un Pers (Sasani) Seferi: Güzergâh, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü”, *TİD*, XX/I, 157-167.

KAYA, M. A. (2008), Roma’nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KAYA, M. A. ve ÖZCAN, K. T. (2008), “Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler”, *Sencer Şahin Anısına Yazılar*, (Yay. Haz. Burak Tamer vd.), İstanbul: Kuzgun Yayınevi, 494-512.

KAYA, M. A. (2012), Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları II: Pers Hâkimiyeti ve Hellenistik Dönem, İzmir: İlya Yayınevi.

KENNEDY, D. L. (1996), “Parthia and Rome: Eastern Perspectives”, *Journal of Roman Archaeology*, 18, 67-90.

KÖROĞLU, K. (2006), Eski Mezopotamya Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.

KONUK, S. (2017), “Geç Antikçağda Amida’nın Ortaya Çıkış Süreci ve Roma-Sasani Mücadelesindeki Rolüne Dair Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, (02-05 Kasım), (Ed. Ufuk Bircan vd.), Diyarbakır: Kültür Sanat Yayınları, 155-162.

KURT, M. (2011), “M.Ö. I. Yüzyıl Roma-Parth İlişkilerinin Kilikya Eyaleti’ndeki Yansımaları”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, II/2, 1-14.

KURT, M. (2015), “Marcus Licinius Crassus (M.Ö. 112-53)’un Suriye Valiliği ve Bölgesel Güçler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33: 151-170.

KUHRT, A. (2009) Eskiçağ 'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330 II. , (Çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

KÜTÜK, A. (2012), “Nusaybinli Aziz Yakub ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M.S. 338-350)”, *Mukaddime*, 5, 1-24.

KÜTÜK, A. (2015), “Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) (IV.-VII. Yüzyıl)”, *History Studies*, 7/2, 77-97.

LANG, D. M. (2006), “Iran, Armenia And Georgia”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed. E. Yarshater), 3(I), Cambridge: Cambridge University Press, 505-536.

LEE, A. D. (2008), “The Army”, *CAH*, (Ed. P. Garnsey ve A. Cameron), XIII, Cambridge: Cambridge University Press, 211- 237.

LEMERLE, P. (1994), Bizans Tarihi, (Çev. Galip Üstün), İstanbul: İletişim Yayınları.

LENDERING, J. (2009), Büyük İskender, (Çev. Burak Sengir), İstanbul: Kitap Yayınevi.

LENSKI, N. (2002), Failure of Empire; Valens and the Roman State in the Fourth Century, A. D. , California: University of California Press.

LIGHTFOOT, C. S. (1998), “Facts and Fiction: The Third Siege of Nisibis (A.D. 350)”, *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 37/1, 105-125.

LIGHTFOOT, C. S. (1993), “Doğu İmparatorluğunun Doğu Sınırı ve Satala”, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, (Yay. Haz. Seyhan Kıvanç vd.), Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği yayınları.

LIGHTFOOT, C.S. (1990), “Roman Legions at Satala, a Frontier Fortress in North-East Turkey”, *Image*, 29: 26–7

LIGHTFOOT, C., (1986) “Tilli – A Late Roman Equites Fort On The Tigris”, *The Defense of the Roman and Byzantine East*, BAR International, 297: Oxford, 509-529.

LIGHTFOOT, C. S. (1983), "The Site Of Roman Bezabde", *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatoia*, (Ed. Stephen Mitchell), Britain: B.A.R. International 156.

MACDERMOT, B. C. (1954), "Roman Emperors in The Sasanian Reliefs", *JRS*, XLIV: 76-80.

MAGIE, D. (2001), Anadolu'da Romalılar- Attalos'un Vasiyeti I., (Çev. Neziğ Başgelen), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

MANSEL, A. M. (2014), Ege ve Yunan Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

MARIQ, A. (1958), "Res Gestae Divi Saporis", *Classica et Orientalia*, Syria 35/3-4, 295-360.

MARTİN, T. R. (2012), Eski Yunan, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul: Say Yayınları.

MEIJER, F. (2006), İmparatorlar Yataklarında Ölmez, (Çev. Gürkan Ergin), İstanbul: Homer Kitabevi.

MEMİŞ, E. (2018), Eski İran Tarihi, Bursa: Ekin Yayınevi.

MESUDÎ, (2004), Murûc Ez-Zeheb-Altın Bozkırlar, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

MILLAR, F. (1993), The Roman Near East 31 BC.-AD. 337, United States of America: Harvard University Press.

MITCHELL, S. (2016), Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, (Çev. Turhan Kaçar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MITFORT, T. B. (1997), "The Inscriptions of Satala (Armenia Minor)", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 115: 137-167.

MOMMSEN, T. (1996), A History of Rome Under The Emperors, London and Newyork: Routledge.

NASRULLAHZADE, S. (1992), “Sasani döneminde İran-Roma çatışması”, *Al-Zahra Üniversitesi Dilbilim Dergisi*, 13, 135-163.

OSTROGORSKY, G. (2006), *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK.

OVERLAET, B. (2012), “Ahura Mazda and Shapur II A Note On Taq-ı Bostan I, The Investiture of Ardashir II (379-383)”, *Iranica Antiqua*, XLVII: 133-151.

ÖZMENLİ, M. (2020), “Karadeniz’de Gök- Türk-Bizans Elçileri Ve İpek Yolu”, *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6/37, 1963-1971.

ÖZTÜRK, M. (2017), “Bir Roma İmparatorluğu Başkenti Nicomedia”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi ve Sempozyumu III*, (25 -27Mart), (Ed. Haluk Selvi vd.), Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 335-342.

ÖZTÜRK, E. A. (2017), “Agustus’un Yayılımcı Politikasının Doğası Üzerine”, *TAD*, 37/63, 1-15.

UHLIG, H. (2000), *İpek Yolu - Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, (Çev. Alev Kırım), Ankara: Okyanus Yayınları.

POTTER, D. S. (2004), *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, London and Newyork: Routledge.

POURSHAİRATİ, P. (2008), *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, London and Newyork: I.B.Tauris.

RAWLİNSON, G. (2006), *Medya Krallığı*, (Çev. Nadire Işık), İstanbul: Doz Yayıncılık.

RAWLİNSON, G. (1875), *Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*, v.3, New York: John W. Lovell Company.

RIDLEY, R. T. (1973), “Notes on Julian’s Persian Expedition (363)”, *Historia*, XXII: 317-330.

RUBIN, Z. (2008), “The Sasanid Monarchy”, CAH, (Ed. A. Cameron, B. W. Perkins, M. Whitby), XIV, Cambridge: Cambridge University Press, 638-661.

ROGERS, G. M. (1989), “Crisis of the Third Century A.D.”, *Belleten*, 205/52, 1509-1526.

SARIKAYA, S. (2011), “Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihi Büyük Kyros”, *Mediterranean Journal of Humanities*, 1/2, 195-211.

SARIKAYA, S. (2016), “Anadolu’da Pers Satraplık Sistemi”, *CEDRUS*, IV, 75-90.

SEZER, S. D. (2019), “Büyük İskender’in Doğu Seferi ile Seferin İdari ve Yönetimsel Açısından Sonuçları”, *II. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*, (4-6 Ekim), (Ed. Mustafa Yiğitoğlu ve Enver Kapağan), İstanbul: Kitabı Yayınları.

SEILLHEIM, R. (1994), “Tāq-i Bustān und Kaiser Julian (361 - 363)”, *Oriens*, 34: 354-366.

SELMER, M. (2006), “The Effects of Romano-Persian Interaction on the Cultures of the Cities on the Syrian Limes of the Roman Empire”, *Classics Honors Projects 2*.

SCHWERTHEIM, E. (2009), *Antikçağda Anadolu*, (Çev. Nuran Batu), İstanbul: Kitap Yayınevi.

SHAYEGAN, M. R. (2013), “Sasanian Political Ideology” *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, (Ed. D. T. Potts).

SHABAZI, A. S. (2002), “Early Sasanians Claim to Achaemenid Heritage”, *Name-ye Iran-e Bastan*, 1/1, 61-73.

SİVRİOĞLU, U. T. (2016) “Sâsâni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya’da Hristiyanlık ve Hristiyanlar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 3/10, 20-77.

SOUTHERN, P. (2001), *The Roman Empire From Severus To Constantine*, London and New York: Published by Routledge.

STOCK, K. (1978), “Yazdan-Friy-Şapur, Ein Grossgesantder Şapurs III. Ein Beitrag Zur Persisch-Römischen Diplomatie Und Diplomatie”, *Studia Iranica*, 7/2, 165-182.

SYVANNE, I. and MAKSYMUK, K. (2018), *The Military History of the Third Century Iran*, Siedlce: Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities.

TABERÎ, (2010), *Tarih-i Taberî II.*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), İstanbul: Sağlam Yayınevi.

TAHİROĞLU, B. (2011), “*Roma Devleti’nin İktisadi Krizleri*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 45/1-4, 677-706.

TANEBE, K. (1985), “Date and Significance of The So-Called Investiture of Ardashir II and the Images of Shahpur II and III at Taq-ı Bustan”, *Orient*, 21: 102-121.

TAŞDÖNER, K. (2012), “Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri”, *TAD*, 31/51, 209-236.

TAŞDÖNER ÖZCAN, K. (2014), “Augustus Dönemi’nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi”, *TAD*, 33/56, 55-72.

TEKİN, O. (1998), *Eski Yunan Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKİN, O. (2018), *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TEZCAN, M. (2014A), “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 96-123.

TEZCAN, M. (2014B) “İran Armeniası (Pers-Armenia)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ-Ortaçağ)*, I: 149-182.

TIMOTY. E. G. (2010), *A History of Byzantium*, United Kingdom: Wiley-Blackwell.

TREADGOLD, W. (2001), *A Concise History of Byzantium*, New York: Palgrave.

UZUNOĞLU, H. (2012), “Anadolu’da Roma Lejyonları”, *Eskiçağ Yazıları* 2, (Ed. N. Eda Akyürek Şahin vd.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 93-127.

VASILIEV, A. A. (1943), Bizans İmparatorluğu Tarihi I. , (Çev. Arif Müfid Mansel), Ankara: Maarif Matbaası.

YAVUZ, M. F. (2014), “Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih”, *Yeni Türkiye*, 60: 1-12.

YILDIRIM, E. (2012A), “II. Şapur’un MS 359 Yılındaki Amida Kent Kuşatmasında Roma ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23, 455-475.

YILDIRIM, E. (2012B), “Roma – Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7: 45-64.

YILDIRIM, E. (2013), “Roma İmparatorluğu’nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar”, *AÜSBD*, 13/4, 167-182.

YILMAZ, F. (2011), İlk Çağ Düşünce Tarihi, Ankara: Berikan Yayınevi.

YILMAZ, E. (2017), “İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2, 672-683.

YILMAZ, C. A. (2016), “Büyük İskender Hindistan’da”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 53: 501-517.

YURDKORU, S. (1961), Büyük İskender’in Anadolu Savaşları, İzmir: Ege Turizm Cemiyeti Yayınları.

YÜCEL, M. (2016), “Rüya ve Meşruiyet: Ardeşir’in Krallığı ve Kişiliği”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 266, 80-85.

ZERRİNKUB, A. ve ZERRİNKUB, R. (2019), Sasanilerin Siyasi Tarihi, (Çev. Ali Hüseyin Toğay), İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

WAELE, É. (1977), “Nouvelles Miettes de Sculpture Rupestre Sassanide à Naqş-e Rostam”, *Syria*, 54/1-2, 65-88.

WIESEHOFER, J. (2003), Antik Pers Tarihi, (Çev. Mehmet Ali İnci), İstanbul: Telos Yayıncılık.

WIESEHOFER, J. (2020), Erken Pers, (Çev. Nilgün Ersoy), İstanbul: Totem Yayınları.

WILLIAMS, F. (1993), Ege Medeniyetleri Tarihi, (Çev. M. Kalaycıoğlu), Düşünen Adam Yayınları.

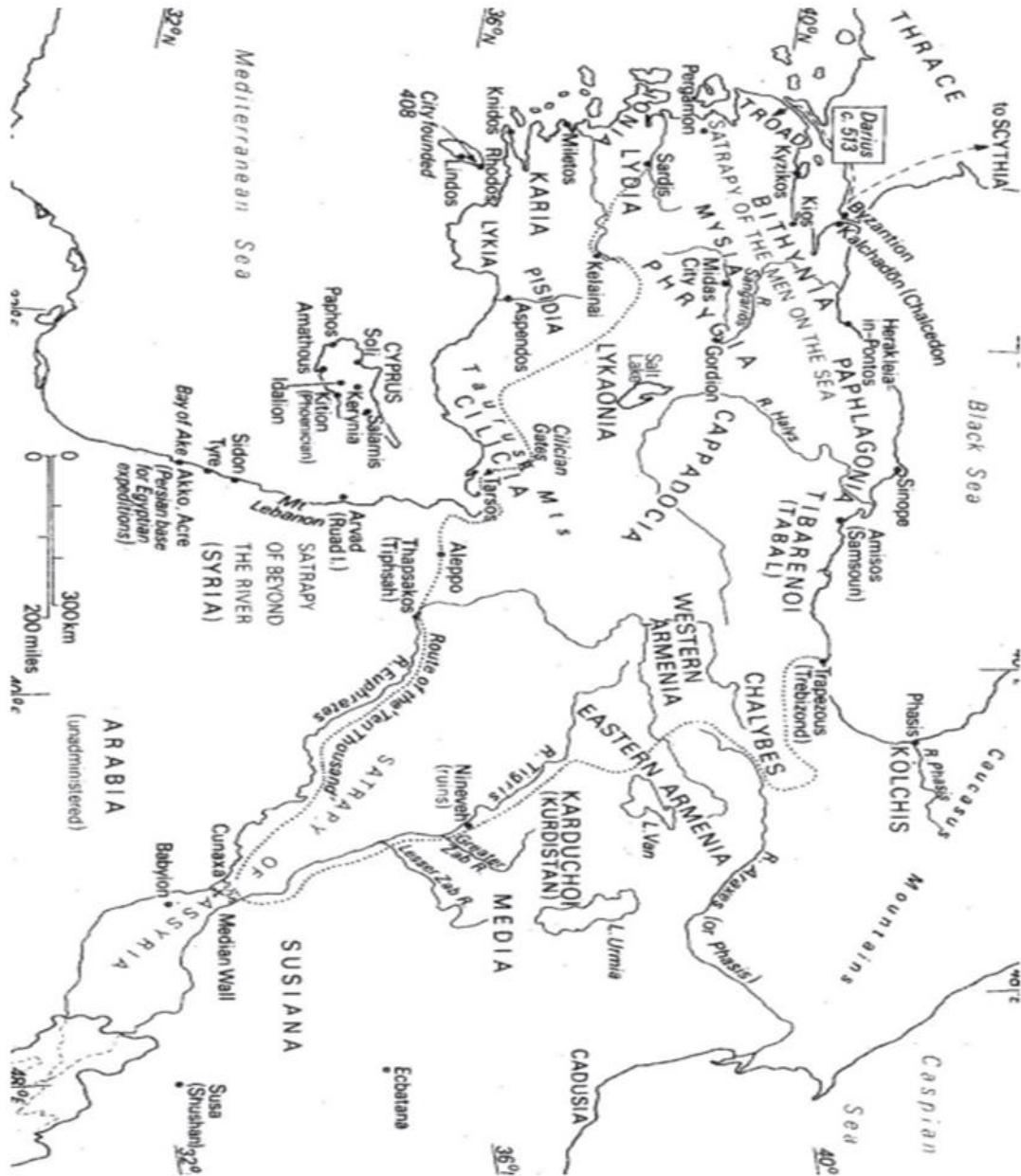
ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/>

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kâbe-i_Zerdüşt

EKLER

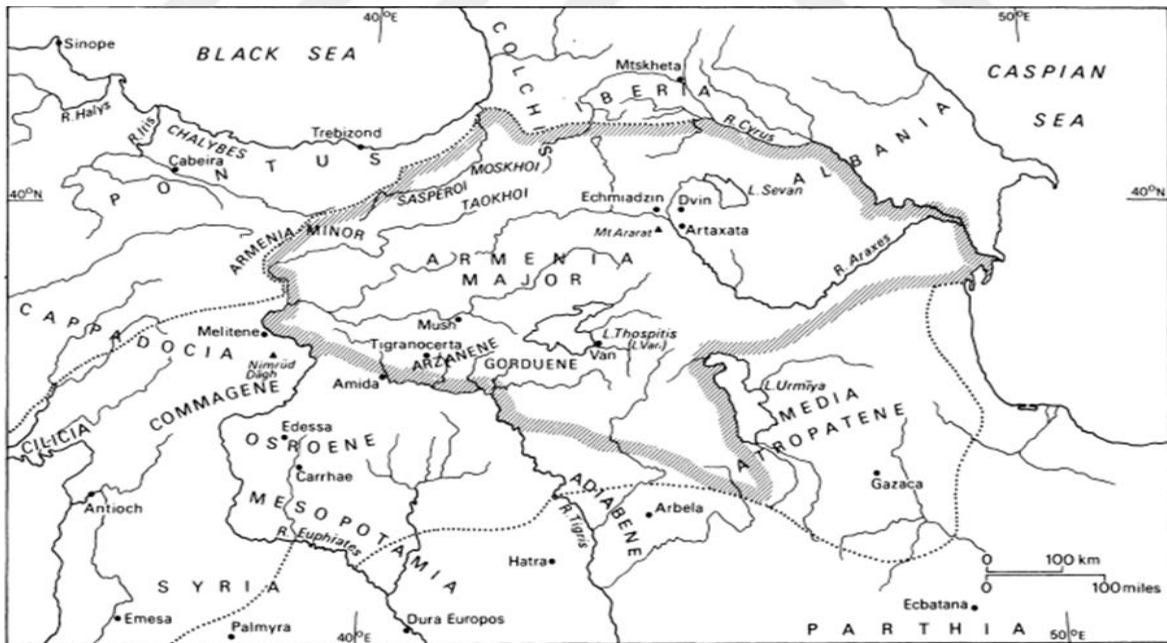
EK-1: HARİTALAR

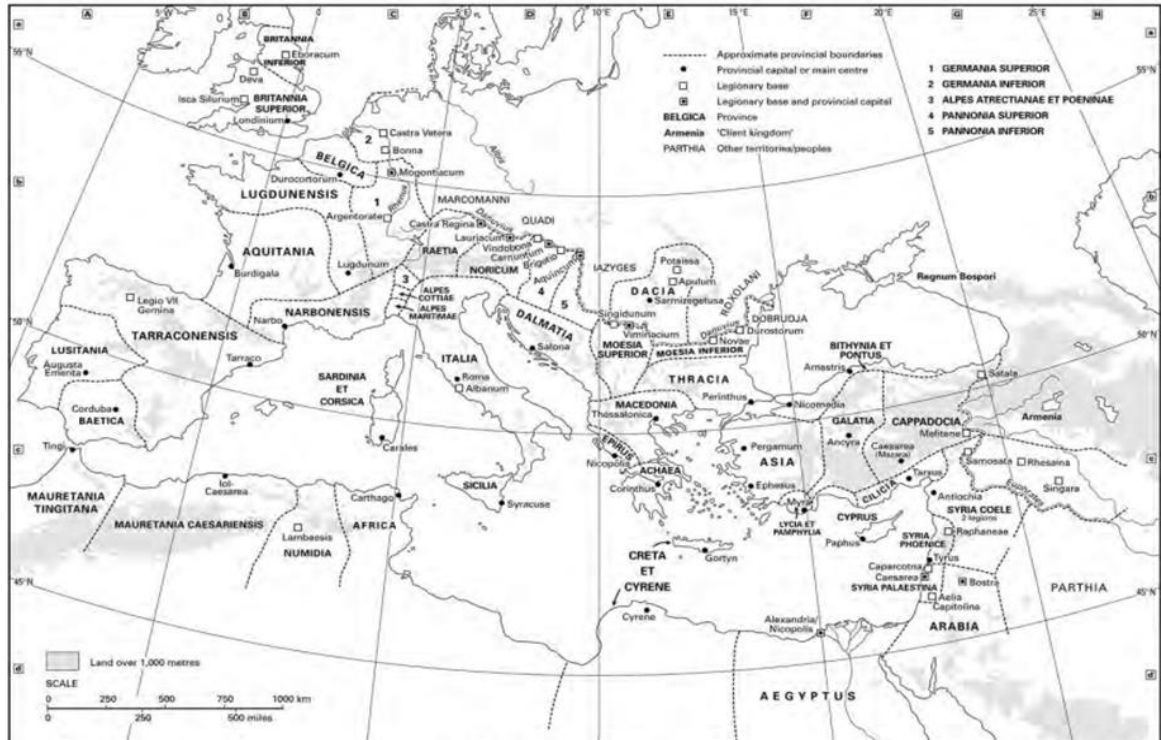
Harita-1: Pers İmparatorluğu'nun Batı eyaletleri. (Tezcan, 2014b: 151)

Harita-2: Parth İmparatorluğu ve Armenia Krallığı. (Bivar, 2006: 25)

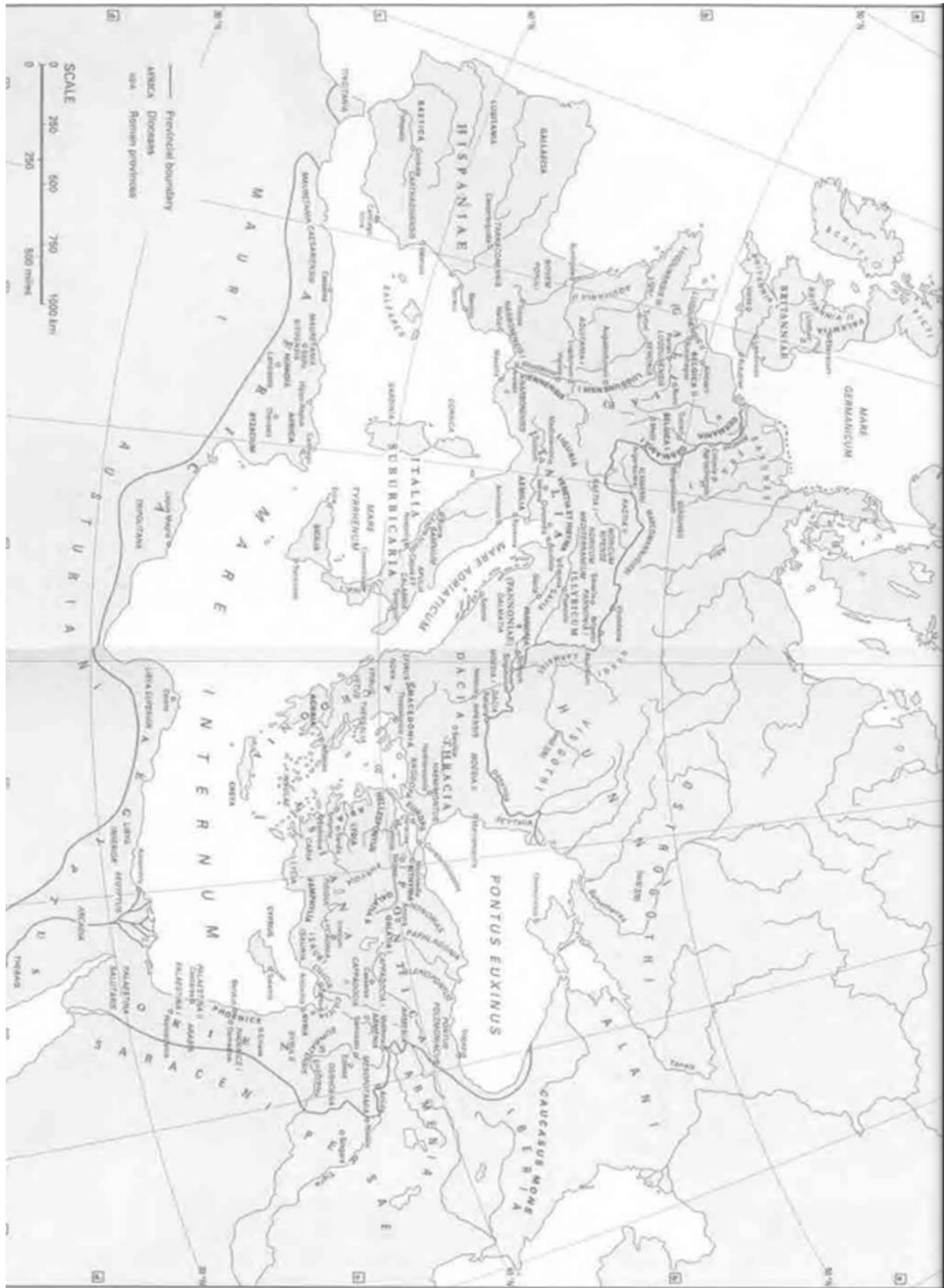
Harita-3: Parth İmparatorluğu döneminde Armenia Krallığı. (Lang, 2006: 511)

Harita-4: 3. Yüzyılda Roma İmparatorluk sınırları. (Johnston, 2008: 208)

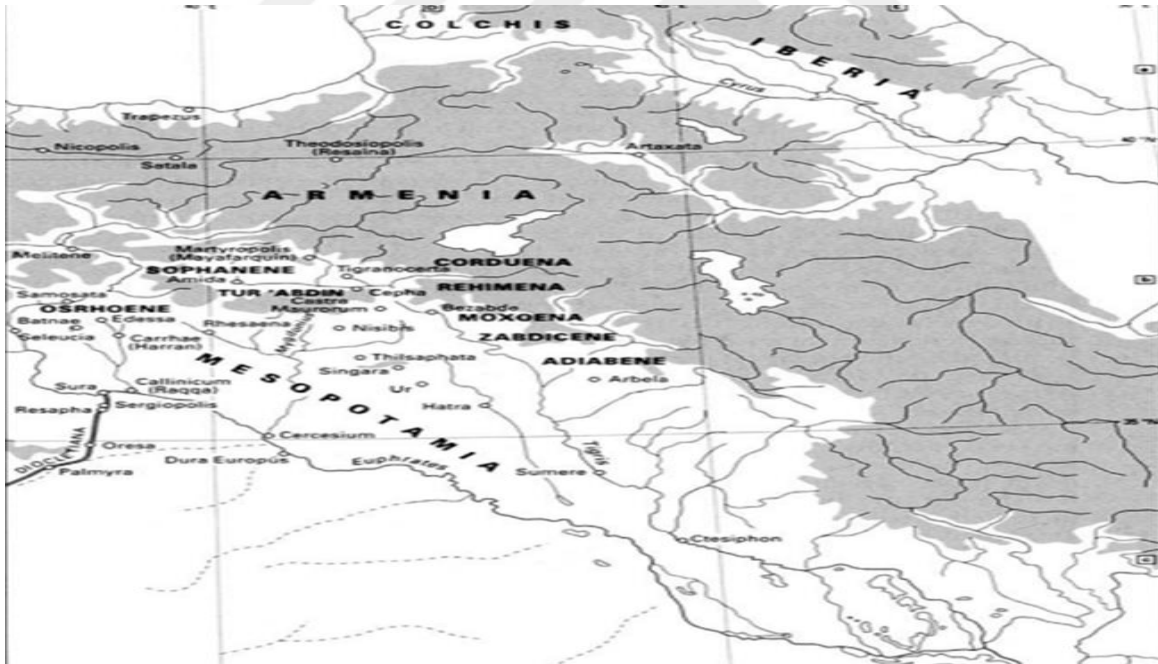
Harita-5: Sasani İmparatorluğu. (Frye, 2008: 461)

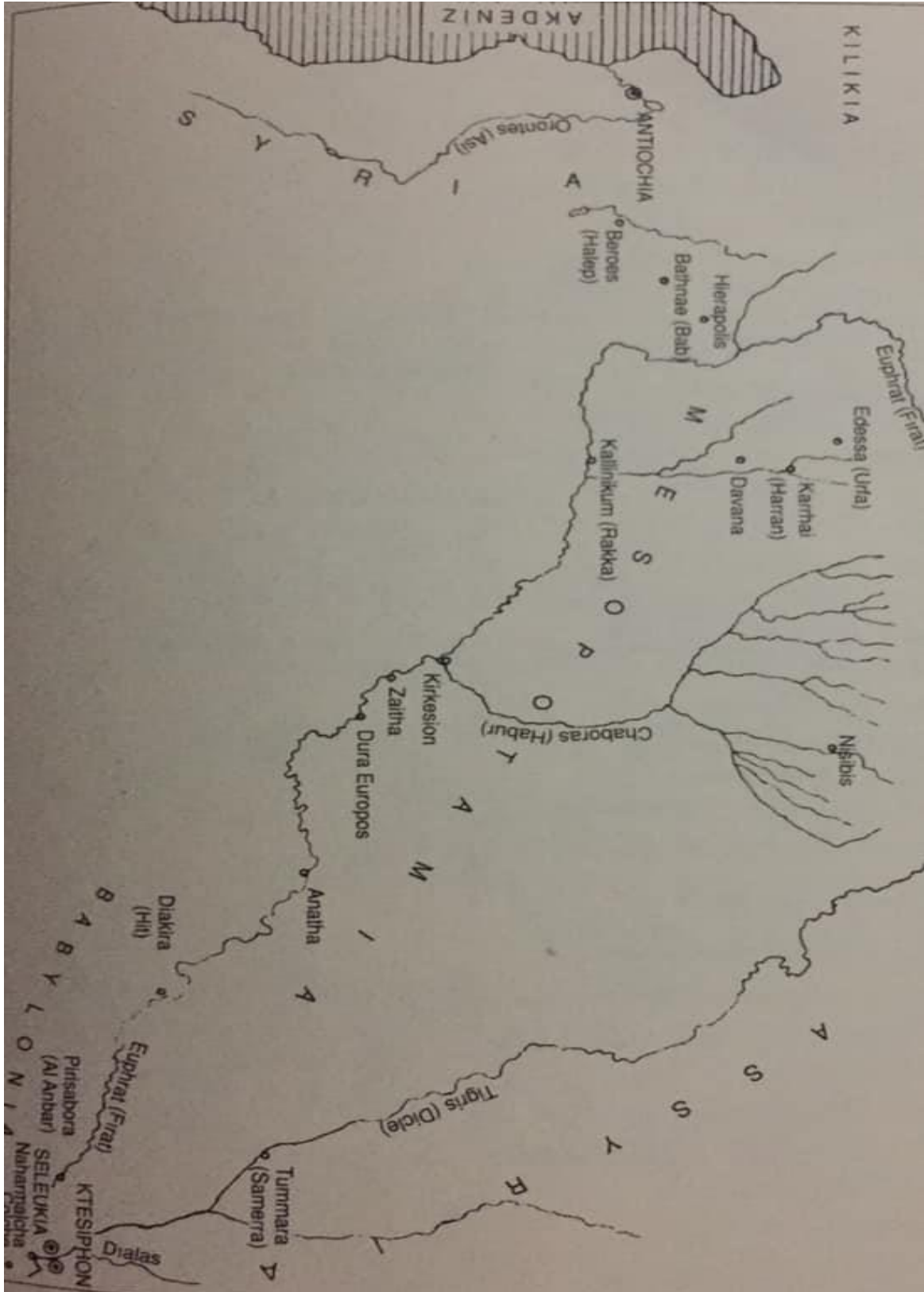
Harita-6: MS 4. Yüzyılda Roma İmparatorluğu. (Hunt, 2008a: 18)

Harita-7: Roma Mezopotamya'sı. (Lightfoot, 1986: 520)

Harita-8: Roma'nın Doğu sınırında bulunan eyaletler. (Dignas ve Winter, 2007: 11)

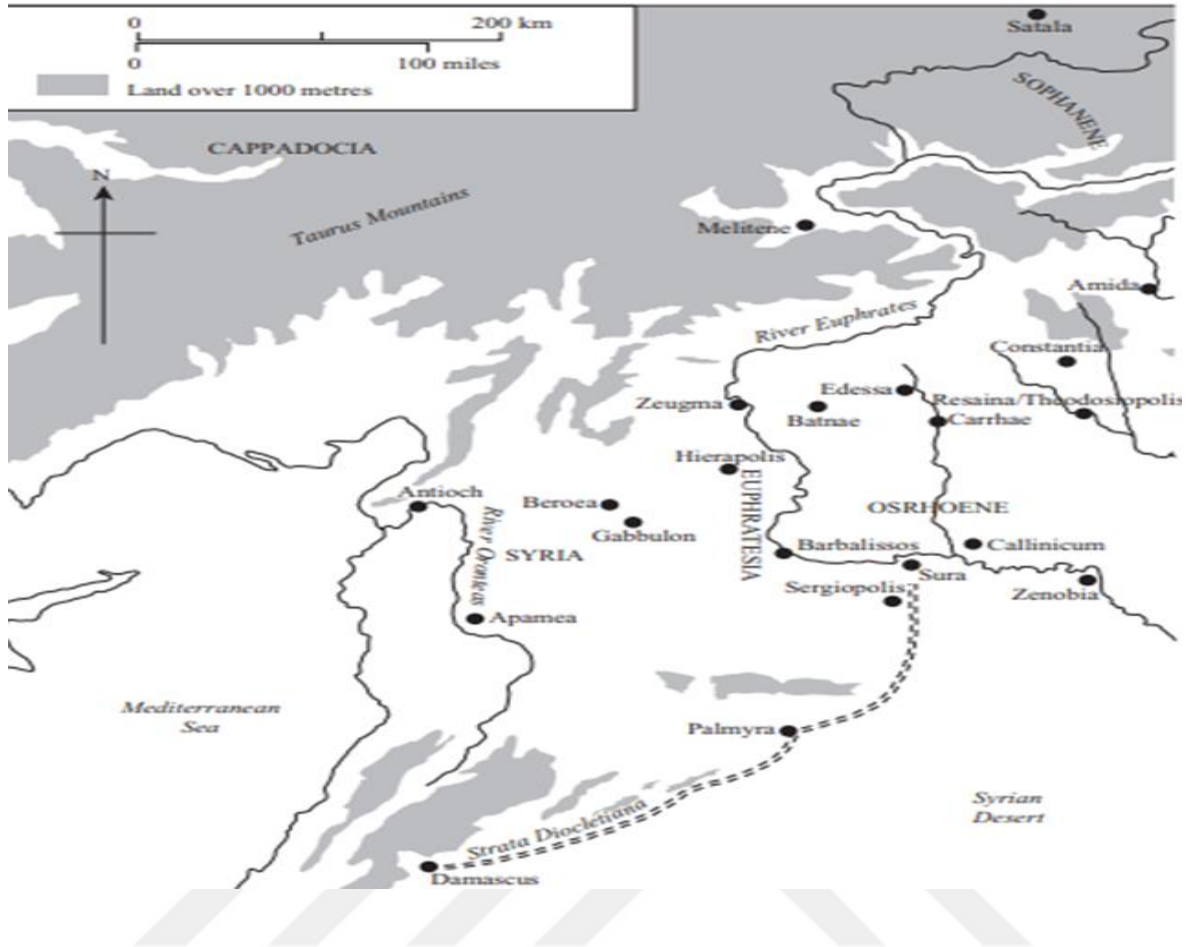
Harita-9: Iulianus'un Ctesiphon'a ulaştığı güzergâh. (Baydur, 1999: 186)

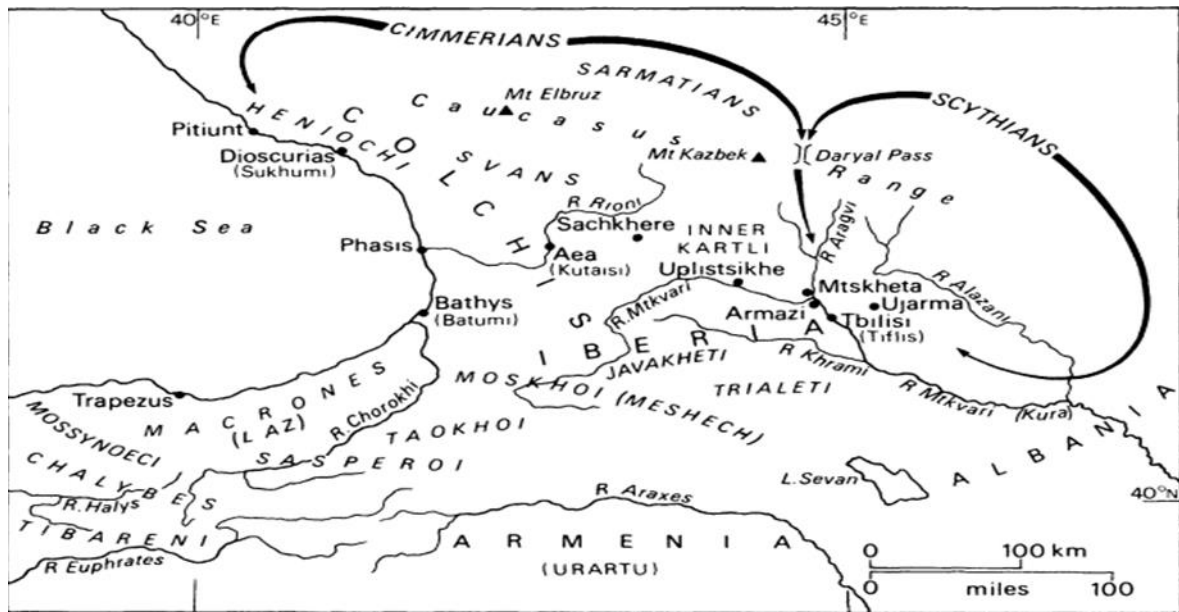
Harita-10: Roma'nın Doğu sınırında bulunan eyaletler ve bölgeler. (Çevik ve Konuk, 2011: 20)

Harita-11: MS 4. Yüzyılda, Roma'nın Doğu sınırında bulunan başlıca garnizon ve şehirler. (Çevik ve Konuk, 2014: 542)

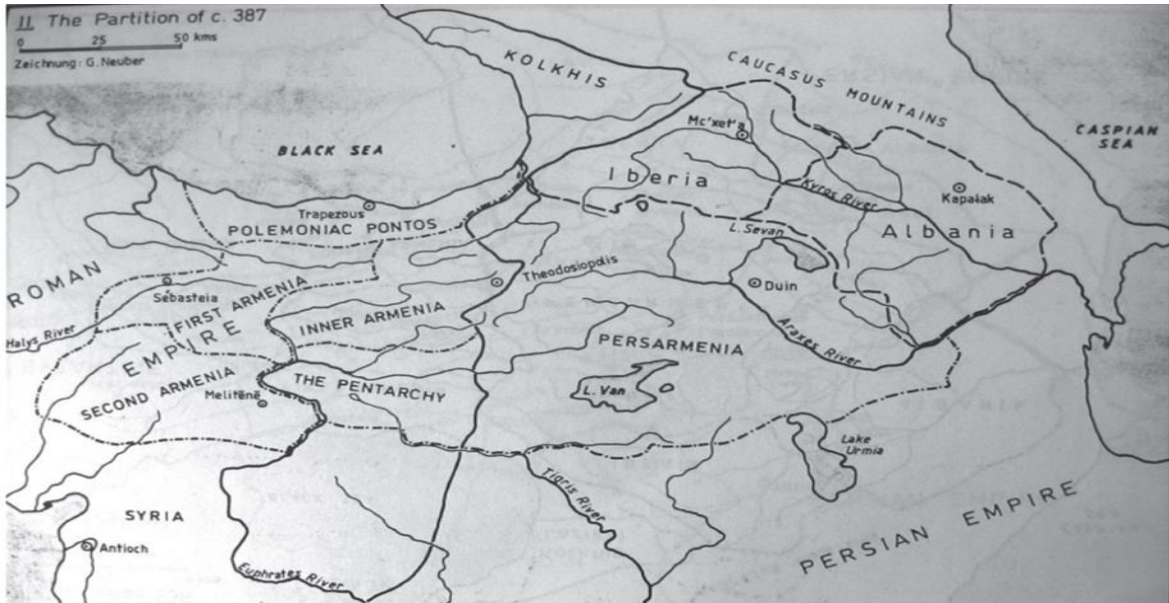
Harita-12: Kuzey Mezopotamya ve Palmyra Krallığı. (Dignas ve Winter, 2007: 30)

Harita-13: Cholcis, Hiberia/Iberia ve Albania. (Lang, 2006: 522)

Harita-14: MS 298 yılında yapılan Nisibis antlaşmasına göre Hiberia, Armenia ve eyaletlerin durumu. (Grosby, 1997: 23)

Harita-15: MS 387 yılında yapılan Akilisene antlaşmasına göre PersArmenia ve Roma Armeniası. (Tezcan, 2014b: 165)

EK-2: RESİMLER

Resim-1: Nakş-ı Rüstem’de bulunan Kâbe-i Zerdüşt. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Kâbe-i_Zerdüşt) (25.09.2021, 00.31)

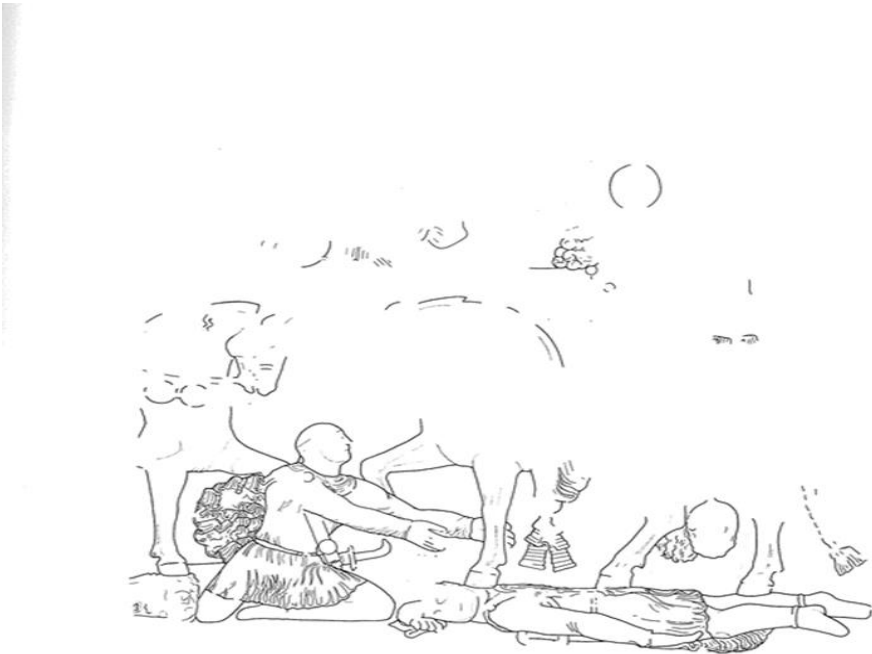
Resim-2: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefi. Esir edilen Valerianus ayakta, Philippus ise diz çökmüş halde tasvir edilmiştir. (Ball, 2018: 179)

Resim-3: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefinin çizimi. Esir edilen Valerianus ayakta, Philippus ise diz çökmüş vaziyette tasvir edilmiştir. (Herrmann, 1989: 25)

Resim-4: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefi. III. Gordianus ölü olarak tasvir edilmiştir. (Ball, 2018: 180)

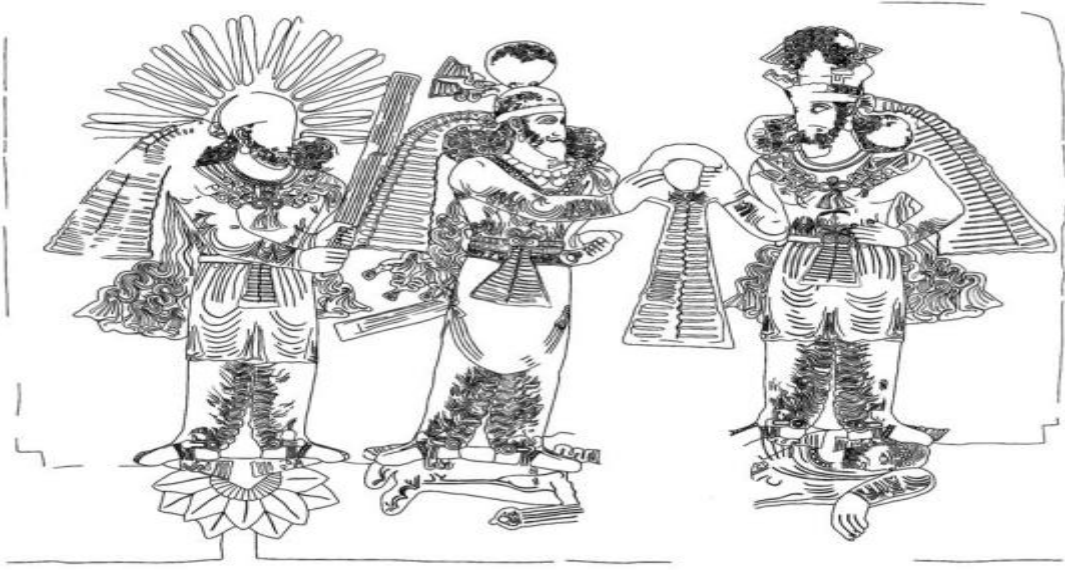
Resim-5: Nakş-i Rüstem’de bulunan zafer rölyefinin çizimi. III. Gordianus ölü olarak tasvir edilmiştir. (Herrmann, 1989: 25)

Resim-6: Tak-ı Bostan'da bulunan; tanrı tarafından onurlandırılan II. Şapur ve yerde ölü olarak tasvir edilen imparator Iulianus. (Overlaet, 2012: 146)

Resim-7: İmparator Iulianus. (Overlaet, 2012: 147)

Resim-8: II. Şapur ve Iulianus rölyefinin çizimi. (Overlaet, 2012: 144)

Resim-9: Bişapur sütunları. (Garosi, 2013: 56)

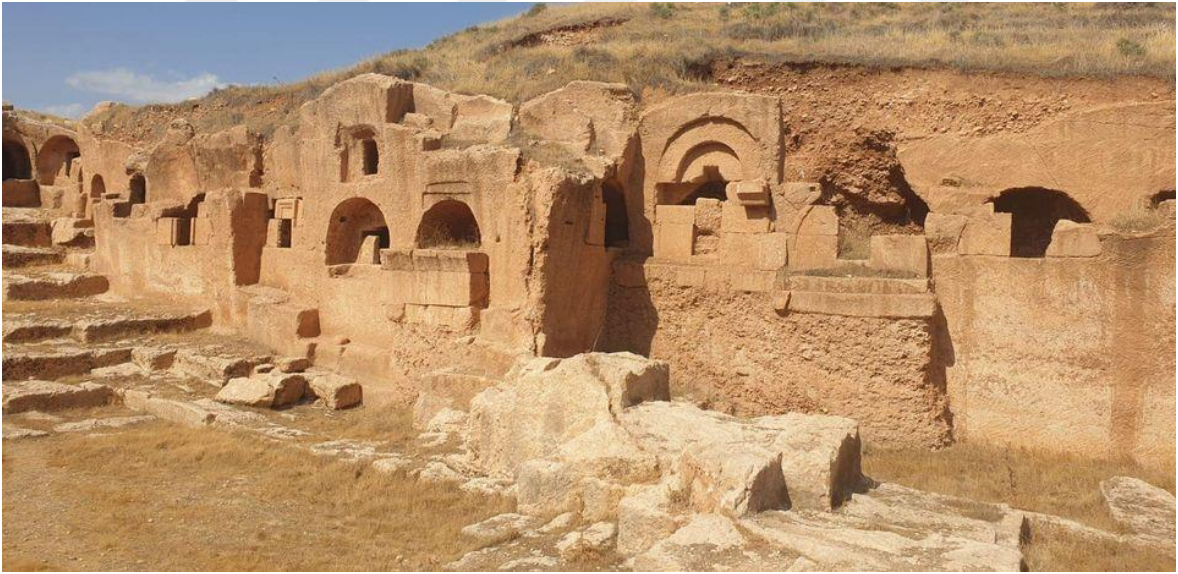
Resim-10: Dara (Anastasiupolis/Mardin/Oğuz), ordugâh sınır kenti. (Ş. Yılmaz arşivinden)

Resim-11: Dara (Anastasiupolis), ordugâh sınır kenti. (Ş. Yılmaz arşivinden)

Resim-12: Dara (Anastasiupolis), ordugâh sınır kenti. (Ş. Yılmaz arşivinden)

Resim-13: Dara (Anastasiupolis), ordugâh sınır kenti. (Ş. Yılmaz arşivinden)